

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

Күмісбеков С. К.

**ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ КӨМЕЛЕТКЕ
ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ДЕВИАНТТЫ
МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Монография

**ҚАРАҒАНДЫ
2021**

ӘОЖ 343.9 (035.3)

ҚБЖ 67.51

К93

*Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы
Қарағанды академиясы Ғылыми кеңесінің шешімі бойынша басылды*

Рецензенттер: *М. Қ. Ынтықбаев*, Орталық Қазақстан академиясының қылмыстық құқық және қылмыстық іс жүргізу кафедрасының профессоры, заң ғылымдарының кандидаты, доцент; *С. Қ. Алтайбаев*, Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы қылмыстық құқық және криминология кафедрасының бастығы, заң ғылымдарының кандидаты.

Күмісбеков С. К.

К93 **Қазіргі замандағы кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының алдын алу мәселелері:** Монография. — Қарағанды: Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, 2021. — 117 б.

Монографиялық еңбек кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтарының алдын алу жүйесін ғылыми зерттеудің өзекті мәселесіне арналған. Жұмыста теориялық қайнар көздерге, заңнамаға және тәжірибеге қажетті деңгейде талдау жасалған.

Жұмыстағы негізгі ұсыныстар кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының алдын алу тиімділігін арттыруға және кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының алдын алу саласындағы мемлекеттік-құқықтық институттардың қызметін жоғарылатуға бағытталған.

Бұл еңбек заңгерлік білім беретін оқу орындарының студенттеріне, магистранттарына, ІІМ ведомстволық оқу орындарының білім алушыларына, құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне және қызығушылық танытқан оқырман қауымға арналған.

ӘОЖ 343.9 (035.3)

ҚБЖ 67.51

ISBN 978-601-7589-69-1

- © Қазақстан Республикасы ІІМ
- Б. Бейсенов атындағы
- © Қарағанды академиясы, 2021;
- © Күмісбеков С. К.

Ғалымдар жаһандану дәуірінде ұлттық мәдениеттер құнсыздана бастайды да, олардың орнын гибриді, жасанды, «үшінші» бір мәдениеттер басатынына назар аударады. Енді бүгін адамның адамдық, кісілік қасиеттері төңірегінде ойлана бастады. Жаһанданудан әр мемлекет өзінше қорғана білу қажеттілігін түсіндік. Соған байланысты Елбасымыз Н. Назарбаев қазақ елінің ұлттық идеясына айналатын Мәңгілік ел идеясын ұсынды. Елбасымыз Н. Назарбаев өз жолдауында: «Қазақстан — 2050» Стратегиясы осынау мәңгілік жолдағы буындар бірлігінің, ұрпақтар сабақтастығының көрінісі. Тәуелсіз елді өз қолымен құрған буыннан басталған ұлы істерді кейінгі ұрпақтың лайықты жалғастыратынына кәміл сенемін. Бабалардың ерлігі, бүгінгі буынның ерен істері және жас ұрпақтың жасампаздығы арасында сабақтастық болса ғана, біз «Мәңгілік Ел» боламыз», — деп атап көрсетті¹.

Қазір біз болашаққа көз тігіп, тәуелсіз елімізді «Мәңгілік Ел» етуді мұрат қылдық. Ал «Мәңгілік Ел» идеясының жүзеге асуы өсіп келе жатқан жастармен тікелей байланысты. Сондықтан мемлекетіміздің алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі — өз ұлтының тарихын, мәдениетін, тілін, дінін қастерлейтін және оны жалпы адамзаттық деңгейдегі рухани құндылықтарға ұштастыра білетін елжанды тұлға тәрбиелеу.

Елбасы Н. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы шын мәніндегі тарихи мәні зор, халқымыздың ұлттық сана-сезімін биік деңгейге көтеретін, үлкен ойдың, тұғырлы тұжырымның жемісі болғандығы еш дәлелдеуді қажет етпейтіні айқын шындық. Ол адами құндылықтар, рухани қазына, жастарды тәрбиелеу, олардың бойына патриоттық рухты сіңіре білу жұмысында рухани салаға басымдық берудің қажеттілігін алға қойып отыр. Кәмілетке толмаған тұлғаларды тәрбиелеу, олардың құқығын, бостандығын және заңды мүдделерін қорғау қоғамымыздың басты міндеттерінің бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы» Жарлығында көптеген маңызды мәселелер қарастырылады, соның ішінде кәмілетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу мәселелерін одан әрі жетілдіру қарастырылған. Қазіргі кезде кәмілетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтары әлемдік қауымдастықта қылмыстылықпен күресудің негізгі бағыттарының бірі болып табылады.

¹ «Қазақстан жолы — 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ», атты халыққа арнаған жолдауы // Егемен Қазақстан. 2014, 17 қаңтар.

Соңғы жылдары аутодеструктивті белсенділіктің, яғни өзіне-өзі қол жұмсау белсенділігі артып келеді. Тәуелділіктің құрамына кіретін «химиялық емес аддикция» өсіп келеді, мегаполистағы тұрғындардың 8–10 %-ы ойын тәуелділігіне ұшыраған. Ақпараттық технологиялардың тез қарқынмен дамуына байланысты ауытқушылықтардың жаңа түрлері пайда болды: компьютерлік және интернет-тәуелділік, желідегі сексуалды девиациялар, интернет-қылмыстылық. Соған байланысты девианттылық процестерінің жаһандануы көрініс беруде.

Қазіргі кездегі адамдардың өміріне ақпараттық технологиялардың кеңінен енуінің жағымды және жағымсыз тұстары бар. Интернет желісіндегі кибердевианттылықтың таралу мәселелері қазіргі кезде өзекті мәселелердің біріне айналды. Ұзақ уақыт бойы ақпараттық технологияларды пайдаланудың жағымсыз тұстары көбейіп, әңгімелесу ортасының тарылуына, шындық өмірден виртуалды әлемге ауысуына және тәуелділіктің қалыптасуына әкеп соғуда.

Қазіргі қоғамымызда Қазақстанның даму қарқыны жыл санап екпінді серпін алып келе жатқаны өз елімізде ғана емес, әлемдік деңгейде де ашық айтылып отыр. Оқушы жастардың арасында ішімдік пен шылым шегуге әуес, есірткі қолданушылар қатары да өсуде. Қылмыстың ең ауыр түрлеріне баратын жастар да көбеюде. Жастарымыздың арасында Батыстың жалаң, даңғаза, бейресмилік өмір салтынан түңілген жас, өсіп келе жатқан жеткіншек ұрпақтардың бойында өмірге, болмысына қызығушылық пен немқұрайлық психология пайда бола бастады.

Кәмелеттік жасқа толмағандардың қылмыстылығы жалпы қылмыстың дамуының негізгі қайнар көзі болып табылады және солай болып қала береді де. Сондықтан кәмелеттік жасқа толмағандар қылмысының педагог, психолог, заңгер, әлеуметтанушы, дәрігерлер және т. б. тұрғысынан зерттелуі өте маңызды.

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің мәліметіне сәйкес кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтарының деңгейі жыл сайын төмендеп келеді. Мысалы, 2011 жылы – 8896 (4,3 %), 2012 жылы – 8855 (3,2 %), 2013 жылы – 8966 (2,5 %), 2014 жылы – 7360 (2,1 %), 2015 жылы – 3820 (0,9 %), 2016 жылы – 2605 (0,6 %), 2017 жылғы 9 ай ішінде – 1568 (0,5 %) қылмыстық құқық бұзушылық тіркелген. Алайда қылмыстық құқық бұзушылықтың саны азайғанымен, аса ауыр қылмыс жасағандардың үлес салмағы өсіп келеді. Мысалы, 2014 жылы – 10,1 %; 2015 жылы – 9,2 %;

2016 жылы – 10,5 %; 2017 жылы – 10,6 %, 2018 жылы – 20,2 % , 2019 жылы 12,3 %, 2020 жылғы 9 ай ішінде 13,8 % құрайды².

Соңғы жылдары тәуелділіктің жаңа түрлерінің тез қарқынмен дамуы байқалады. Біз білетін көпке танымал химиялық тәуелділікке (алкоголизм, нашақорлық, токсикомания, темекі шегу) сексуалды, компьютерлік, интернет-тәуелділік, құмар ойындарға (гэмблинг) берілу, тамақ ішудің аддиктивті мінез-құлқы және т. б. қосылды.

Интернеттің пайда болуымен БАҚ-тың трансформацияға ұшырауы салдарынан оның қылмысқа әсер етуінің деңгейі өзгеріске ұшырауда. «Касперский лабораториясының» зерттеу қорытындылары бойынша ресейлік балалар үшін 18+ маркировкасы бар сайттардың ішінде эротикалық және порнографиялық сайттар – 46,4 %, екінші орында қару-жарақ тақырыбы – 26,4 %, үшінші орында балағат сөздер – 10,7 % алып отыр³.

Әлеуметтанушылардың зерттеу нәтижелерінің қорытындысы бойынша Қазақстандағы интернет қолданушылардың басым бөлігін кәмелетке толмағандар құрайды. Бұл мәселеге Қазақстанда ұзақ уақыт бойы дұрыс көңіл бөлінбей келген болатын. Алайда интернет мүмкіндіктерінің тез арада ашылуы салдарынан жастардың көбісі осы мәселенің субъектісіне айналды. Бір жағынан жастардың тарапынан интернет тұтынушылардың санын ұлғайтып, олардың бір-бірімен жаңа тез қарқынды бағдарламалар арқылы виртуалды қарым-қатынастарын ұлғайтса, екінші жағынан криминологиялық профилактиканы ұйымдастыратын кешенді шаралардың болмауы жастар арасындағы девиантты мінез-құлықтың өсуіне әкеп соқты.

Қазіргі уақытта девиантты мінез-құлықтың құқық бұзушылықтардың жасалуына әсер ететіндігі туралы көптеген ғылыми еңбектер бар. Ондағы бірнеше ұсыныстар осы зерттеу жұмысында пайдаланылды. Алайда осы бағыттағы ғылыми жұмысты әрі қарай жалғастыруды дұрыс деп есептейміз. Өйткені қазіргі кездегі жаһандану процесі мен дүниежүзілік дағдарыс кезеңіндегі өзгерістер әлеуметтік құндылықтары қалыптасып үлгермеген жастардың мінез-құлқына кері әсерін тигізуде.

Мұндай девиантты мінез-құлықтың көрініс беруі, ең алдымен, мемлекеттің қауіпсіздігіне нұқсан келтіретін қауіп ретінде бірінші орынға шығып отыр. Біз өсіп келе жатқан ұрпақтарымыздың болашағына қамқор болып, нашақорлыққа, маскүнемдікке, басқа да девиантты мінез-құлықтардың көрініс беруіне жол бермеуіміз қажет. Біздің қарулы күштеріміздің қорғанысты қамтамасыз ететін тұлғаларының дендері сау және психикалық тұрғыда

² Информационный сервис Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан // Официальный сайт: <http://pravstat.prokuror.kz/>.

³ Информационные угрозы в интернете и дети // http://www.bizhit.ru/index/informacionnye_ugrozy_v_internete_i_deti/0-457 (дата обращения 23.04.2015).

тұрақты адамдардың болуына және құқық қорғау органдары қызметкерлері қатарында өз ісіне жауап бере алатын тұлғалардың қызмет атқаруына қамқорлық жасауымыз қажет.

1. ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ

1.1 *Девиантты мінез-құлықтың түсінігі*

Қазіргі уақыттағы жаһандану мен болып жатқан әр алуан өзгерістер өмірдің барлық саласына сызат түсірді. Қоғамдағы мінез-құлықты реттеудің негізі сол уақыттың құндылықтар жүйесінен тұратын әлеуметтік нормалар болып табылады.

Қоғам өмірінің барлық салалары көптеген өзгерістерге, бұрынғы мінез-құлық нормалары құлдырауға ұшырап жатқан кезде девиантты мінез-құлық ерекше өзекті мәселе болып тұр.

Жаһандық дағдарыстың теріс ықпалы, ертеңгі күнге деген сенімсіздік, жұмыссыздық, саяси бағыттардың өзгеруі, жаңа ұрпақты тәрбиелеу мен оқыту ісінде нақты имандылық пен рухани бағдарламалардың болмауы девиантты мінез-құлықтардың қалыптасуы және жеткіншектерді тәрбиелеудің қиындығына әсер ететін факторларды анықтау мен зерттеу қажеттілігін туғызды.

Бұл мәселенің ерекше өзектілігі девиантты мінез-құлықтардың таралуы салдарынан қазіргі кезде қоғамның әртүрлі салаларының тұрақсыздануына, экономикалық және мәдени дамуының тежелуіне әке соғуда.

Қоғамда болып жатқан күрделі үрдістер адамдардың мінез-құлқына да әсер етпей қоймайды. Олардың мінез-құлығындағы өзгерістер қаталдық, өзгенің қайғысына ортақ болмау, ызакорлық сияқты белгілер арқылы білінеді. Өтпелі кезеңдегі күрделі әлеуметтік процестер, әсіресе, әлі психикасы толық қалыптаспаған кәмелетке толмағандарға қатты әсер етеді. Қазіргі кезде девиантты мінез-құлықты (бұзақылық, нашакорлық, масс-күнемдік, қоғамдық тәртіпті бұзу және т. б.) кәмелетке толмағандардың саны көбейіп келеді. Олардың үлкендерге деген қарым-қатынастары өзгеріп, жауыздық пен агрессивтілік түрінде көрініс бере бастады.

Е. І. Қайыржановтың көзқарасы бойынша, егер қылмыстылық — зұлымдық болса, онда кәмелетке толмағандардың қылмыстылығы — он есе ұлғайтылған зұлымдық^{4, 6}. Біз ғалымның пікірін толықтай қолдаймыз, өйткені кәмелетке толмағандар жастайынан қоғамға қарсы теріс қылықтар мен қылмыстар жасай бастаса, олардың соғұрлым аса қауіпті қылмыскер болу мүмкіндігі жоғары болады.

Атақты криминалист М. Виноградов қатал мінезді кәмелетке толмағандардың көбейіп келе жатқандығы туралы дабыл қағуда. Оның мәлім-

⁴ Каиржанов Е. И. Профилактика преступлений несовершеннолетних органами внутренних дел: Учеб. пос. — Караганда: КВШ МВД СССР, 1983. — 95 с.

деуінше, психикасы жағынан дені сау, бірақ ата-анасын жек көретін, тұрғын үйге, автокөлікке, бағалы тастарға, ақшаға иелік ету үшін жалдамалы адам өлтіретіндерге жүгінуден тайынбайтын балалар категориясы қалыптасқан^{5, 130}.

Сондықтан да әртүрлі девиантты мінез-құлықтардың пайда болуы және қоғам мен адам өмірінің барлық саласына әсері білімнің әр саласындағы ғалымдардың, дәрігерлердің, психологтердің, әлеуметтанушылардың, экономистердің, заңгерлердің және т. б. назарын аударды.

Девианттылық туралы көзқарастардың ғылым ретінде пайда болуы тек XIX–XX ғғ. ғана қалыптаса бастады. Алайда девиантты мінез-құлықтың әр алуан түрлері туралы көзқарастар өте ерте замандардан, яғни қоғамның адам мен мемлекетке шығын алып келетін түрлерін ажыратқан және бөліп алған кезден бастап белгілі.

Девиантты мінез-құлық термині бұрынғы әдебиеттерде мүлдем кездеспейтін, ал қазіргі уақытта, әсіресе, кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлық туралы біз жиі айтып жүрміз.

Девиантты мінез-құлық — қоғамда қабылданған құқықтық және моральдық нормаларды бұзған жекелеген мінез-құлықтар немесе мінез-құлықтар жүйесі.

Әртүрлі әлеуметтік нормалардан ауытқулардың мағынасын ашу үшін әдебиеттерде көптеген синонимдік түсініктер қолданылды: асоциалды, антиәлеуметтік, неконформды, әлеуметтік ауытқушылық, әлеуметтік аномалия, девиантты мінез-құлық және т. б. Қазіргі кезде бұл түсініктердің барлығының басын біріктіретін және ресми түрде жалпыға ортақ ережелерге сәйкес келмейтін түсінікті «ауытқыған мінез-құлық» пен «девианттылық»^{6, 383} деп атайды.

Әдебиеттерде ауытқудың негізгі түсінігі болып табылатын норманың әр түрлі ұғымы беріледі.

1. Норма туралы ұғым патологияның жоқтығы ретінде. Мұндай ұғым психологияға медицинадан, оның ішінде психиатриядан келген. Бұл жағдайда «норма» ұғымы мүлдем болмайды. Тек патологияның белгілері ғана сипатталады.

2. Норма идеал ретінде — мұндай ұғым этикадан енген. Нормаға ұмтылу қажет.

3. Норма — орташа статистикалық көрсеткіш ретінде. Мұндай ұғым бойынша адамдардың көп бөлігі нормаға жетуге ұмтылады.

⁵ Экстремизм и другие криминальные явления. — М.: Российская криминологическая ассоциация, 2008. — 239 с.

⁶ Российская социологическая энциклопедия / Под ред. Г. В. Осипова. — М.: Норма-Инфра-М, 1998. — 672 с.

4. Норма қоғамдық келісімнің қорытындысы ретінде. Мұндай ұғым заң ғылымдарынан енген.

Көріп отырғанымыздай, норма сөзі латын тілінен аударғанда «үлгі», «ереже» деген мағынаны білдіреді. Оның үстіне әлеуметтік норма әлеуметтік байланыстар мен қарым-қатынастар арқылы көрініс береді. Норма — бұл қоғамдық және табиғи заңдылықтардың көрініс беруі. Девиантты мінез-құлықтар белгілері уақыт өткен сайын өзгеріп тұрады, әр түрлі уақытта сол бір мінез-құлық девиантты болуы немесе девиантты болмауы мүмкін. Сондықтан да әлеуметтік нормалар тарих ырғағына байланысты өзгеріске ұшырайды. Сонымен қатар көбінесе қоғам өзі қалыптастырған стандарттарға әрқашан сай бола бермейді. Нормадан ауытқу табиғи құбылыс болып табылады. Нормаға толық бағыну конформизм түрінде көрініс берсе, нормадан ауытқу әртүрлі девиация түрінде көрініс береді.

Негізінен «девиация» — латын тілінен аударғанда «жолдан ауытқу» деген мағынаны білдіреді. «Әлеуметтік ауытқу» және «девианттылық» (кең мағынада) ортақ нәрсені білдіреді, яғни қолданыстағы әлеуметтік нормадан шегіну немесе әлеуметтік норманы бұзу.

Осы әлеуметтік құбылыстың пайда болу себептерін түсіндіру үшін көптеген сұрақтарға, оның ішінде «норма» категориясының мәні (әлеуметтік норма) және одан ауытқу жайлы сұрақтарға жауап іздеуге тура келеді. Әлеуметтік норма — әлеуметтік бақылау мен басқарудың рөлін атқаратын қажетті және тұрақты элемент. Я. И. Гилинскийдің айтуынша: «Әлеуметтік норма — нақты бір қоғамдағы тарихи қалыптасқан әлеуметтік ұйымдардың, әлеуметтік топтардың, адамдардың атқаруға болатын (ерік берілген немесе міндетті) мінез-құлқының интервалын, шегін анықтайды»^{7, 74}.

Ал В. Н. Кудрявцев әлеуметтік нормалардан ауытқуды әлеуметтік патология деп атап, ол топқа қылмыстылық, нашакорлық, жезөкшелік, өзіне-өзі қол жұмсауды жатқызады.

Девианттылық жөнінде С. А. Беличева былай деп жазады: «асоциалды ауытқушылыққа агрессивті және пайдакүнемдік бағыттағы әрекетті, сонымен қатар әлеуметтік-пассивті түрдегі ауытқуларды (қаңғыбастық, сабақтан және жұмыстан бас тарту, алкоголизм, нашакорлық, суицид жатқызуға болады)»^{8, 94}.

Шетелдік және отандық әдебиеттерде «девианттылық» термині көптеп кездеседі. Бұл әдебиеттерде «девиантты (ауытқыған) мінез-құлық», «девиация (ауытқу)», «девианттылық» деп кездеседі. Сонымен қатар мынадай

⁷ Гилинский Я. И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория // Социологическая исследования. — 1991. — № 4. — С. 72-78.

⁸ Беличева С. А. Основы превентивной психологии. — М.: Социальное здоровье России, 1994. — 224 с.

түсініктерді де кездестіруге болады: «патология» және «ауытқушылық мінез-құлық», «асоциалды» немесе «антисоциалды мінез-құлық». Ал психология ғылымы бойынша бұл терминдерді «депривация», «перверсия» және т. б. толықтырады. Осы терминдердің көп болғандығымен жалпыға бірдей ортақ түсінік қалыптаспаған.

Оған мынадай себептер бар: біріншіден, девиантология ғылымы — салыстырмалы түрде алғанда ғылымның жаңа саласы болып табылады және терминдер түсінігі енді дамуда. D. Downes пен P. Rock 1998 жылғы өздерінің еңбектерінде девианттылық социология кейінгі он жылдықтарда ғана өте белсенді дамып келеді және олардың нәтижелері пікірталастар тудыруда деп жазған. Олардың ойынша, тек XX ғасырдың 90-шы жылдары ғана девианттылық социология «ғылым» ретінде қалыптасты. Бұл ғылымдардың көзқарасы бойынша, девианттылық социологиясы тәуелсіз социологиялық нұсқаларды жинақтайтын, әлі тұрақты қалыптаспаған ғылым. Екіншіден, тіпті ежелден қалыптасқан ғылымдардың өздерінде де девиантты мінез-құлық туралы және оның ұғымы туралы пікір-таластар тіпті ғасырлар бойы жалғасып келеді. Үшіншіден, әлеуметтік құбылыстардың өте күрделілігі, олардың өзгеріп отыруы және оларды әлеуметтік шындық жағдайында анықтау қиын болады. Төртіншіден, ешбір ұғым шындығына келгенде, «жалғыз нұсқа» және «нақты» бола алмайды.

Сонымен қатар зерттеу жүргізіліп отырған жұмыстағы ұғымның және анықтаманың мағынасын айқындап алмай, тақырып бойынша зерттеу жүргізу мүмкін болмайды.

Осы уақытқа дейін девиантологияда кең таралған термин «девиантты мінез-құлық» (*deviant behavior*) болды. Девиантты немесе ауытқушы (латын тілінде *deviatio* — ауытқу) мінез-құлық әрқашан қоғамда қалыптасқан құндылықтарға, ережелерге (нормаларға) және мінез-құлық стереотипіне сәйкес келмейтін адамның қандай да бір мінез-құлқымен байланыстырылады. Бұл формальды (құқықтық) немесе формальды емес (адамгершілік, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, сән қуу) нормаларын бұзу ғана болып табылмайды, сонымен қатар қоғамға, ортаға, топқа жат болып келетін «девиантты» өмір сүру және «девиантты» мінез-құлық стилі де жатады.

Девиантты мінез-құлықтың көп қырынан көрініс беруі және қоғамның, топтың, субмәдениеттің нормалары мен құндылықтарына «қалыпты» немесе «ауытқушылық» деп баға беруіне байланысты девиантты мінез-құлықтың тұрақты немесе нақты анықтамасын беру қиындай түседі.

Отандық ғалымдар Б. А. Жетпісбаев пен О. А. Бектенов адамның мінез-құлқы ұдайы даму үстінде болтынын айта келе, «адамның тәні туғаннан бастап қартайғанға дейін ұдайы өзгереді, сол сияқты мінез-құлық та еш уақытта қандай да бір тиянақты деңгейге жетіп тоқтамайды. Мінез-құлық

пен тән дамуы өзара тығыз байланысты және олардың кейбір кезеңдері бір-біріне едәуір сәйкес келеді»,^{9, 103} — деген пікірге тоқталады.

Ал профессор Г. Р. Рүстемова девиантты мінез-құлықтың қалыптасуына әлеуметтік себептер емес, субъективті себептер әсер етеді деген көзқарасын білдіреді. Оның ойынша, «адам, бәрінен бұрын биологиялық тұлға, содан кейін барып әлеуметтік тұлғаға айналады. Сондықтан да оның мінез-құлқын көптеген азаматтарға тән ортақ объективтік (әлеуметтік) себептер (жұмыссыздық, кедейлік т. б.) емес, ақыл-ой, сезім, ерік, табиғат заңдарын, қоғамдағы өз орнын табу сияқты субъективтік себептер анықтайды. Әлеуметтік тұлға өзіне қажет нәрсеге бейімделеді, оны өзі өндіреді»^{10, 84}.

Профессор К. И. Джаянбаев: «девиантты мінез-құлықты «фондық» құбылыс деп атап, оған нашақорлық, арақ ішу, қаңғыбастық, жезөкшелікті және т. б. жатқызады. Бұл құбылыстар қылмыстылыққа әсер етеді және қылмыстылықтың басқа да жағымсыз құбылыстарымен байланысты бар», — деп есептейді^{11, 14}.

А. Коэннің (А. Cohen) пікірі бойынша, «девиантты мінез-құлық — бұл институцияланған үміттермен қатар жүретін мінез-құлық, яғни әлеуметтік жүйе ішіндегі заңды мойындайтын және қолдау білдіретін үміттер»^{12 520-521}. Девиантты мінез-құлыққа нормалар мен рөлдерге сәйкес келмеу де жатқызылады. Кейбір әлеуметтанушылар мінез-құлықты есептеу нүктесін анықтау үшін («норманы») үміт артуды (экспектация) қолданса, басқалары мінез-құлықтың үлгісі мен эталонын қолданады. Ал кейбір зерттеушілер (Higgins P., Butter R.) девиантты деп тек адамның мінез-құлқы ғана емес, олардың идеялары мен көзқарастары да жатуы мүмкін деп тұжырымдайды. Сонымен қатар девиантты мінез-құлықты қоғамның реакциясымен де байланыстырады және девиация ретінде «топтың нормасынан ауытқу, яғни ол бұзушыға қарсы жекеленуге, емдеуге, түрмеге отырғызуға немесе басқа да жазалауға әкем соғады»^{13, 203}. Профессор Я. И. Гилинский девиантты мінез-құлыққа: «девиантты мінез-құлық — бұл қоғамда (мәдениетте, субмәдениетте, топта) ресми тұрақтаған немесе қалыптасқан нормалар мен

⁹ Жетписбаев Б. А., Бектенов О. А. Предупреждение административной деликатности несовершеннолетних: Учеб. пос. — Алматы: Заң әдебиеті, 2008. — 196 с.

¹⁰ Рүстемова Г. Р. Медицина саласындағы қылмыстылық: адамның мүшелері мен тіндерін ауыстырып сату. — Алматы: Қазақстан Республикасы ПМ Академиясы, 2000. — 360 б.

¹¹ Джаянбаев К. И. Криминология. К рс лекций. — Бишкек: Просвещение, 2003. — 382 с.

¹² Коэн А. Исследование проблем социальной дезорганизации и отклоняющего поведения // Социология сегодня: проблемы и перспективы. — М.: Прогресс, 1965. — 684 с.

¹³ Смелзер Н. Социология. — М.: Феникс, 1994. — 688 с.

үміттерге сәйкес келмейтін адамның әрекеті», — деп анықтама береді^{14, 23}. Ғалымның ондағы «ресми тұрақтанған» деген мағынаға формальды, құқықтық нормаларды жатқызса, қалыптасқан нормаға адамгершілік, салт-дәстүр, әдет-ғұрыпты жатқызады.

Қазақстандық оқулықтарда жастардың жағымсыз мінез-құлықтарын девиантты немесе ауытқулы мінез-құлық деген ұғымдар қарастырылып, көрсетіліп жүр. Ауытқулы (немесе девиантты) мінез-құлық — қоғамда қабылданған құқықтық, рухани нормаларға және психологиялық салауатты нормаларға қайшы келетін іс-шаралардың және жекелеген әрекеттердің жүйесі^{15, 36}.

Алғашында «девиантты мінез-құлықтың» мағынасын анықтауда жекелеген мінез-құлық актісінің немесе әлеуметтік феномені ретінде қолданылды. Кейінгі кездері оның мағынасын анықтау үшін «девиация» («ауытқу»), девианттылық немесе «әлеуметтік девиация» («әлеуметтік ауытқу») терминдері пайдалана бастады.

Әлемдік девиантологиялық әдебиеттердің басым бөлігі ағылшын тілінде жазылған. Бұл әдебиеттерде әлеуметтік құбылысқа сипаттамалар беріліп, «ауытқушылық» сипаттау үшін көбінесе *deviance* («девианттылық») сөзі пайдаланылады.

Енді осы девианттылыққа берілген кейбір анықтамаларға тоқтала кетейік (*deviance*): «қоғамның жарамды (рұқсат етілген, қабылданған) стандарттарынан немесе нормаларынан өзгешелік» (McCaghy Ch., Capron T. 1994); «күш қолдану немесе мінез-құлық арқылы әлеуметтік сөгіс білдіру, өйткені ол топтың үміті мен нормасынан ауытқиды» (McCaghy Ch., Capron T., Jamison J. 2000).

Қазіргі «Энциклопедия криминологии и девиантного поведения» (2001) атты еңбекте девианттылықты анықтаудың негізгі үш бағытын ажыратып көрсетеді: девианттылық *норманы бұзатын мінез-құлық* ретінде (R. Akers, M. Clinard, R. Meier, A. Liska, A. Thio); девианттылық *«конструкцияны реттеуші»* ретінде (D. Black, H. Becker, K. Erickson, E. Goode); девианттылық *адам құқығының бұзылуы* ретінде (H. Schwendinger, J. Schwendinger).

Атақты неміс криминологтері Н. Hess пен S. Scheerer көзқарасы бойынша, «қылмыстылық – онтологиялық құбылыс емес, ол тарихи және өзгермелі сипаты бар ойлау конструкциясы. Қылмыстылық толығымен бақылаушы институттармен конструкцияланады және нормаларды қалыптастырады. Қылмыстылық — әлеуметтік және тілдік конструкт».

¹⁴ Гилинский Я. И. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». 2-е изд., испр. и доп. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2007. — 528 с.

¹⁵ Ювенология: Оқулық / Жалпы редакциясын басқарған: з.ғ.д., проф. Н. Дулатбеков. — Астана: Фолиант, 2010. — 424 б.

Әлеуметтік девиация, девианттылық — бұл адам қызметінің тұрақты жаппай қатысуымен көрініс беретін және ресми тұрақтаған немесе қалыптасқан нормалар мен үміттерге сәйкес келмейтін әлеуметтік құбылыс.

Профессор Я. И. Гилинский өзінің еңбектерінде «асоциалды», «анти-социалды мінез-құлық», «ауытқушылық мінез-құлық», «әлеуметтік патология» терминдерінің девиантты мінез-құлыққа сәйкес келетінін немесе келмейтінін ашып көрсетеді. Әдебиеттерде кездесетін «асоциалды» және «антисоциалды мінез-құлық» терминдері девиантты мінез-құлықтың нақты мағынасын ашпайды, өйткені девиантты мінез-құлық әлеуметті және «қалыпты». Ал «ауытқушылық мінез-құлық» термині де толық ашпайтын сияқты. Кім оны ауытқытты деген сұрақ пайда болады? Біздің ойымызша, «әлеуметтік патология» термині дұрыс емес. «Патология» сөзі гректің зардап шегу және оқу дегенді білдіреді. Тікелей мағынасы тірі ағзалардағы ауру процестері туралы ғылым дегенді білдіреді. Медицинада жүрек патологиясы, асқазан патологиясы, ақыл-ой дамуының патологиясы деген бар. Медициналық (анатомиялық, физиологиялық) терминді әлеуметтік салаға әкеліп қосу дұрыс емес^{14, 28}. Ғалымның бұл пікірімен біз толықтай қосыламыз.

Әлеуметтік құндылықтар мен нормаларды сіңіру — тұлғаның әлеуметтенуінің негізі, ал норма — әлеуметтік бақылаудың негізі. Норма түсінігімен ауытқушылық түсінігі бірге; егер норма жоқ болса, онда одан ауытқушылық та болмайды. Сондықтан жалпы қабылданған нормалардан ауытқуды девиантты (ауытқушы) мінез-құлық деп атаймыз^{16, 10}.

Норма түсінігі қандай да болмасын девиацияны зерттеуде маңызы зор. Норма өзгерістер кезеңінде тепе-теңдікте ұстап тұратын механизм болып табылады. Қоғамда бір уақытта бірнеше нормативті субмәдениеттер болады — ғылымдан қылмыстыққа дейін.

Жалпы алғанда норма түсінігі ғылымда пікірталас тудыруда. Жаратылыстану мен әлеуметтік ғылымдарында норма жүйені сақтау мен өзгертудің өлшемі ретінде қарастырылады. Ю. А. Клейбергтің көзқарасы бойынша, «әлеуметтік норма — қоғамдық бірлестіктің (топ, ұйым, сынып, қоғам) қатынастарын реттеу мақсатында өз мүшелеріне қойылатын талаптар мен үміттердің жиынтығы»^{17, 29}.

Әлеуметтік норма нақты қоғамда тарихи қалыптасқан индивидтің, әлеуметтік топтың, әлеуметтік ұйымның рұқсат етілген (міндетті) мінез-құлқы арқылы көрініс табады. Биологиялық және физикалық процестер

¹⁶ Жетписбаев Б. А., Айтпаева А. К. Концептуально-теоретические проблемы девиантного поведения и правовой социализации несовершеннолетних в Республике Казахстан. — Алматы, 2002. — 266 с.

¹⁷ Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения: Учеб. пос. для вузов. — М., 2001. — 160 с.

арқылы өтетін табиғи нормалардан айырмашылығы әлеуметтік нормалар адамдардың мінез-құлықтары мен санасының көрініс беруі арқылы қалыптасады.

Әлеуметтік нормалардың әртүрлі мазмұны мен формалары болады. Нормалар заңдарда, ережелерде, нұсқаулықтарда көрініс беруі мүмкін. Алайда ол, көбінесе, қоғамдық санада, халықтық әдеп-ғұрыптарда, қоғамдық көзқараста кездеседі.

Табиғатымызда немесе шын әлеуметтік өмірде «қалыпты» немесе «девиантты» мінез-құлықтың түрлері мен формалары қолданыста болмайды. «Қалыпты» немесе «девиантты» мінез-құлықтың үлгілері, түрлері болсын қоғамдағы дәл сол уақыттағы («осында және қазір») қалыптасқан әлеуметтік нормалар танылады.

Әлеуметтік мазмұнына байланысты ешқандай іс-әрекет «девиантты» болып табылмайды. Мысалы, есірткіні қолдану кейбір мемлекетте «қылмыс» болса, каннабис өндірісі қазіргі Нидерландыда, көптеген Азиялық мемлекеттерде заңды және «қалыпты»; алкогольдік ішімдіктерді пайдалану мұсылман елдерінде «қылмыс» болып табылады; орта ғасырлық Голландияда темекі шеккені үшін өлім жазасына кесумен қорқытылған болатын; адам өлтіру ауыр қылмысқа жатса, соғыс кезінде адам өлтіру ерлікке жатқызылады.

Профессор Т. А. Кулибаев адам өлтірудің қоғамға қауіпті болып есептелмейтін жағдайлардың да болатынын атап көрсетеді: «барлық қылмыстарға тән белгі — қоғамдық қауіптілік, егер адам өлтіру қоғамға қауіпті (зиян келтіретін) болып есептелмейтін жағдайда, мысалы өлім жазасы туралы үкімді іске асыруды орындауда қасақана адам өлтіру қоғамға қауіпті болып саналмайды. Сол себепті дәл осы жағдайда адам өлтіру қылмыстық іс-әрекет жоқ мән-жайдың шеңберінде, соның ішінде бұйрықты орындауда жасалады және қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды»^{18, 102–103}.

Осыдан шығатын қорытынды, адам өмірі өзінің қажеттілігін қанағаттандыру бойынша онтологиялық процесс болып табылады. Адам шаршап бокал шарап немесе коньяк ішеді, немесе темекі тартады, немесе шай ішеді, немесе кокаин, немесе марихуана шегеді... Адам үшін бұлардың барлығы шаршағанды басу құралы. Осылардың алдыңғы төртеуі рұқсат етілсе, соңғы екеуі «девиантты», тіпті қылмыс болып, жазалауға жатады, әлеуметтік конструкцияның нәтижесі «осында және қазір» (шарап ішу мұсылман мемлекеттерінде тыйым салынған, марихуана Голландияда рұқсат етілген, темекі шегу Колумб заманында Испанияда тыйым салынған және т. б.).

¹⁸ Кулибаев Т. А. Пайдақорлық ниетпен жасалған кісі өлімі: криминологиялық және қылмыстық-құқықтық аспектілері. — Алматы: Қазақстан Республикасы ІІМ Академиясы, 2010. — 184 б.

В. Н. Кудрявцев әлеуметтік ауытқуға мынадай анықтама береді: «кең ауқымды, тұрақты және таралуы арқылы сипатталатын әлеуметтік нормалардың бұзылуы»^{19, 7}. Оның ойынша, жағымсыз кең ауқымды әлеуметтік құбылысқа маскүнемдік, қылмыстылық, бюрокартизм, діни және идеялық фанатизм, тоталитаризм және т. б. жатады.

Е. О. Алауханов көзқарасы бойынша, қарама-қайшылығы, проблемалары бар қоғам, егер әлеуметтік басқаруда қателіктерге жол берсе, қылмыстық емес сипаттағы теріс әлеуметтік сипаттағы ауытқулар тудырады^{20, 83}.

Девиантты мінез-құлық пен әлеуметтік девиация қоғамда екі жақты маңызға ие болуы мүмкін. Біріншісі, *жағымды* (позитивті) — мінез-құлықтың ескі стандарттарынан айырып, оның деңгейін көтеретін жүйені дамыту құралы. Бұған әлеуметтік шығармашылық (техникалық, ғылыми, әдеби, спорт және т. б.) жатады. Екіншісі, *жағымсыз* (негативті) — қылмыстылық, нашақорлық, сыбайлас жемқорлық, терроризм және т. б.

Дегенмен әлеуметтік ауытқулар қоғам үшін әртүрлі мағына беруі мүмкін. Позитивті ауытқулар жүйенің прогрессивті дамуы, оның ұйымдастыру дәрежесін көтеру, мінез-құлықтардың ескірген, консервативті стандарттарын жеңу құралы болып табылады. Оған әлеуметтік шығармашылықты (ғылыми, техникалық, көркемдік, қоғамдық-саяси) жатқызуға болады. Негативті ауытқу — әлеуметтік патология. Оған соғыс, діни, нәсілдік, ұлттық және т. б. жағдайдағы барлық мүмкін қайшылықтар, құқық бұзушылық (оның ішінде қылмыс, өзіне-өзі қол жұмсау, нашақорлық, маскүнемдік, жезөкшелік, т. б.) жатады.

Профессор К. И. Джаянбаев негативті ауытқуларға жезөкшелік, порнография, нашақорлық, маскүнемдік, қаңғыбастық, қайыр сұрауды жатқызып, олар кәмілетке толмағандардың қылмыстылығымен тығыз байланысты деп есептейді^{21, 114}.

Сонымен, ауытқыған мінез-құлықтар қоғамда екі түрлі мәнге ие: бір жағынан қоғамның тұрақтылығына қауіп төндірсе, екінші жағынан, осы тұрақтылықты қамтамасыз етеді.

Енді ең негізгі ұғымдарға тоқтала кетейік. Н. Бордың түсінігі бойынша, ұйымдастыру (тәртіптілік) және дезорганизация (тәртіптің бұзылуы), «норма» және «аномалия» (ауытқу), энтропия (хаос өлшемі) және негэнтропия (ұйымдастырушылық өлшемі) бірін-бірі толықтырып отырады. Бұлар-

¹⁹ Кудрявцев В. Н. Социальные отклонения. 2-е изд., перераб. и доп. — М., 1989. — 368 с.

²⁰ Алауханов Е. О. Криминология (Қылмыстану): Оқулық. — Алматы, 2005. — 192 б.

²¹ Джаянбаев К. И. Изменения в насильственной преступности несовершеннолетних и их причины // Казахстанский журнал международного права. — 2007. — № 1 (25). — С. 110-114.

дың болуын біз жасыра алмаймыз, олар бір-бірімен тығыз байланысты және тек екеуін қатар зерттеу арқылы ғана зерттелетін процестерді түсіндіре аламыз. Осы екі аспектілерді зерттей келе, И. Пригожин: «бір тұтастықтың тәртіп пен тәртіпсіздік деген екі аспектісі болады және бізге әлемді әртүрлі қырынан танытады», — деген тұжырымдама жасады²².

Осы ауытқулар жалпы барлық формаларды өзгертіп, «жылжымалы тепе-теңдік» (А. Ле Шателе) немесе «тұрақты тепе-теңсіздік» жүйелерін (Э. Бауэр) қамтамасыз етеді. Сонымен қатар өзгерулердің өзі *эволюциялық* (даму, жетілдіру, қалыптасу) және *инволюциялық* (әлсіреу, ыдырау) болуы мүмкін. Барлық тірі ағзалардың дамуының тоқтайтынын (өлетінін) ескеретін болсақ, *инволюциялық*, энтропиялық процестердің болуы заңдылық және біз одан қашып құтыла алмаймыз.

Девиация жаратылыстың барлық түрлері мен деңгейіне тән. Қазіргі кездегі физика мен химияда ауытқушылықты *флуктуация*, биологияда *мутация*, ал социология мен психологияда *девиация* деп аталады.

Ескере кететін мынадай жағдайлар бар, біріншіден, ауытқушылық мінез-құлық мәселесі өте кең тараған. Екіншіден, ауытқушылық мінез-құлықтың нақты шекарасын анықтау қиын болады. Қоғамдағы өзгерістер норманың да өзгеруіне әкеп соғады да, сәйкесінше девиацияның түрлері де өзгереді. Алайда норма және одан ауытқушылық та әлеуметтік жүйенің ажырамас бөлігі болып табылады. Соған байланысты әлеуметтік деңгейдегі ауытқушылық мінез-құлық — бұл қоғам мен тұлға арасындағы қарам-қатынастың бір түрі. Бір жағынан девиация қоғам үшін пайдалы, өйткені ол өзгерістердің дамуын жылдамдатады.

Құқықта ауытқушылық мінез-құлыққа қазіргі уақыттағы қабылданған құқықтық нормаларға қайшы келетіннің барлығын жатқызады және жаза қолдану арқылы тыйым салынады. Қоғамдық қауіптілік деңгейіне байланысты қылмыс, әкімшілік және азаматтық-құқықтық деликт, тәртіптік теріс-қылықтар болып бөлінеді. Сонымен қатар қылмыс сипаты бойынша тұлғаға қарсы қылмыстар, экономика саласындағы қылмыстар, мемлекеттік билікке қарсы қылмыстар, әскери қызметке қарсы қылмыстар, адамзат қауіпсіздігі мен бейбітшілікке қарсы қылмыстар және т. б. болып бөлінеді.

Уақыт құқықтық ауытқулардың жаңа түрлерін туғызуда, мысалы, рәкет, ұйымдасқан қылмыс, қаржылық пирамида, хакерлік, интернет-тәуелділік. Мұның өзі өз кезегінде заңнамаға үнемі өзгерістер енгізуді қажет етеді.

Ш. Е. Джаманбалаева девиантты мінез-құлықты «қоғамда ресми түрде қалыптасқан әлеуметтік нормаларды бұзатын өмір сүру салты және қызметі және ол үшін құқықтық және әлеуметтік санкцияға ұшырайды» деп атап

²² Пригожин И. Философия нестабильности // Вопросы философии. — 1991. — № 6. — С. 46-52.

көрсетеді^{23, 13}. Біз ғалымның бұл пікірімен келісе алмаймыз, өйткені девиантты мінез-құлықтардың барлық түрлері өмір сүру салты және қызметі болып табылмайды.

Девиантты мінез-құлық — жалпыға ортақ ережелерден ауытқитын әлеуметтік іс-әрекет, осы ережелерді бұзатын адамдар мен әлеуметтік топтардың әрекеттері; қабылданған құқықтық немесе моральдық нормаларды бұзған адамның мінез-құлқы. И. С. Конның анықтауынша, девиантты мінез-құлық, «құқық, мәдениет немесе моральдың жалпы қабылданған нормалардан ауытқыған іс-әрекеттер жүйесі»^{24, 238}.

Ал Д. К. Қазымбетова девиантты мінез-құлыққа мынадай анықтама береді: «жалпы қалыптасқан моральдық, құқықтық және басқа да әлеуметтік нормаларға сәйкес келмейтін, тұлғаға, әлеуметтік топқа немесе жалпы қоғамға зиянын (немесе пайдасын) тигізетін өмір сүру образы немесе қызметі, сонымен қатар қоғамдық көзқараспен айыпталатын (немесе құпталатын) және келтірілген зияны үшін қоғамдық және әлеуметтік жауапкершілік құптауға әкеп соғады»^{25, 20}.

Девиантты мінез-құлықты психологиялық жағынан терең зерттеген ресейлік ғалым Е. В. Змановская ауытқушылық мінез-құлықты негізгі үш топқа бөледі: антиәлеуметтік (деликвентті), асоциалды (аморальді) және аутодеструктивті мінез-құлық^{26, 33}.

Антиәлеуметтік (деликвентті) мінез-құлық — құқықтық нормаға қарама-қайшы, әлеуметтік тәртіпке және адамдардың әл-ауқатына қауіп төндіретін мінез-құлық. Оған заңнамамен тыйым салынған барлық іс-әрекет немесе әрекетсіздік жатады.

Асоциалды мінез-құлық — адамгершілік-рухани нормаларды орындаудан бас тарту, тұлғалар арасындағы қатынасқа қауіп төндіретін мінез-құлық. Ол агрессивті мінез-құлық, сексуалдық девиация (бейберекет жыныстық қатынасқа түсу, жезөкшелік, вуайеризм, эксгибиционизм және т. б.), ақшаға құмар ойындарды ойнауға қызығу, қаңғыбастық, арам тамақтық.

Г. В. Апинян девиантты мінез-құлыққа ресми қабылданған және осы қоғамда (мәдениетте, субмәдениетте, топта) қалыптасқан нормалар мен

²³ Джаманбалаева Ш. Е. Социальные проблемы девиантного поведения (на материалах Республики Казахстан): Дис... канд. социол. наук. — Алматы: 1996. — 137 с.

²⁴ Кон И. С. Психология ранней юности: Книга для учителя. — М.: Просвещение, 1989. — 255 с.

²⁵ Казымбетова Д. К. Девиантное поведение молодежи как объект социологического исследования: Дис. канд. социол. наук. — Алматы, 1999. — 165 с.

²⁶ Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пос. для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Академия, 2003. — 288 с.

үміттерге сәйкес келмейтін адамның (топтың) іс-әрекеті деген анықтама береді^{27, 120}.

Асоциалды мінез-құлықтың шекарасы үнемі өзгеріп тұруға бейім болады, өйткені ол мәдениет пен уақыттың әсеріне жиі ұшырайды.

Аутодеструктивті (өзін-өзі құрту) мінез-құлық — тұлғаның дамуына қауіп төндіретін, медициналық және психологиялық нормалардан ауытқыған мінез-құлық. Өзін-өзі құрту мінез-құлық қазіргі уақытта мынадай түрде көрініс береді: суицидтік мінез-құлық, тамаққа тәуелділік, химиялық тәуелділік (психоактивті заттарды қолдану), фанаттық мінез-құлық (мысалы, діни секталарға ену), виктимді мінез-құлық.

Аутодеструктивті мінез-құлық жасөспірім кезеңінде топтық құндылықтармен сәйкес келеді. Жасөспірім араласатын топта келесідей аутодеструктивті мінез-құлықтар кездесуі мүмкін: есірткіге тәуелділік, компьютерге тәуелділік, тамақ аддикциясы, кейде суицидтік мінез-құлық.

Б. Е. Абдрахманов болса, әкімшілік деликтология — әдістемелік деликтіні құқық бұзушылық туралы ілім сияқты ғылыми бағытты дамыту қажеттігімен байланысты мәселерді қарастырған. Ол әдістемелік деликтологияны құқық қорғау органдарының әкімшілік-юрисдикциялық практикасында қолданудың әдістері мен амалдарының болашағы зор деп есептейді²⁸.

С. А. Беличева девиантты мінез-құлықтағы әлеуметтік ауытқуды былайша топтастырады:

а) пайдакүнемдік бағыттар: материалдық, қаржылық, мүліктік пайда табуға ұмтылумен байланысты заң бұзушылық, теріс қылық. Бұлар: ұрлық, тонау, алыпсатарлық, алаяқтық және т. б.;

ә) қастандық бағыттар: жеке тұлғаға қарсы бағытталған әрекеттер: тіл тигізу, бұзақылық, ұрып соғу, өлтіру, зорлау және т. б.;

б) әлеуметтік енжар түрлері: белсенді өмір салтынан қашқақтау, азаматтық міндеттерден бас тарту, жеке және әлеуметтік мәселелерді шешуге құлықсыз болу. Бұл топқа жұмыстан, оқудан бас тарту, кезбелік, маскүнемдік, нашақорлық, токсикомания, өз-өзіне қол жұмсау және т. б. жатады^{29, 11}.

²⁷ Апинян Г. В. О понятиях «девиация», «девиантность», «девиантное поведение» // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. Герцена. — 2009. — № 118. — С. 119-123.

²⁸ Абдрахманов Б. Е. Отдельные аспекты становления представлений о предмете и природе науки «Административная деликтология» и применения ее методов и средств в борьбе с административными правонарушениями // Актуальные проблемы современности. Международный научный журнал. — Караганды: Болашақ-Баспа, 2007. — № 3 (16). — С. 85-91.

²⁹ Ақажанова А. Т. Девиантология: Оқу құралы. — Алматы: Нұр-пресс, 2009. — 126 б.

М. Раттердің пайымдауынша, балалық кездегі девиантты мінез-құлық екіге бөлінеді: қоғамға қарсы мінез-құлықтың әлеуметтенген түрі және әлеуметтенбеген агрессивті мінез-құлық. Бірінші топтағы балалар мен жасөспірімдер қоғамға қарсы топтарда жақсы бейімделіп, топтарда анти-әлеуметтік әрекеттер жасайды. Ал әлеуметтенбеген агрессивті мінез-құлықтың өкілдері, керісінше өздерін қоршаған адамдармен және отбасымен тіл табыса алмайды және қарама-қайшы қатынаста болады. Оларға дұшпандық, жағымсыздық, кек сақтау қасиеттері тән болады.

«Қазақстан Республикасының ювенальды юстиция жүйесі» еңбегінің авторлары болса, қазіргі кездің әдебиеттерінде девиантты мінез-құлыққа анықтама беретін екі көзқарас бар деп есептейді, яғни олар: табиғи-биологиялық және әлеуметтік-редукционистік. Бірінші көзқарас, девиантты мінез-құлықтың себептерін тұлғаның табиғи-биологиялық факторлары арқылы түсіндіруге тырысады. Екіншісі, әлеуметтік-экономикалық факторлар арқылы түсіндіреді^{30, 108}.

Д. Н. Оудсхорн балалық шақтағы девиантты мінез-құлықты гипербеделді және антиәлеуметтік агрессивті мінез-құлық деп бөлуді ұсынады^{31, 114}.

Кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқын зерттеген кезде олардың жасы мен жынысына да көңіл аудару қажет. Өйткені «ауытқушылық мінез-құлық» термині 5 жастан бастап қолданылуы мүмкін. Біз психологтердің 5 жасқа дейінгі балада әлеуметтік норма туралы түсінігі мүлдем болмайды деген пікірлерін қолдаймыз. Осы жаста оларды бақылау ересектердің көмегімен жүзеге асырылады. Тек 9-10 жастан бастап балада өз бетімен әлеуметтік нормамен жүре алатынын айтуға болады. Егер 5 жастан аспаған балада жас нормасынан көп ауытқулар болса, онда психикасының дұрыс дамымағандығынан көру керек.

«Ауытқушылық мінез-құлық» түсінігі көп жағдайларда бейімсіздік («дезадаптация») терминімен тығыз байланысты. Мектептік бейімсіздік құрылымына үлгермеушілік, құрбыларымен қарым-қатынастың бұзылуы, эмоционалдық өзгерістермен қатар, ауытқушылық мінез-құлық та жатады. Оқушылар арасындағы девиантты мінез-құлық мектептік бейімсіздікпен байланысты болады. Оған тәртіп бұзушылық, сабақтан қашу, гипербеделді мінез-құлық, агрессивті мінез-құлық, темекі тарту, бұзақылық, ұрлық, өтірік айту жатады.

³⁰ Жетписбаев Б. А., Баймахан Р. М., Куттығалиева А. Р. Система ювенальной юстиции Республики Казахстан / Под ред. д.ю.н., проф. Б. А. Жетисбаева. — Алматы: Издательство «NURPRESS», 2013. — 344 с.

³¹ Оудсхорн Д. Н. Детская и подростковая психиатрия: Пер. с нидерланд. / Под ред. И. Я. Гуровича. — М., 1993. — 319 с.

Ал мектеп жасындағы әлеуметтік бейімсіздік белгілеріне мыналар жатады: психоактивті заттарды жүйелі пайдалану (арақ ішу, есірткі қолдану), сексуалдық девиация, жезөкшелік, қаңғыбастық, қылмыс жасау. Кейінгі уақытта оқушылардың ауытқушылық мінез-құлқының жаңа түрлері пайда болды. Олар интернет-тәуелділікке, сериалдарға, діни секталарға, компьютерлік ойындарға тәуелділікпен байланысты.

Қазіргі кездегі жеткіншек мазмұны жағынан күрделі әлемде өмір сүреді. Бұл, біріншіден, технологиялық жаңалықтардың жылдамдығына және адамдарға жаңа талаптардың қойылуына байланысты. Екіншіден, ақпараттың сипатына байланысты, себебі жеткіншектің нақты өмірлік позициясы анықталмағандықтан, оған жаңалық пен өзгерістер терең әсер етеді. Үшіншіден, қоғамдағы экономикалық және экологиялық күйзелістер балаларда сенімсіздік тудырады. Сонымен қатар елдегі әлеуметтік, экономикалық және моральдық жағдайлардың тұрақсыздығынан жеткіншектер басқа жас тобындағылардан гөрі көбірек қиналады^{32, 38}.

Күшін жойған «Білім туралы» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 7 маусымдағы № 389 Заңының 1-бабының 10-тармақшасында девиантты мінез-құлыққа түсінік беріледі, яғни «девианттық мінез-құлық — балалар мен жасөспірімдердің әкімшілік жазалау шараларын қолдануға әкеп соғатын құқық бұзушылықтарды үнемі жасауы, оқудан, жұмыстан қасақана жалтаруы, отбасынан немесе балалардың оқыту-тәрбиелеу ұйымдарынан үнемі кетіп қалуы, сондай-ақ олардың қылмыстық жауаптылыққа жатпайтын қылмыс белгілері бар, қоғамға қауіпті әрекеттер жасауы»³³ деген анықтама беріледі. Біздің ойымызша, мұндағы девиантты мінез-құлықтың түсінігі толық берілмеген. Өйткені кәмелетке толмағандардың әкімшілік жазалау шараларын қолдануға әкеп соғатын құқық бұзушылықтарды үнемі жасауы мен қоғамға қауіпті әрекеттермен қатар тұлғаның имандылық және рухани нормаларды орындамауы туралы айтылмайды. Тағы бір айта кететін жағдай, «Білім туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 320 заңында және «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі № 591 заңында да «девиантты мінез-құлық» ұғымы берілмеген.

Әлеуметтік ауытқу туралы басқа да көзқарастар қалыптасқан. Олардың көзқарасы бойынша әлеуметтік ауытқу — бұл беделді қоғамдық топтың өздерінен төмен тұрған топ өкілдеріне «жапсырған» таңбасы немесе

³² Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. — М., 1996. — 254 с.

³³ Білім туралы Қазақстан Республикасының Заңы 1999 жылғы 7 маусым № 389. Күші жойылды // <http://adilet.zan.kz/> (дата обращения 25.09.2015).

«стигмасы». Стигматикалық бағыт (Г. Беккер, Э. Лемерт, Э. Гофман және т. б.) девиацияны бірінші және екінші топқа бөледі. Біріншісі — уақытша, индивид девиацияны терең түсінбей, норманы тек анда-санда ғана бұзады, бірақ оған қоршаған адамдар «көз жұмып» қарайды. Екіншісіне, Г. Беккердің ойынша, беделді әлеуметтік топ өзінен төмен топ өкілдеріне «девиант» таңбасын тағумен байланыстырады. Сөйтіп біртіндеп тұлғаның жеке идентификациясында өзін-өзі бағалау күшейіп, адам өзін девиант ретінде есептей бастайды.

Н. Смелзердің ойынша, девианттылық әлеуметтік болжаумен байланысты немесе байланысты емес іс-әрекетпен анықталады: «девиация — топтың нормасынан ауытқу және ол емдеуге, изоляцияға, түзетуге немесе басқа да жазалауға алып келетін мінез-құлық»^{34, 239}. Девиация — «қалыпты» болып есептелетін немесе қоғамдағы, не әлеуметтік контекстегі қалыптасқан мінез-құлықтан ауытқитын әлеуметтік мінез-құлық^{35, 160}.

Алайда әлеуметтік болжамдар көп қырлы болғандықтан, көбінесе (әсіресе қоғамның өзгеріс кезеңінде немесе тоқырау кезеңінде) даулы жағдайларға тап болады да, қандай мінез-құлық девиантты болып табылатынын анықтау қиын. Сондықтан девианттылық — бұл төреші рөлін атқаратын әлеуметтік топтың тәртібіне сипаттама беретін мінез-құлық болып табылмайды.

Девиацияның себептерін зерттеу мен оған баға беруде әртүрлі көзқарастар бар. Әртүрлі теорияларда девиантты мінез-құлықтың себептері мен қалыптасу жағдайларына әралуан пікірлерді кездестіруге болады. Олар девиантты мінез-құлықтың қалыптасуына биологиялық, психологиялық, макро, микроәлеуметтік факторлар әсер етеді деп есептейді. Биологиялық тәсіл, ең алдымен, XIX ғасырдың соңында индивидтің қылмысты іс-әрекеті мен оның дене пішінінің арасында байланыс бар екендігін анықтаған италияндық дәрігер Ч. Ломброзоның есімімен байланысты. Шелдонның теориясында да биологиялық түсінік беріледі. Оның теориясы бойынша мезоморфтар девиантты мінез-құлыққа бейімдірек болады екен. Социологизаторлық тәсілдің авторы Э. Дюркгейм дағдарыстар кезінде немесе түбегейлі әлеуметтік өзгеру кезеңінде өмірлік тәжірибе әлеуметтік норма немесе идеал ретінде күшін жояды деген пікірін айтады. Девиация нақты әлеуметтік норманың жоқтығынан немесе бұзылуынан пайда болады. Адамзат табиғатының әлеуметтенбеген, импульсивті жағын, Дюркгейм бойынша, адами мораль арқылы бақылауда ұстап отырады.

³⁴ Осипова О. С. Методологические обоснование социогенеза: классические подходы и инновации. — Гомель, 1997. — 433 с.

³⁵ Орысша-қазақша түсіндірмелік сөздік: Әлеуметтану және саясаттану бойынша / Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын. — Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. — 569 б.

Мәдени бағыт девиацияға алып келетін мәдени құндылықтарға талдау жасаумен байланысты. Селлин мен Миллер бойынша, егер индивид өзін белгілі бір субмәдениетпен байланыстырса және оның нормалары беделді мәдениеттің нормаларына қарсы келген жағдайда девиация орын алады. Адамдар девиацияға әсер ететін құндылықтарды, сол құндылықтарды тасымалдайтындармен байланыс барысында қабылдайды.

Зерттеушілер жастардың ауытқушылық мінез-құлықтың ішкі мазмұны бойынша ажырататын келесідей түрлерін бөліп көрсетеді:

- тікелей немесе жанама тәрбиелік әсер студің қорытындысында қалыптасуы;

- өмірдегі әлеуметтік жаңа жағдайда мінез-құлықтың жаңа кезеңде қалыптасуы;

- ауытқушылық мінез-құлық — нормаларға және құндылықтарға саналы немесе ішкі қарама-қайшылық байланыс ретінде.

Сонымен қатар девиантты мінез-құлық әлеуметтік-психологиялық сипаты жағынан агрессиямен тығыз байланыстырылады. «Агрессивті бейімділік» түсінігін ғылымға А. Адлер енгізді. Оның ойынша агрессия — адамзат табиғатының негізгі қасиеттерінің бірі. Фрустрация-агрессия теориясы қалыптасты: агрессивті (девиантты) мінез-құлықтың болуы фрустрацияға әкеп соғады және керісінше әрқашан фрустрация агрессияның кейбір формаларына әкеп соғады. Кейінірек агрессия табиғи ретінде қарастырылды, бірақ ол фрустрацияның тікелей іс-әрекеті болды. Мысалы, антропологтер кейбір мәдениеттерде агрессия фрустрацияға тікелей реакция болып табылмайтынын көрсетеді. А. Маслоу, С. Розенцвейг, А. Бандура фрустрация агрессияға әкеп соғатын жалғыз фактор емес екеніне көңіл аударады.

Психологтердің айтуынша, агрессия басқа біреуге зиян келтіруге бағытталған мінез-құлық, оны кейде ашумен, ызамен шатастырады^{36, 47}.

«Преступность несовершеннолетних и возможности: теория молодежных криминальных групп» атты еңбектің авторлары (Р. Кловард, Л. Олин) қоғамның жасөспірімдерге әртүрлі құндылықтарды жеткізгенімен, олардың шынайы өмірде қол жеткізген жетістіктері туралы ойланбайтындығын жазған. Кәмелетке толмағандар тәрбиешілерінің үйреткен мінсіз өмірден шынайы өмірге тап болғанда олардың бәрінен көңілдері қалады және фрустрацияға ұшырайды^{37, 167}.

Адамның әлеуметтік мінез-құлық аса күрделі, оны тұрақты әрекеттермен суреттеу мүмкін емес. Әлеуметтік мінез-құлықтың жарқын көріністерінің бірі — агрессия. Ғалымдардың айтуынша, адам агрессиясы дегені-

³⁶ Борчашвили И. Ш., Интыкбаев М. К. Уголовная ответственность несовершеннолетних: Учеб. пос. — Алматы: Жеті жарғы, 2007. — 56 с.

³⁷ Иншаков С. М. Зарубежная криминология. — М.: ИНФРА М-НОРМА, 1997. — 374 с.

міз — жеке-дара немесе ұжымдық әрекет, ол басқа тұлғаға немесе адамдар тобына күш көрсетуге немесе психологиялық залал, зиян келтіруге не оларды жоюға бағытталған^{38, 14}.

Агрессияның пайда болуы, оның әсерінен пайда болған қылмысқа итермелейтін себеп-салдардың пайда болуы туралы адам дамуындағы биологиялық факторлардың әсері нақты жіктеледі. Криминологиядағы биоәлеуметтік тұжырымдаманың, адамның құқық бұзуға бейім мінез-құлқының механизмі мен психикалық өзгерістердің (ынта мен құмарлықтың) сыртқы жағдайлармен өзара әрекет етуі бар бағыт екендігі дәлелденді.

Р. Мертон және Э. Дюркгейм енгізген «аномия» түсінігін (ескі нормалар мен құндылықтардың қазіргі қатынастарға сәйкес келмей, ал жаңаларының әлі орнықпаған кезіндегі қоғамның жағдайы) қолдана отырып, ауытқыған мінез-құлықтардың себебін қоғам тудырған мақсаттар арасындағы келіспеушіліктер деп есептейді^{39, 299}.

Девиантты мінез-құлықты екі үлкен категорияға бөлуге болады. Біріншіден, ол нақты немесе жасырын психопатологияның болуын білдіретін психикалық денсаулық нормаларынан ауытқыған мінез-құлық. Екіншіден, бұл қандай да бір әлеуметтік және мәдени, әсіресе, құқықтық нормаларды бұзатын антиәлеуметтік мінез-құлық. Мұндай қылықтар салыстырмалы түрде мәңгі болса, оларды құқық бұзушылық деп атайды, ал егер салмақты және қылмыстық тәртіп бойынша жазаланса, қылмыс болып табылады.

Ал В. Д. Плаховтың пікірінше, аномия таза күйінде кездеспейді, себебі кездейсоқ кездесетін процестердің ішінде бірнеше ықтималдылық заңдылықтар кездесіп отырады. Бірақ бұларды бір-бірінен ажырату мүмкін емес. Кез келген аномия бірге жүреді және бір-бірін толықтырып отырады. Сол сияқты онда нормативті мінез-құлықтың элементтері болады. Осы аталған жағдайлармен келісуге тура келеді. Қазақстандағы әлеуметтік жағдайды ескеретін болсақ, онда осы мәселелер бізге ауытқитын мінез-құлық белгілерін ажыратуға мүмкіндік береді. Я. Гилинскийдің пікірінше, әлеуметтік нормаларға қатысты өзінің мазмұны мен мінездемесі жағынан әртүрлі болуы мүмкін, бірақ ол әр уақытта емес, бір ғана мезгілде, уақытта, бірақ әртүрлі қоғамдар арасында болуы мүмкін⁴⁰. Біз ғалымның бұл

³⁸ Чукмаитов Д. С. Гуманизация политики в сфере исполнения наказания: Научное издание. — Костанай, 2005. — 203 с.

³⁹ Мертон Р. К. Социальная структура и аномия // Социология преступности (современные буржуазные теории): Сб. ст. / Под ред. Б. С. Никифорова. — М.: Изд-во «Прогресс», 1966. — С. 299-313.

⁴⁰ Гилинский Я. И. Девиантное поведение в зеркале социологии // Актуальные проблемы социологии девиантного и социального контроля. — М.: Институт социологии АН СССР, 1992. — С. 5-31.

көзқарасымен толықтай келісеміз, өйткені әлеуметтік нормалар әр уақытта және әртүрлі қоғамдар арасында да өзгеруі мүмкін.

Әлеуметтік-психологиялық тәсіл Р. Харренің әлеуметтік ауытқу тұжырымдамасында және С. Лингтің⁴¹ ерікті тәуекелді мінез-құлық теориясында кең мағынада көрсетіледі. Жоғарыда аталған зерттеулер девиантты мінез-құлықтың пайда болу себептерін әлеуметтік-саяси координат жүйесіндегі жағдайының өзгеруі арқылы девианттың психологиялық жағдайын зерттеу арқылы түсіндіреді. Әлеуметтік-психологиялық тәсіл девиантты мінез-құлықтың пайда болу себептеріне тереңірек үңілуге көмектеседі. Сонымен қатар әлеуметтік эволюция механизмі туралы объективті түсінік қалыптастырады және төмендегілерді түсіндіруге тырысады: а) неге девиантты мінез-құлық көбінесе агрессиялық акт ретінде көрініс береді; б) неге қазіргі кезде көптеген адамдар девиацияның негізгі атрибуты ерікті тәуелді мінез-құлық жолына түседі.

Қоғамдық ғылымдардың негізгі санаттарының бірі — әлеуметтік ауытқу. С. И. Ожеговтың түсіндірмелі сөздігінде ауытқу «басталғанды үзіп, басқаға ауысу» ретінде көрсетілсе^{42, 416}, Оксфорд сөздігі ауытқуды «ерекшелік, шетке бұрылу» деп түсіндіреді. Отандық әдептанушылар (этиктер) ауытқу немесе девиантты мінез-құлықты саралай келе, оған «іс-әрекет, мінез-құлық үлгісінен және нормасынан жағымсыз ауытқудан көрінетін рухани жамандықтың ерекше бір түрі» деген анықтама береді. «Адамның жалпыға ортақ қабылданған нормалардан ауытқуы, оларды бұзуы»^{35, 159}.

Көп жағдайда девиантты мінез-құлықтардың қалыптасуының басты себептері отбасылық жағдайдың нашар болуы: отбасында қалыпты мәдени-адамгершілік тәрбиенің болмауы, ұлттық салт-дәстүрлерді мойындамауы, ата-аналарымен және жақындарымен қақтығыстардың жиі болуы және т. б.

Кейбір зерттеулерде көрсетілгендей, жеткіншек-құқық бұзушыларға интеллектуалдық және әлеуметтік қызығушылықтардың төменгі деңгейде болуы, сонымен бірге жастары бойынша ересектердің антиәлеуметтік бағыттағы ықпалы тән. Біздің қоғамда болып жатқан әлеуметтік-психологиялық, саяси өзгерістер өзіндік дүниетанымына көзқарастары мен құндылықтар жүйесі қалыптаспаған жеткіншектер үшін қиынға соғуда. Өмірге деген тұтынушылық-өзімшілдік қатынас көптеген жастардың өзіне және қоршаған адамдарға немқұрайлы қарауына әкеп соқтырады.

Кәмелеттік жасқа толмағандардың девиантты мінез-құлқын зеттеген А. Н. Лидің мәліметі бойынша, кәмелеттік жасқа толмағандар тарапынан

⁴¹ Линг С. По лезвию бритвы: социально-психологический анализ преднамеренного риска // Социальные и гуманитарные науки. Отеч. и заруб. лра. Социология. 1993. Серия 11. С. 97-102.

⁴² Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под. ред. Н. Ю. Шведовой. 21-е изд., перераб. и доп. — М.: Рус. яз., 1989. — 924 с.

жасалатын қылмыстар көктем-жаз айларында қарқынды өседі екен. Автордың ойынша, бұл құбылыс орта мектеп оқушыларының уақытының көбеюімен, күннің ұзаруымен және оқушының бос уақыты дұрыс ұйымдас-тырылуымен байланыстырады^{43, 24}.

Жеткіншектердің мінез-құлық нормаларын бұзуын тудыратын көптеген себептерді анықтап, уақытында жоюға болады. Сонымен қатар девиантты мінез-құлық факторларының ішінде оның алдын алу және жою үшін қажетті шаралардың әлі табылмағандары да бар.

Бұл санатқа толығымен психологиялық-педагогикалық факторларды жатқызуға болады. Жеткіншектердің мінез-құлық нормалары мен ережелерін бұзу себептерін анықтау кезінде біз көбінесе отбасының психологиялық климатын, жеткіншектің өз құрдастарымен және ересектермен эмоционал-дық-психологиялық қарым-қатынасын талдауға тырысамыз. Ауытқыған мінез-құлық баланың, жеткіншектің немесе бозбаланың өзінің сеніміндегі, өзін қалыптастырудағы әлеуметтік-психологиялық қажеттіліктерін дұрыс қанағаттандыра алмағандығымен түсіндіріледі. Жеткіншектердің тәртіп бұзуының көп бөлігі психологиялық әрекеттің төменгі деңгейіндегі немесе норма мен паталогия арасындағы жағдайда жасалады.

Сондықтан жеткіншектердегі ауытқыған мінез-құлықтың профилактика-сы бойынша түзету жұмыстары өзіндік ерекшеліктерге ие. Оның бастап-қы кезеңінде топтық түрден гөрі жеткіншекпен жеке жұмыс жүргізген тиімді болып табылады. Басынан бастап отбасымен бірлесіп түзету жұмыстарын қолдану керек. Отбасылық қатынастар мен олардың үйлесім-ділік дәрежесіне диагностикадан кейін жеке және топтық психологиялық түзету жұмысы жалғасуы қажет. Түзету жұмысында жеткіншектің мінезі мен қабілетінің ерекшеліктерінің негізінде қызығушылықтарын қалыптас-тыру ерекше орынға ие. Жеткіншектің бос уақытын мейлінше азайтуға тырысу, яғни «көңіл көтеру мен бос уақытын» тұлғаны қалыптастыруда маңызды орын алатын пайдалы істермен (кітап оқумен, музыкамен, спортпен шұғылдану және т. б.) алмастырған жөн^{44, 23-24}.

Е. Д. Дедков және Е. Г. Дидедкул девиантты мінез-құлық қоғамға қауіпті немесе жағымсыз қабылданған әлеуметтік нормалардан ауытқыған мінез-құлық деп анықтама береді. Девиантты мінез-құлық әртүрлі формада көрінуіне қарамастан, олардың барлығы бір-бірімен тығыз байланысты. Ішімдік ішу, наша қолдану, агрессивті мінез-құлық және тағы басқалар бір тұтастықты көрсетеді.

⁴³ Ли А. Н. Проблемы предупреждения преступности учащихся общеобразова-тельных школ Республики Казахстан: Дис. ... канд. юрид. наук. — Алматы, 2000. — 165 с.

⁴⁴ Личко А. Е., Попов Ю. В. Делинквентное поведение, алкоголизм и токсикоман-ия у подростков. — М., 1988. — 126 с.

Ғылыми әдебиеттерде норма деп «қоғамның тұлғаға қоятын талаптарын, ережелер жиынтығын» айтамыз. Сонымен норма — қоғамда жалпы қабылданған моральдық, заңдық, әлеуметтік талаптарға сәйкес мінез-құлық.

Әрбір адамға әлеуметтік ұстанымның маңыздылығы аса қажет екендігі, әлеуметтік ұстаным арқылы адамда қандай да бір із қалдыруға, бір қасиетті дамытып, ал екінші бір қасиетін жойып жіберуге болатындығы дәлелденген.

Тұлғаның девиантты мінез-құлық — бұл жалпы немесе ресми қабылданған әлеуметтік нормаларға сәйкес келмейтін мінез-құлық. Басқаша айтқанда, қолданыстағы заңға, тәртіпке, дәстүрге және әлеуметтік нормаларға сәйкес келмейтін әрекет. Девиантты мінез-құлықты ауытқушылық норма ретінде қарастырғанда әлеуметтік нормалардың өзгеріп тұратынын ұмытпаған жөн. Өйткені ауытқушылық мінез-құлыққа тарихи ауыспаушылық сипат тән болады. Мысал ретінде, темекі шегуге деген көзқарастардың мемлекеттердегі кезеңдерге байланысты өзгеруін айтуға болады. Осыған байланысты девиантты мінез-құлық — бұл сол уақыттағы сол қоғам үшін маңызды әлеуметтік норманы бұзу^{45, 157}.

Енді зерттеу жұмысымызда нормативтік-құқықтық актілердегі «девиантты-мінез-құлық» терминінің қолданылу аясына тоқтала кетейік. Сонымен бала құқығын қорғау және кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу саласындағы нормативтік негізін Қазақстан Республикасының мынадай нормативтік құқықтық актілері құрайды:

- Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамыз);
- «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 18 қыркүйектегі № 193-IV Кодексі;
- Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі;
- «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі;
- «Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы» Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 238-I Кодексі;
- «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 9 ақпандағы № 285-V Заңы;
- «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының

⁴⁵ Күмісбеков С. К. Девиантты мінез-құлықтың түсінігі туралы // Қазақстан Республикасы Заңнама Институтының Жаршысы. — 2015. — № 2 (38). — Б. 153-158.

алдын алу туралы» Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі № 591-ІІ Заңы;

- «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы № 345-2 Заңы;

- «Білім туралы » Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-ІІІ Заңы;

- «Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанынан Кәмелетке толмағандардың ісі және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі ведомствоаралық комиссия туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2007 жылғы 24 мамырдағы № 415 Қаулысы;

- Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жастар саясатының тұжырымдамасы туралы». 1999 жылғы 28 тамыздағы № 73 өкімі;

- Қазақстан Республикасының басқа да нормативтік құқықтық актілері.

Сонымен қатар БҰҰ-ның Кәмелетке толмағандарға сот төрелігін орындауға қатысты минималды стандартты ережелер («Пекин ережелері» 1985 ж.); Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыскерліктің алдын алу үшін БҰҰ-ның жетекші принциптері (Эр-Риядада қабылданған жетекші принциптер, 1990 ж.); БҰҰ-ның бас бостандығынан айырылған кәмелетке толмағандарға қатысты ережелері (1990 ж.); Түрмеге қамауға алумен байланысты емес шараларға қатысты БҰҰ-ның минималды стандарт ережелері (Токио ережелері, 1990 ж.) және т. б. халықаралық ережелер мен принциптер де сараланды.

Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу саласындағы нормативтік-құқықтық базаларларға, соның ішінде Қазақстан Республикасының ІІМ, Білім және ғылым министрлігінің және басқа ведомстволардың бұйрықтары мен нұсқауларына талдау жүргізу нәтижесінде «кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқы» туралы ортақ түсініктің жоқ екеніне көзіміз жетті.

Мысалы, «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі заңының мазмұнында «девиантты мінез-құлық» түсінігі ашылып көрсетілмеген, бірақ осы Заңның 3-бабында кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу «девиантты мінез-құлықты балаларды әлеуметтік оналту және кәмелетке толмағандардың құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетін қалыптастыру жөніндегі мақсатты жұмысты қамтамасыз ету»⁴⁶ жолымен жүзеге асырылады. Бұдан әрі осы

⁴⁶ «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы»

нормативтік құқықтық актіде «девиантты мінез-құлық» термині бірнеше рет кездескенімен, оған нақты анықтама берілмеген.

Қазіргі кезде қолданыстағы «Білім туралы» Қазақстан Республикасы заңында да девиантты мінез-құлыққа анықтама берілмеген.

«Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының Заңында біз зерттеп отырған түсінікке ұқсайтын анықтама берілген, яғни «өмірлік қиын жағдайда жүрген балалар – қалыптасқан мән-жайлардың салдарынан тыныс-тіршілігі бұзылған және осы мән-жайларды өз бетінше немесе отбасының көмегімен еңсере алмайтын балалар; арнаулы білім беру ұйымдарындағы, ерекше режимде ұстайтын білім беру ұйымдарындағы балалар»⁴⁷. Бұл жерде бізге қызығушылық тудырып отырғаны «... арнаулы білім беру ұйымдарындағы балалар». «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз панасыз қалуының алдын алу туралы» Қазақстан Республикасының заңына сәйкес арнаулы білім беру ұйымдары оқу-тәрбие немесе емдеу-тәрбие мекемелері болып табылады және әкімшілік жазалау шараларына әкеп соғатын құқық бұзушылықтарды жүйелі түрде жасайтын, бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім алудан қасақана жалтаратын, отбасынан және балалардың оқу-тәрбие ұйымдарынан үнемі кетіп қалатын, өзге де қоғамға жат іс-әрекеттер жасайтын он бір жастан он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағандарды тәрбиелеу, оқыту және әлеуметтік оңалту мақсатында құрылады⁴⁸. Сөйтіп бұл арнаулы білім беру ұйымына девиантты мінез-құлықты тұлғалар жіберіледі. Ал бұл білім беру ұйымына кәмелетке толмағандарды орналас-тыру Қазақстан Республикасы Азаматтық процестік кодексі бойынша жүзеге асырылады (37-тарау)⁴⁸.

«Жалпы білім беру ұйымдарының (бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім беру) түрлері бойынша қызметінің үлгілік қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2013 жылғы 17 қыркүйектегі № 375 бұйрығын зерттей келе, мынадай қорытынды жасауға болады, яғни девиантты мінез-құлықты жасөспірім – он бір жастан он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмаған тұлға, ол соттың шешімімен төмендегідей:

Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі № 591 Заңы // <http://adilet.zan.kz/> (дата обращения 11.02.2016).

⁴⁷ «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы № 345-2 ҚРЗ // <http://adilet.zan.kz/> (дата обращения 10.02.2016).

⁴⁸ Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ // <http://adilet.zan.kz/> (дата обращения 10.02.2016).

1) әкімшілік жазалау шараларына әкеп соғатын құқық бұзушылықтарды жүйелі түрде жасайтын;

2) бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім арудан қасақана жалтаратын;

3) отбасынан және балалардың оқу-тәрбие ұйымдарынан үнемі кетіп қалатын;

4) қылмыстық процесс бойынша іс жүргізу кезеңінде өмір сүру және тәрбиелену жағдайлары бойынша бұрынғы тұрғылықты жерінде қалдырыла алмайтын күдікті;

5) өзге де қоғамға жат іс-әрекеттер жасайтын белгілері бойынша танылады⁴⁹.

Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының профилактикасы саласындағы отандық заңнамаларға талдау жасай отырып, мынадай қорытындыға келдік, заң шығарушы «кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқы» түсінігін нақты анықтамаған, тіпті кей жерлерде оның әртүрлі дефинициясын көрсетеді. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасында «кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқына» анықтама беру қажет.

Жоғарыда баяндалғанның негізінде, мынадай қорытынды жасауға болады, яғни «кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқы» дегеніміз 11 жасқа толған, бірақ 18 жасқа толмаған тұлғаның мінез-құлқы құқықтық немесе имандылық стандарттарына және қоғамда қабылданған ресми қалыптасқан нормаға қарама-қарсылық білдіру мінез-құлқы^{50, 182}.

1.2 Девиантты мінез-құлық туралы көзқарастардың пайда болуы

Девиантты мінез-құлық туралы теорияларды зерттеудің тарихы көп ғасырларды қамтиды және ол әлі күнге дейін өзекті болып отыр. Әр кезеңдерде әртүрлі саладағы ғалымдар (антропологиялық, психологиялық, құқықтық және әлеуметтік) өздерінің девиация туралы көзқарастарын білдірді.

⁴⁹ «Жалпы білім беру ұйымдарының (бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім беру) түрлері бойынша қызметінің үлгілік қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2013 жылғы 17 қыркүйектегі № 375 бұйрығы // <http://adilet.zan.kz/> (дата обращения 25.12.2015).

⁵⁰ Күмісбеков С. К. Детерминанты девиантного поведения несовершеннолетних // Роль науки в повышении эффективности деятельности правоохранительных органов: Мат-лы международ. науч.-практ. конф. — Алматы, 2016. — С. 170-184.

Ғалымдар және ойшылдар мемлекеттің мақсаты, жасөспірімдер мен балаларды тәрбиелеудегі отбасының рөлі, құқық бұзушылықты ескерту туралы өз көзқарастарын білдірген болатын.

Сонау ерте заманнан бастап адам өміріне, қоғамға және мемлекетке зиян келтіретін әрекеттерді ажырата бастаған ежелгі грек философтарының девиантты мінез-құлықтың әртүрлі нысандары туралы көзқарастары қалыптаса бастаған. Дегенмен, бұл ғалымдардың жұмыстарында девиантты мінез-құлық немесе ауытқушылық туралы бір сөзбен атап өтілгенімен, оның толық мәні ашылмаған.

Протагор өзінің еңбегінде балаларды тәрбиелеуде олардың жасын ескеру қажеттігін ұсынады. Ол әсіресе жасөспірімдерді тәрбиелеуде әдеби шығармаларды дұрыс таңдауға, ұлдар мен қыздарды жеке-жеке тәрбиелеуге, мемлекет қамтамасыз ететін қоғамдық мұғалімдерді тағайындауға (өйткені «балалар ата-аналарына қарағанда, көбірек мемлекетгікі») ерекше көңіл бөлу керектігіне назар аударған.

Бізді бұл грек ғалымының жасөспірімдерді тәрбиелеуде арнайы педагогтің тағайындалуы және олар мемлекеттің болашағы деген көзқарасы қызықтырып отыр.

Сократ қоғам үшін ең негізгі мақсат азаматтарға рухани тәрбие беру керек деп есептеген. Қазіргі кездегі қоғамдағы рухани құндылықтар мен тәрбиенің әлсіреген тұсында, сол кезде айтқан оның көзқарасы, осы уақыттың өзінде де өзекті мәселе болып отыр.

«Малый космос» атты еңбектің авторы, ежелгі грек материалист-философы Демокрит қылмыстың негізгі себебін мейірімділіктің жоқтығынан көрген. Ал тәрбиені қылмысты ескертудің негізгі тәсілі деп есептеген.

Эпикурды қоғамдағы қылмыстың пайда болуы алаңдатқан. Ол қылмыстың себебін табудың қиындығына мән бере отырып, ол: «Персияның патшасы болғанша, құрығанда бір құбылыстың шындығын табуды қалар едім» -деп жазады^{51, 178}.

Платон өзінің ұстазының өлім жазасына кесілуіне қайғырып, мемлекеттік құрылыстың шындықпен байланыс құруы туралы ойларын жеткізген. Тәрбие мәселесіне көп көңіл бөліп, оның саяси мәселелерді шешуде маңызды рөл атқаратынын атап көрсетеді. «Мемлекет» және «Заң» атты еңбектерінде өзінің педагогикалық-криминологиялық көзқарасын баяндаған. Ол қоғамдық тәрбиелеуді, неке мен бала тууын реттеуді қолдаған, бірақ жеке меншікке қарсы болды.

Осы орайда, ювенологиялық криминология саласында таптырмайтын құнды құжаттарға жататын «Саясат», «Органон» және «Этика» еңбектерінің авторы, ежелгі грек философы Аристотельге тоқталмай кетуге

⁵¹ Материалисты Древней Греции. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. — 240 с.

болмайды. Ол: «Аты шулы қылмыстар адамға қажетті негізгі заттар үшін емес, тек шектен тыс қажеттіліктен жасалады», — деп түсінеді. Қылмыс жасаудың және басқа да жағымсыз девиациялардың негізгі себептерінің бірі адамдардың әдеттері мен танымдарының бұзылуы деп санайды. Сонымен қатар олардан арылудың басты құралы ретінде отбасы тәрбиесінің маңызы жоғары деп есептеген.

Аристотельдің ойынша, жасөспірімнің тәрбиесі — мемлекеттік құрылысты сақтап қалудың ең негізгі құралы болып табылады. «...Егер біреу тәртіпке бағынбаса, онда тұтас мемлекет те тәртіпке бағынбайды»^{52, 551}. Балаларды тәрбиелеудегі, араққа салынуды ескертудегі, бос уақыттарын ұйымдастырудағы мемлекеттің міндеттері туралы пікірлері қазіргі кезге дейін өзекті болып отыр.

Ал енді жасөспірімдердің қылмыстылығы туралы Марк Тулий Цицеронның пікіріне сәйкес заңдарды барлық адамдар сақтауы қажет, ал жазаланбаушылық қылмыстың себебі болып табылады.

Атақты римдік тарихшы Корнелий Тацит «Ораторлар туралы» атты шығармасында сол замандағы балаларды тәрбиелеудегі жүйені сынға алады. Ауқатты ата-аналардың өздерінің кішкентай балаларына мейірімділік пен қарапайымдылыққа үйретудің орнына байлық пен оны шашыптөгуге тәрбиелейтінін сынайды^{53, 444}.

Марк Фабий Квинтилиан өзінің «Шешендерді дайындау туралы» атты 12 кітабында отбасында балаларды тәрбиелеу туралы және ұстазға қойылатын талаптар туралы ұсыныстары мен құнды ойларын мазмұндаған. Ол дүре соғуға қарсы шыққан: «Егер оның жаны сөгіс жариялағанда түзелмесе, ондай адам ұрып-соғуға да үйреніп алады...»^{54, 44}.

Девианттылықтың «экономикалық себептермен» байланыстылығы туралы Мо-цзын пікірін білдірген: «Жылдың жақсы немесе жаман болу себебі мынада. Егер сол жылы астық мол болса, онда адамдар қайырымды болады. Ал егер астықсыз болса, онда адамдар қайырымсыз және қатал болады»^{55, 203}. Сонымен қатар ол санкцияның позитиві және негативі туралы мынадай көзқарасын білдіреді: «Кім жақсылық жасаса, онда оны жоғарылату қажет; кім жамандық жасаса, онда оны жазалау қажет»^{55, 204}.

Т. Мор өзінің «Утопия» (1516) атты еңбегінде сол кездегі заманның қылмыс жасалу себептері мен жаза қолданудың қажеттілігі туралы ойларын

⁵² Аристотель. Соч.: В 4 т. / Под ред. А. И. Доватура, Ф. Х. Кессиди. — М.: Мысль, 1983. — Т. 4 — 830 с.

⁵³ Корнелий Тацит. Соч.: В 2 т.: Анналы. Малые произведения / Под ред. А. С. Бобовича. Л.: Наука, 1969. — Т. 1 — 444 с.

⁵⁴ Квинтилиан М. Ф. О воспитании оратора: Хрестоматия по истории зарубежной педагогики / Сост. Пискунов А. И. — М.: Просвещение, 1971. — С. 40-46.

⁵⁵ Антология мировой философии. — М.: Мысль, 1969. Т. 1. Ч. 1. — 936 с.

ортаға салады. Оның ойы бойынша: «Қарапайым ұрлық басын шабатындай үлкен қылмыс болып табылмайды, ал бір жағынан ешқандай жаза қарақшылық арқылы күнін көріп жүргендерді тоқтата алмайды...Менің көзқарасым бойынша, ақша тартып алғаны үшін адамның өмірін кию дұрыс емес. Меніңше, адамның өмірі жер бетіндегі ешқандай құндылықтармен салыстыруға келмейді.»^{56, 52-63}. Т. Мор қоғамдағы құрылысты қайта құру нәтижесінде ғана қылмыстық алдын алуға болады деп тұжырымдайды.

Т. Кампанелланың «Город Солнца» (1623) еңбегінде барлығы тең дәрежеде, жеке меншік жоқ, барлық тұрғындар өздерін жетілдіруге мүмкіндіктері бар. Оның еңбегіндегі әлеуметтік-экономикалық жағдайлар қылмыс болып табылатын әрекеттерден қорғайды; «жазалау» шаралары либералды болып табылады және олар адамның өмірін қиюмен немесе бас бостандығын айырумен байланысты болмайды. Бір сөзбен айтқанда іске аспайтын арман (утопия).

Сонымен қатар біз Т. Кампанелланың еңбегінде жағымды девиацияға қатысты пікірін байқаймыз: «Белгілі біреуге арналған ескерткіш тек ол қайтыс болғаннан кейін қойылады. Алайда олар тірі кезінде тиімді нәрсені ашқан немесе ойлап тапқанда батырлар кітабына енгізіледі».

Б. Спинозаның пікірі бойынша, қылмыс өзінің табиғаты бойынша табиғи емес, әлеуметтік болып табылады^{57, 119}.

Ч. Беккариа қылмыстың себебін адамзаттың өзінің күш-жігерімен күресуден көреді, оның ішінде рахаттану мен қайғыру^{58, 222}. Сонымен қатар адамзаттың өзінің күш-жігерімен күресу қылмыстың қайнар көзі ғана емес, жағымды девиацияның да қайнар көзі. Ғалым ұрлық қылмыстарын кедейшіліктен және тығырықтан шығудың бір түрі деп есептейді.

Әсіресе Ч. Беккарианың жазалаудың өзекті мәселелері туралы көзқарасы өте бағалы. Оның пікірінше, жазалаудың басты мақсаты адамдарды қылмыс жасаудан ұстап қалу. Ғалым жазалаудың қатаң түріне қарсы болған. Сол замандағы қалыптасқан көзқарастарға қарама-қарсы пікір айтқан. Ол өлім жазасына қарсы болып, оны қолданудың ешқандай пайдасы болмайтындығын және өлім жазасы тек қаталдыққа алып келетінін айтқан. Ч. Беккариа қылмыстардың алдын алу оған жаза қолданудан да жоғары тұрады деген көзқарасты ұстанған.

Қазіргі кездегі әлеуметтану әдебиеттерінде ауытқушылықтың өзекті мәселелері бойынша мынадай бағыттарды бөліп көрсетеді: дәстүрлі,

⁵⁶ Мор Т. Утопия. Пер. с лат. Ю. М. Каган. — М.: Наука, 1978. — 417 с.

⁵⁷ Спиноза Б. Избранные произведения. — М., 1957. — Т. 1. — 631 с.

⁵⁸ Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. — М., 1939. — 464 с.

модернистік, постмодернист^{59, 9}. Дәстүрлі бағытты жақтаушылар девиацияға этиологиялық түсінік беру принципі бойынша себебін анықтауға тырысады. Модернистер бұл феноменнің маңыздылығын девиацияға әлеуметтік реакция қолдану арқылы тырысады. Ал 1990 жылдардың басында батыстық әлеуметтану мен криминологияда «постмодернистік бағыттағы» зерттеулер жүргізіле бастады. Д. Лиотард пен М. Фукодан басталатын постмодернисттер әлеуметтік шындықтың өзі девиантты деген қорытындыға келеді^{60, 246}.

АҚШ-та криминологиялық және социологиялық ғылыми мектептері классикалық, социалистік, типологиялық, статистикалық (картографиялық), психиатриялық және әлеуметтік деген топтарға бөледі. Соның ішінде қазіргі кездегі девиантология мен криминологияда әлеуметтік мектептер басым.

Батыс Еуропалық мамандар негізгі мектебіне мыналарды жатқызады: әлеуметтік процестер теориясы (стигматизация мен бақылау концепциясы), әлеуметтік құрылымдық теориялар (субмәдениет теориясы, дифференциалды мүмкіндіктер мен мәдениеттер дағдарысы), радикалды теориялар^{61, 314-322}.

Бүгінгі таңда девиация туралы биологиялық, психологиялық және әлеуметтік ғылыми мектептер мен бағыттар қалыптасқан. Осындай жіктеудің қалыптасқаны дұрыс деп ойлаймыз, өйткені девиантты мінез-құлықты зерттеуде әлеуметтік-биологиялық, әлеуметтік-психологиялық және әлеуметтік-экономикалық зерттеулер кеңінен қолданылады.

Девиантты мінез-құлықты антропо-биологиялық бағытта зерттеген қылмыстық құқықтың еуропалық классиктерінің (Ч. Беккариа, Д. Говард, И. Бентам, П. Фейербах және т. б.) еңбектерінен көрініс табады.

Классикалық мектептің негізін салушылардың бірі — Чезаре Беккариа жазалау тек құқыққа қарсы әрекетті ескерту үшін ғана қажет деген ой білдіреді. Оның ойынша, адамдардың жазадан қорқуы олардың заң бойынша өмір сүруіне септігін тигізеді. Сонымен қатар Ч. Беккариа жаза жәбірленушіге немесе қоғамға тигізген қылмыстық әрекетіне қарай тағайындалуын талап еткен. Ч. Беккариа өзінің замандастары, гуманист-ағартушылар Руссоның, Вольтердің, Гоббстың, Монтескьенің философия-

⁵⁹ Салагаев А. Л. Молодежные правонарушения и делинквентные сообщества сквозь призму американских социологических теорий. — Казань: Экоцентр, 1997. — 152 с.

⁶⁰ Интервью с профессором Н.Луманом // Проблемы теоретической социологии. — СПб: Петрополис, 1994. — С. 236-248.

⁶¹ Криминология: Словарь-справочник / Составитель Х.-Ю. Кернер; пер. с нем; Отв.ред. пер. профессор, д.ю.н. А. И. Долгова. — М.: Изд-во НОРМА, 1998. — 400 с.

лық және құқықтық көзқарастарына талдау жасай отырып, «Қылмыстар мен жазалар туралы» (1764 ж.) атты өзінің еңбегінде бірнеше құқықтық қағидаларды ұсынады. Мысалы, «Қылмыс үшін жазалағанша, оның алдын алған дұрыс», «Қылмыстың алдын алғыңыз келе ме, онда заңдар түсінікті, нақты болып, оны барлық халық болып қорғауға ұмтылатын болсын»^{58, 395}. Автор қылмыс түсінігін анықтап берді. Қылмыс деп тек заңда тікелей және анық көрсетілгендерге нағыз шығын келтірген әрекет болып табылады, ал заң азаматтар мен басшыларға міндетті.

Ч. Беккарианың құқықтық қағидаларын пруссиялық король Фридрих II өте жоғары бағалаған. 1871 жылғы Францияның Қылмыстық кодексінде атақты ғалымның көзқарастарының көбі енген болатын.

Ч. Беккарианың әлеуметтік-құқықтық көзқарастарының одан әрі дамуына ағылшын ғалымы Иеремиа Бентам үлкен үлес қосты. Ол қылмыстық заңнаманың қажетті деңгейде дамымағанына талдау жасай отырып, қылмыскерлерге жаза тағайындаудың прогрессивті қағидаларын ұсынады: «жаза қылмыстың пайдасынан артық болуы керек».

Сонымен классикалық мектептің өкілдері өз заманындағы қылмыстылыққа, заңнамаға, пенитенциарлық жүйеге және қатал жаза тағайындауға сипаттама бере отырып, құқыққа қарсы әрекетте тұлғаның рационалдығын алдыңғы орынға қояды. Классиктердің көзқарасы бойынша, адам өзінің тағдырын бостандығы арқылы қадағалайды, ал қылмыс өзінің жеке таңдауының нәтижесі. Ал егер адам зұлымдықты таңдаса, онда ол үшін қылмыстық жауаптылыққа тартылу қажет. Осыдан байқағанымыздай, заңтану классиктері ауытқушылық саласына шектеу қойып, негізінен қылмыс феноменінің заңды аспектілерін зерттеген. Классикалық мектеп қылмыскердің жеке тұлғасын және ауытқушылық мінез-құлықтың биологиялық және әлеуметтік-психологиялық мәселелерін зерттеумен айналыспаған.

Қылмыстылықтың және девиантты мінез-құлықтың ерекшеліктерін ғылыми түрде еуропалық ғалымдар XIX ғасырдан бастап зерттей бастады. Классикалық мектептің өкілдері қылмыстық әрекетті зерттеуде эмпирикалық зерттеулерді қолданбағандықтан, ешқандай аргумент келтіре алмаған.

Ч. Ломброзо (1836–1909) девиацияны адамның жекелеген антропологиялық ерекшелігі ретінде зерттейді. Эмпирикалық өлшемдерді қолдану арқылы адам өлтіруші-қылмыскердің миы қарапайым адамның миынан 30 грамға аз болатынын анықтаған. Ол 400 өлім жазасына кесілген және 200 өз өлімімен қайтыс болған қылмыскерлердің миаларын өлшеу арқылы осындай қорытындыға келген. Мұндай өлшемді ешкім және ешқашан жасамаған екен. Ломброзо қылмыскерлерге жүргізген зерттеулерінің нәтижесінде олардың жасаған «күнәсі» беттерінде де көрініс береді. Оның мәліметі бойынша қылмыскерлердің бетіндегі әжімдер қарапайым адамдарға қарағанда 2-5 есе көп және ерте шығады^{37, 51}.

Өзінің «Преступный человек» және «Преступление, его причины и средства лечения» атты еңбектерінде «туа біткен» девианттардың болатынын, оларға тән антропологиялық, физиологиялық және психологиялық ерекшеліктері бар екенін және барлық девианттардың 35 % құрайтынын мәлімдейді.

Атавизм теориясы ғылым саласында және қоғамда көп пікірталастар туғызды. Көбінесе атавизм теориясын әлеуметтанушылар Г. Тард пен Э. Дюркгейм сынға ұшыратты, олардың ойынша қылмыскерге қатысты белгілерді қылмыскерлердің 50 % -нан ғана анықтауға болады.

Сонымен Ломброзоның антропологиялық теориясының сынға ұшырауы түсінікті, себебі қылмыстық және ауытқушылық әрекет девианттың мәдени, әлеуметтік және тарихи байланысынсыз қарастырады, ал оны өзі «биологиялық зат» ретінде қарастырған. Қылмыскердің ерекше, туа біткен, антропологиялық түрінің болуы туралы идеяның қазіргі кезде ешқандай өзектілігі жоқ.

Антропологиялық бағыт XIX ғасырдағы криминология мен әлеуметтану саласына, әсіресе девиантология ғылымының дамуына үлес қосты. Ломброзоның кейбір қате ұсыныстарына қарамастан, ол ең алғашқы рет ғылыми гипотезаны тексеру үшін эмпирикалық мәліметтерді жинақтауда позитивтік әдісті қолданды. Ресейлік криминолог, профессор А. И. Гуров атавизм теориясына тоқтала отырып, Ломброзоның ғылымдағы негізгі сіңірген еңбегі — «қылмыскерлердің психикалық ауруы мен әрекетіне тұқым қуалаушылық мәселені» көтергені деп есептейді^{62, 17}.

Сонымен қатар Ломброзоның теориясы девиацияны әлеуметтік және психологиялық тұрғыда одан әрі зерттеу үшін жоғары серпіліс берді, яғни девиантологиядағы антропологиялық-биологиялық бағыттың негізіне айналды.

Ч. Ломброзоның атавизм теориясынан кейін қылмысқа әсер етудің тиімді бағытын антропологиялық бағыттан іздеуші Рим университетінің профессоры Энрико Ферри (1856–1928) болды. Зерттеушінің антропологиялық-әлеуметтік көзқарастары оның «Қылмыстық социология» атты еңбегінде көрініс тапты.

Ферри иен Ломброзоның көзқарастарындағы ортақ нәрсе, ол туа біткен қылмыскердің антропометриялық белгілерінің болуын мойындауында. Ал Ферридің Ломброзо көзқарасынан айырмашылығы антропологиялық факторларды девиацияның детерминанты ретінде абсолютті емес, салыстырмалы түрде қарастырады.

Ферри тұжырымдамасында қылмысты үш табиғи факторлармен байланыстырады: антропологиялық, физикалық, әлеуметтік.

⁶² Гуров А. И. Красная мафия. — М.: Самоцвет Коммерческий вестник, 1995. — 352 с.

Физикалық факторлар (климат, ауа-райы, географиялық ерекшеліктер) барлық қылмыскерлерге тең жағдайда әсер етеді. Антропологиялық факторлар «туа біткен қылмыскердің» қылмыстық қызметінде ғана көрініс табады. Әлеуметтік факторлар тек кездейсоқ қылмыскерлерге әсер етеді.

Ферридің ойынша, қылмыстық мінез-құлыққа түсінік беру үшін, ең алдымен, жанұялық жағдайын және қоғамдағы өмірін, оның антропологиялық ерекшеліктерін (анатомиялық, физиологиялық және психологиялық) зерттеу қажет^{63, 28}. Ол алғашқылардың бірі болып қылмыстық мінез-құлықты жүйелілік позициясы бойынша қарастырады. Ферридің пікірі бойынша туа біткен девиантты антропологиялық белгілері бар адам ғана қылмыскер атануына жоғары мүмкіндік туындайды. Оның көзқарасы бойынша, әлеуметтік шараларды қолдану арқылы қылмыскерге әсер ететін биологиялық факторлардың қысымын әлсіретуге болады. Осының негізінде Ферри қылмысты қоғамдық емдеу тұжырымдамасын дайындады және ол болашақтағы девиацияны әлеуметтік зерттеудің негізін қалаған болатын.

Антропологиялық-биологиялық теория бағытының одан әрі дамуы адамның дене құрылысымен және оның жекелеген мүшелерін зерттеумен байланысты дамыды. Мұндай бағыттың өкілдері тұлғаның қылмыстық мінез-құлыққа бейім болу себептерін адамның дене құрылысының тұқым қуалаушылық белгілерінен іздеді. Мысалы, атақты американдық дәрігер және психолог У. Шелдон XX ғасырдың ортасында ауытқушылыққа бейімділікті адамның дене құрылысының ерекшеліктерімен түсіндіреді. Шелдон адамның үш негізгі түрлерін бөліп көрсетеді:

- эндоморфты (артық салмақ);
- мезоморфты (ірі денелі, атлетті);
- эктоморфты (арықша келген).

Оның пікірінше, «мезоморфтар» девиацияға барынша бейім болады.

Генетиканың тез қарқынмен дамуы қылмыстық мінез-құлыққа тұқым қуалаушылықтың бейімділігі туралы көзқарастардың пайда болуына әкеп соғады. Өткен ғасырдың 20-шы жылдары неміс зерттеушілері Й. Ланге мен Ф. Штумпфль егіз-қылмыскерлердің ортақ генотипін зерттеумен айналысқан. Алайда жүргізілген зерттеулер неге егіздер бірдей қылмыс жасайды деген сұраққа жауап бере алмаған болатын. Алайда олардың бірдей қылмыс жасауының негізгі факторына тұқым қуалаушылық немесе бірдей жағдайдағы отбасылық тәрбие және әлеуметтену жатады.

Көптеген әлеуметтік биологтер кейбір қылмыскерлердің психопатиялық мінез-құлқын және ақыл-есінің дұрыс жетілмеуін жыныстық хромосомалардың XV аномалиясымен байланыстырады, яғни ер адамдарда V хромосомасының артық болуымен – XXV (1966-1967 жж. Шотландиядағы

⁶³ Ферри Э. Уголовная социология. Пер. с 5-го французского издания 1905 г.; Под ред.: С. В. Познышева (Предисл.): Пер.: О. В. Познышева. — М., 1908. — 624 с.

Прайстың зерттеуі). Ауытқушылықты антропологиялық-биологиялық теория бойынша зерттеушілерді сынға алушы позитивтік бағытты қолдаушылар қазіргі кезде де кездеседі. Олар мінез-құлықтың генетикалық детерминацияға ұшырау себептерін, яғни суицид, өз баласын өлтіру, экономикалық және басқа қылмыстардың феноменін түсіндіріп бере алмауын сынға алады. Сонымен қатар белгілі бір нәсілдің басқалардан биологиялық жағынан жоғары тұруын мойындау қоғамға әлеуметтік жағынан қауіп төндіреді.

Девиантологиядағы психологиялық бағыт биологиялық бағытпен тығыз байланысты. Көптеген психологиялық зерттеулер ауытқушылық мінез-құлықты агрессивті қозумен тығыз байланыстырады. Социопсихологияны зерттеушілер ауытқушылық мінез-құлықты зерттеуде әртүрлі психологиялық жарақатқа, нейропсихологиялық дисфункцияға, тұлғаның эмоционалды және сексуалды даму кезеңдеріне, фрустрацияға әлеуметтік әсерлерге және т. б. ерекше көңіл аударады. Бірақ девиантологиядағы психологиялық мектеп үшін ең негізгі факторлар болып адамның туа біткен ерекшеліктері, оның сексуалды қызығушылығы және онымен байланысты психологиялық жағдайы болып табылады.

Негізінен девиацияны зерттеуде психологиялық бағытты қалыптастырушы, психоаналитиканы дайындаған австриялық дәрігер З. Фрейдтің және атақты психологтар Э. Эриксон, К. Лоренц, Э. Фромм, А. Адлер, К. Хорни, О. Эйкхорн және т. б. үлес қосқаны белгілі.

З. Фрейд девиацияны түсіндіруде психологиялық аналитикалық бағыты бойынша адам табиғатынан асоциалды және соның негізінде басқаруға келмейтін, импульсивті жануар болып табылады. Сондықтан ауытқушылық мінез-құлықты, агрессияны бақылауда ұстау үшін әлеуметтік шектеулер қою қажет деп есептейді. Мұндай философиялық көзқарас XVII ғасырда Томас Гоббс ұсынған болатын, ал Фрейд осы көзқарасты қолдай отырып, психоаналитикалық ереже негізінде ауытқушылықтың қайнар көзі ретінде инстинкті агрессияны атап көрсетеді.

Қазіргі уақыттағы девиация бойынша зерттеулер психоаналитиканың ережелеріне сүйенеді. Фрейдтің пайымдауынша, индивидтің әлеуметтік қоғамда өмір сүруі оның мінез-құлқын басқаратын екі негізгі инстинктпен байланысты, яғни Танатос (өлім инстинкті, агрессия) және Эрос (жыныстық инстинкт). Фрейдтің пікірінше, адам осы инстинкттерге тәуелді, өйткені олар табиғатынан берілген. Сонымен қатар қоғамда қолдау табатын инстинкт энергиялары да бар. Мысалы, жыныстық құмарлық отбасын құруға әкеп соғады, агрессияны спортта қолдануға болады. Егер индивид Танатос энергиясын өзіне емес басқа біреулерге қарсы пайдаланатын болса, онда ол агрессияға алып келеді.

3. Фрейд тұлғаның сексуалдық дамуының негізгі үш деңгейін бөліп көрсетеді:

«Ид» — тұлғаның ұйымдаспаған — санасыз деңгейі, онда сексуалды және агрессивті инстинктер басым болады. Мұнда тұқым қуалаған барлық қасиеттер кездеседі. Сондықтан «Ид» Фрейдтің көзқарасы бойынша, «ешқандай жақсылықты және жамандықты, құндылықтарды білмейді».

«Эго» («Мен») — бұл деңгейде тұлға өмірдің ағысымен дамиды және шынайы өмірмен байланыста болады. Бұл деңгей «Идтегі» мұқтаждықтарды басқарады және тежеп отырады.

«Супер Эго» («Жоғарғы Мен») — бұл деңгей қоғамда қалыптасқан нормалар жиынтығының «қоймасы».

Егер осы үш деңгей бір-бірімен тығыз байланыста болып, бірін-бірі толықтырып отырса, онда адам қалыпты өмірге қадам басады. Егер «Эго» мен «Супер Эго» тұлғада дұрыс қалыптаспайтын болса, онда олар санасыз инстинктерді тоқтата алмайды. Мұндай жағдайда индивидтің дұрыс әлеуметтенбеуі болады да, ол девиацияға, оның ішінде агрессивті-қылмыстық мінез-құлыққа әкеп соғады. Неміс криминологі Г. И. Шнайдердің берген бағасы бойынша «қылмыс — бұл агрессияны, көре алмаушылықты және фрустрацияны бақылаудан шығарып алмауға тырысқан «Эгоның» сәтсіз нәтижесі»^{64, 72}.

Фрейд бағытындағы агрессияның тағы бір сынға ұшырауы биологиялық фактормен байланысты болуы. Агрессияның табиғи факторы болып адамның жүйке жүйесіндегі агрессия үшін жауап беретін орталықтар болып табылады. Адамның миындағы осы орталықтарда белсену процесі болған кезде онда агрессия күшейе түседі. Сонымен қатар агрессиялық мінез-құлыққа қанның биохимиялық құрамы, оның ішінде алкогольдің болуы әсер етеді.

Фрейдтің теориясын жалғастырушы психоаналитик Конрад Лоренц агрессияны адамның жүйке жүйесінде жинақталып отыратын ерекше энергиямен түсіндіреді. Бұл энергия тұлғаның «мінез-құлық беделдігін» қоздырады. Лоренцтің пікірі бойынша, адам «тұрып қалған» энергиясын шығаратын жағдайларды іздейді немесе қолдан жасайды. Олар саяси күрестер, соғыстар, қақтығыстар, терроризм, сексуалды қылмыстар және т. б. Психоаналитиктердің логикасына сүйенетін болсақ, барлық қоғам қақтығыстардан, соғыстардан және қылмыстардан құтыла алмайды.

Агрессия мен зорлық себептерін түсіндірудің психологиялық теорияларының бірі — Д. Доллардтың фрустрация теориясы. Ал теория бойынша фрустрацияның болуы агрессивті мінез-құлыққа әкеп соғады. Доллардтың

⁶⁴ Шнайдер Г. И. Криминология / Пер. с нем.; под общ. ред. и с предисл. Л. О. Иванова. — М.: Прогресс. — Универс, 1994. — 504 с.

пайымдауынша, «Фрустрация әрқашан қандай да бір агрессияға әкеп соғады»^{65, 27}.

Психоаналитикалық теорияның дамуына Эрик Эриксон да өз үлесін қосқан болатын. Эриксонның зерттеуі бойынша көптеген кәмелетке толмағандар 12-16 жас аралығында жеке тұлғасын анықтауда тоқырауға ұшырайды. Жасөспірім өзінің жеке тұлғасын және «Менін» анықтай алмайды. Мұндай өз орнын таба алмаған балаларда тоқырау болып, тағдырына әсер етеді: жаман пиғылды адамдардың әсеріне шалдығады және дұрыс жолдан тайып, нәтижесінде қылмыскерге, нашақорға немесе жезөкшеге айналады^{59, 316-374}.

Девиацияның агрессиялық түрін психопатиялық теория бойынша да түсіндіруге тырысады. Бұл тұжырымдамаға сәйкес психопатты тұлғаға мынадай белгілер тән: агрессиялық, импульсивтілік, кінәлілік сезімнің болмауы, шыдамсыздық. Психопат пен социопат — бұл асоциалды тұлғалар, оларды өздерінің минуттық қажеттіліктерін қанағаттандыру ғана ойландырады. Американдық психолог Маккордтың зерттеулері көрсеткендей, мұндай типті адамдардың жүйке жүйесі дұрыс дамымаған және олар зорлық жасауға өте бейім келеді. Психопаттар қауіпсіздік пен тұрақтылықтың орнына рақаттық сезімді іздейді. Олар өздерінің әрекеттерін жоспарламайды және қазіргі уақытпен өмір сүреді.

Психопатиялық теорияның негізгі идеясы мынада, егер психопаттың жүйесіне әсер етіп, ренжітетін болса, онда ол агрессияға ұшырайды да өзіне бақылау жасаудан қалады.

Эрих Фромм өзінің «Анатомия человеческой деструктивности» атты еңбегінде девиацияны психологиялық жағынан ғана зерттеп қана қоймай, оның әлеуметтік себептеріне түсінік береді. Тек адам баласы ғана ешқандай себепсіз және пайдасыз адам өлтіруден және қинаудан ләззат алады. Садизм, мазохизм, некрофилия сияқты деструктивті түрлерін Фромм қатерлі сапалы деп атаған^{66, 244-310}. Рим гладиаторлары соғысы кезіндегі әртүрлі садизмнің көрініс табуына талдау жасай отырып, зерттеушілер оның психологиялық негізінде билікке ұмтылуын, тәрбиенің дұрыс берілмеуін жатқызады. Сонымен қатар Фромм садизмнің әлеуметтік себептерін атап көрсетеді: таптық, діни және сексуалдық дискриминация.

Ауытқушылық мінез-құлыққа түсінік берген психоаналитиктер теориясымен келіспейтін психолог-бихевиористтер тұжырымдамасы да маңызды. Олардың көзқарасы бойынша, тұлға қарым-қатынас жасау процесі кезінде

⁶⁵ Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии / Пер. с англ. В. В. Румынского; Под ред. Е. Н. Емельянова, В. С. Магуна. — М.: Аспект Пресс, 1999. — 429 с.

⁶⁶ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. — М.: Республика, 1994. — 447 с.

қалыптасады. Мысалы, жасөспірім әлеуметтік ортаның өзгеруімен басқа адамдарды бақылау арқылы агрессияға үйренуі мүмкін. Американдық зерттеуші, психолог-бихевиорист Альберт Бандура агрессияның пайда болуына тәжірибе жасаған. Зерттеуде үлкен кісінің агрессиялық әрекетін бақылаған баланың психикасына әсер етіп, ол белгілі бір агрессияның пайда болуына алып келді. Бандураның пікірі бойынша, күнделікті өмірде жанұядағы, көше компаниясының субмәдениетіндегі, бұқаралық ақпарат құралдарындағы агрессивті мінез-құлық моделі жасөспірімдерге көрсетіледі^{67, 500-503}. Балалар көптеген жағдайларда ата-аналарының, өздерінен үлкен жолдастарының, тіпті теледидардағы кейіпкерлердің қатал әрекеттерін және образдарын көшіреді.

Статистикалық мәліметтер негізінде девиантологиялық теорияны алғаш зерттеген бельгиялық математик Ламбер Адольф Жак Кетле (1796-1874) болып табылады. Адольф Кетле әртүрлі әлеуметтік құбылыстар мен процестерге статистикалық бақылау жүргізе отырып, өзінің «әлеуметтік физикасының» негізін қалады.

Еуропалық мемлекеттер XVI ғасырдан бастап қылмыс және басқа да әлеуметтік құбылыстар туралы ресми ақпараттарды жинақтай бастады. Алайда XIX ғасырдың ортасынан бастап қана ғалымдар статистикалық мәліметтерді салыстырумен және соның негізінде әлеуметтік процестердің заңдылықтарын түсіндірумен айналыса бастады. Бұл бағыт статистикалық немесе картографиялық деп аталды, өйткені карта немесе диаграмма бойынша қылмыс туралы статистикалық мәліметтерді салыстыру қолданылды. А. Кетле жылдан жылға жасалған қылмыстар мен девиантты теріс қылмыстар саны қоғамда ешқандай өзгеріске ұшырамайтынын анықтаған.

1848 жылы жарық көрген «Социальная система и законы ея управляющие» атты еңбегінде Кетле әлемде дағдарысты көп көргендерде өз заңдары пайда болатынын дәлелдеген. Қылмыстық мінез-құлықты зерттеуде осы теорияны қолдана отырып, қылмыстың сол кезеңдегі әлеуметтік себептерін тұжырымдады. Кетле индивидтің қылмыстық мінез-құлықтың қалыптасуына әсер ететін бірнеше факторларды анықтады. Оларға жататындар: «ол өмір сүретін орта, отбасылық қатынастар, ол тәрбиеленген дін, отбасындағы міндеттер»^{68, 100}. Ғалым К. Маркстің еңбектерін жоғары бағалаған және экономикалық детерминацияға көңіл аударған болатын. Ауқаттылықтан тез арада кедейшілікке айналу міндетті түрде қылмыстық мінез-құлыққа әкеп соғады деп есептеген.

Атақты неміс ойшылы, марксизмнің әлеуметтік-саяси теориясының негізін қалаушы К. Маркс (1818-1883) девиантты мінез-құлық мәселелерін

⁶⁷ Майерс Д. Социальная психология / Пер. с англ. — СПб.: Питер, 1996. — 684 с.

⁶⁸ Кетле А. Социальная система и законы ея управляющие // <http://padabum.com/d.php?id=55563> (дата обращения 27.07.2015).

де зерттеген. Маркс XIX ғасырда ең алғашқылардың бірі болып қылмыс феноменіне антропологиялық және статистикалық көзқараспен емес, әлеуметтік-саяси, яғни таптық позиция бойынша көңіл аударған.

Қылмысты зерттеу бойынша атақты маркстік зерттеулермен қатар, Ф. Энгельстің атақты «Положение рабочего класса в Англии» (1844-1845) атты еңбегі қатар тұрады. Энгельс өзінің монографиясында қылмысты «наразылық білдірудің ешқандай пайдасыз және өрескел формасы» деп атаған. Сонымен қатар Энгельс қылмыстылық — бұл әлеуметтік соғыстың көрініс табуы, онда «әркім өзі үшін тұрады және өзі үшін басқалармен күреседі ... және бұл қылмыстың кестесі көрсеткендей, жылдан жылға қатал, күштірек және ымырасыз болуда», — деп атап өткен. Марксизм көзқарасы бойынша, жұмысшы қажеттіліктен және кедейшіліктен ұрлық жасап, қанаушыларға қарсы саналы немесе санасыз түрде наразылығын білдіреді деп түсіндіреді. Қылмысты жұмысшы топтың капиталистерге қарсы наразылығы түрінде сипаттаған Энгельс, әлеуметтік ауытқулардың себептерін сол кездегі капиталистік қоғамдағы экономикалық жағдайлардан көреді.

XIX ғасырдың соңында ауытқушылық мінез-құлыққа топтық әлеуметтік-психологиялық механизмдер ерекше әсер ететіні белгілі болды. Бұл кезеңде ғалымдарды тұлғаның психологиясы мен топтардың психологиясы қызықтыра бастады. Сол кезеңдегі девиацияны зерттеуші, атақты француз заңгері және социолог Габриель де Тард (1843-1904) өзінің «Сравнительная преступность» (1886 ж.) атты еңбегінде статистикалық әдісті қолдана отырып, Франциядағы көптеген жылғы қылмыстар туралы мәліметтерді жинақтады және талдау жасаған. Қылмысты таптық және географиялық жағдайларына байланысты бөлген итальяндық криминологтерге қарағанда, Тард өзінің алғашқы еңбегінде әлеуметтік және психологиялық факторларға ерекше мән берген.

Осы уақытта Тард келесі «Философия наказания» (1890 ж.) атты еңбегінде кәсіби қылмыс түрінің теориясын ұсынған болатын. Ғалым өзінің осы монографиясында қылмыстың, жазаның және сот билігінің феноменін зерттеуге тырысады. Ол қылмыскердің кәсіби түрі туралы көзқарасын ұсынады. «Барлық ірі әлеуметтік немесе антиәлеуметтік мамандықтар өздеріне ыңғайы барлардың барлығын тартады, егер касталарға бөліну болатын болса, онда барлығына белгілі тұқым қуалаушылық жолмен тарайды да, батыр болып, еврейлер банкир болып туады»^{37, 98}.

Зерттеушінің түсінігіндегі қылмыс — бұл қолөнер, кәсіби мамандық. Кәсіби қылмыскер қылмыстық әрекеттің әдістерін «қылмыстық кодекстің» нормаларына бағынған арнайы дағдыларды ұзақ уақыт бойы үйрену нәтижесінде қол жеткізеді. Қылмыстық мінез-құлыққа антропологиялық факторлардың әсерін ескере отырып, Тард әлеуметтік жағдайдың өмір сүру

ортасындағы маңыздылығын атап көрсеткен. Оның логикасына сүйенетін болсақ, қылмыстық колөнерге үйренудің негізінде еліктеу жатыр. Сондықтан оның теориясы қылмыстық еліктеу теориясы деп аталады.

Аномия теориясының негізін салушы Э. Дюркгеймнің жолын XX ғасырдың өкілдері әрі қарай жалғастырды. Сол сияқты аномиялық теорияға қатысты мәселелерін зерттеген американдық Роберт Мертонның еңбектерін де байқауға болады. Э. Дюркгеймнің көзқарастарынан әсер алған Мертон кейбір әлеуметтік құрылымдар қоғамның жекелеген мүшелерінің ауытқушылық мінез-құлқына әсер етеді деген қорытынды шығарады. Ол Э. Дюркгейм сияқты қылмыстан «әлеуметтік кодекстің» бұзылуын көреді.

Өзінің пайымдауы бойынша, тұлғаның мінез-құлқының 5 типін ұсынады: бағыну (конформды мінез-құлық); инновация (жаңарту — үйреншікті адамдық құндылықтарды жоққа шығару); ритуализм (қарым-қатынастың шартты жағдайлары); ретретизм (салауатты өмірден кетіп қалу — қаңғыбастық, ішімдікке салыну, нашақорлық); бұлқыныс (жаңа әлеуметтік ережелерді енгізуге талпыну).

Мертонның аномия теориясын одан әрі зерттеген американдық социолог Альберт Коэн, аномияны зерттеуде өзінің бағытын дамытты. Оның ойынша, жастардың идеалдарының құрсауға түсуі және олардың мәртебесінің фрустрациясы девиантты мінез-құлыққа алып келеді. Коэннің пайымдауынша, қоғам материалдық жетістікке жету идеясына жарнама жасаудың орнына, олар әлеуметтік мәртебені жоғарылату стратегиясын қолдайды. Сөйтіп кедей топтан шыққандардың оған жету процесі қиындайды. Сондықтан жағдайы жоқ жастар әлеуметтік идеал мен беделді әлеуметтік позиция іздеуде девиантты теріс қылықтар жасауға мәжбүр болады.

Сонымен қатар Коэн төменгі тап өкілдерінің орта тап өкілдерінің балаларына қарағанда әлеуметтенуі өзгеше болатынына көңіл аударған. Сондықтан төменгі тап өкілдерінің балалары қоғамдағы беделді әлеуметтік позиция үшін күресте жеңіліс табады. Аутсайдер ретінде қорлауды басынан өткерген балалардың мұндай жағдайын Коэн «фрустрацияның мәртебесі» деп атаған^{59, 52-55}. Фрустрацияның әсерінде болған кәмелетке толмағандар өзін қоршаған әлеуметтік ортада қалып, өзінің бәсекелестік жүйесін қалыптастыруын Коэн «деликвентті субмәдениет» деп есептеген. Бірақ мұндай жас адамдардың мінез-құлық нормалары қоғамда қабылданған нормаларға сәйкес келмейді.

Коэн төменгі тап өкілдерінен шыққан кәмелетке толмаған тұлғалардың негізінен «көшедегі балаларға» және «деликвентті балаларға» еліктеу болады деп ойлайды. Жасөспірімдер өз құрдастарының ортасында беделді жағдайға ие болу үшін құқыққа қарсы әрекеттер жасайды: ұрлық жасайды, төбелестерге қатысады, қалыпты балаларды елемейді және т. б.

Девиацияның пайда болуын американдық ғалым Нейл Сметзер әлеуметтік үміт артумен байланыстырады. Девиацияның критерийлеріне талдау жасай отырып, ол «девианттылық әлеуметтік үміт артудағы сәйкес немесе сәйкес емес іс-шаралар арқылы анықталады» деп есептеген^{13, 198}.

1969 жылы Тревис Хирши Мертонның аномия теориясын қайта қарастырып, адамдардың материалдық қажеттіліктері негізінде «әлеуметтік шеңбер» түсінігін енгізген болатын. Оның ойынша «қоғам қабылдаған құндылықтарға (мысалы, заңдардың дұрыстығы) неғұрлым көп адам сенетін болса, соғұрлым жақсы білім алуға, қоғамдық жұмыстарға қатысуға тырысады және ата-анасына, мектебіне, құрдастарына деген құштарлығы артып, девиантты теріс қылықтар жасау мүмкіндігі азаяды».

1918-1920 жылдары Уильям Томас пен Флориан Знанецкийдің «Польский крестьянин в Европе и Америке» атты еңбегі жарық көрді. Олар көптеген жылдар бойы поляк эмигранттарының өміріне эмпирикалық зерттеулер жүргізген. Чикаго әлеуметтану мектебінің өкілдері Чикаго қаласының әртүрі әлеуметтік мәселелерін зерттеген (қылмыстың географиясын, халық санының өсуін, қаланың инфрақұрылымын, миграциясын, демографиялық өзгеруін). Бұл ғалымдар қаланы тірі әлеуметтік ағза ретінде қарастырған.

Ол аудандардың әлеуметтік-демографиялық сипаттамасына талдау жасау арқылы аймақтарға бөлген. Орталықта қаланың іскер ауданы (сити) орналасса, одан кейінгі «аралық аймақта»: қайыршылар, иммигранттар; үшінші аймақта өнеркәсіп жұмысшылары тұратын кварталдар; төртінші аймақта материалдық жағынан қамтамасыз етілген орта тап өкілдері; бесінші аймақта қала шетіндегі жоғары тап өкілдері орналасқан.

Шоу мен Маккей кәметке толмағандардың құқық бұзушылығы ірі қалада біркелкі бөлінбейтінін дәлелдеген. Өзіне-өзі қол сұғуға, қылмысқа, жезөкшелікке зерттеу жасаған ғалымдар кәметке толмағандардың девиациясының деңгейі «аралық аймақтар» мен жұмысшы кварталдарында (трущоба) жоғары болатынын атап көрсетеді. Қылмыс деңгейінің өзгеруін әлеуметтік-экономикалық факторлармен байланыстырғанмен, олар қауымдастықтың болуы маңызды деп есептейді. Олардың көзқарасы бойынша, қауымдастық әлеуметтік бақылау жасауға көмектесіп, қоғамдағы құндылықтардың және нормалардың сақталуын қамтамасыз етеді.

Г. Тардтың теориясын қолдай отырып, американдық социолог және криминолог Эдвин Сатерленд 1939 жылы «Принципы криминологии» атты еңбегінде өзінің тұжырымын ұсынады. Оның теориясы бойынша девиацияға үйренеді. Қылмыстық әлемнің құндылықтары қылмыскерлермен араласу мен байланыс орнату арқылы қабылданады. Сатерленд өзінің теориясы арқылы екі сұраққа жауап іздеп көрмекші болды.

Біріншіден, неге әртүрлі топтарда қылмыс әртүрлі таралады?

Екіншіден, неге нақты бір адам қылмыскер атанады немесе қылмыскер болудан қашады?

Бірінші сұраққа Сатерленд былай жауап береді: қоғам қылмыстық немесе қылмысқа қарсы салт-дәстүрлері қалыптасқан әлеуметтік топтан тұрады. Қылмыстық салт-дәстүрлердің күшті әсерлерінен кейбір әлеуметтік топтарда қылмыстың жоғары деңгейі байқалады.

Сатерленд екінші сұраққа жауап беруде мынадай тұжырымдарға сүйенеді:

1. Қылмыстық мінез-құлық тұқым қуаламайды, оған үйренеді.
2. Қылмыстық мінез-құлықтың үлгілері индивидтердің бетпе-бет (face to face) өзара әрекеттесу процесінде беріледі.
3. Адамдар қылмыстық мінез-құлықты үйрену процесі кезінде қылмыстың техникасын да, спецификасын да бірге үйренеді.
4. Адам қылмыскер немесе қылмыс бұзушы болып заңды бұзуға тиімді жағдайлар жасалған кезде атанады.

Сатерлендтің теориясы бойынша құқыққа қайшы белгілерді бала кезінде және бозбала кезінде қабылдаған болса, онда заңға қайшы көзқарасы қалыптасады. Ата-анасы жағынан ұзақ уақыт бойы заң бұзушылықты қолдаған балалар кейін қылмыс жасауға бейім болады.

Әлеуметтік бақылау теориясының өкілдерінің бірі Иван Най ауытқушылық мінез-құлықты жасауға алып келетін адамның табиғи күшінің бар екенін айтады. И. Найдың ойынша, әрбір адамның бойында девиацияға алып келетін туа біткен қабілеттері болады.

Иван Най әлеуметтік бақылаудың төрт түрін бөліп көрсетеді:

- ішкі бақылау;
- жанама бақылау;
- міндетті бақылау;
- бақылау заңды тұтынуды қанағаттандыру ретінде.

Ішкі бақылау — әлеуметтік нормалардың, тәрбиенің көмегімен және әлеуметтену (достары, отбасы, мектеп, БАҚ) құндылықтары арқылы бақылау. Мұндай жағдайда девиацияға қарсы құрал ретінде тәрбие, ұят, адамның жеке мәдениеті қолданылады.

Тікелей бақылау — мәжбүрлеу арқылы бақылау. Құқық қорғау органдары, пенитенциарлық жүйе мекемелері, әділет және білім беру мекемелері, отбасы, бұқаралық ақпарат құралдары т. б. арқылы жазалау немесе санкция қолдану мен қорқыту арқылы жүргізіледі.

Жанама бақылау — тұлғаның достарымен және ата-анасымен тығыз қатынасымен байланысты болады. Мұнда спорттық командалар, рок-жұлдыздар, мәдени қайраткерлер мен бұқаралық ақпарат құралдары әлеуметтік бақылауды жүзеге асырушылар болып табылады.

Бақылау заңды тұтынуды қанағаттандыру ретінде — жеке мақсатының қажеттіліктерін қанағаттандыруға қол жеткізуде әртүрлі әдістерге негізделген. Ол, ең алдымен, махаббатта, сыйластықта, қауіпсіздікте қанағат алумен байланысты болады.

Американдық социолог Торстен Селлин 1938 жылы шыққан «Культурный конфликт и преступление» атты еңбегінде мәдениеттер қақтығысы теориясын ұсынған болатын. Жалпыға бірдей құндылықтардан ерекшеленетін урбанизацияланған американдық қоғамның әлеуметтік топтарын зерттеген. Ол бақылауларының негізінде индивид беделді мәдениеттің нормаларына қарама-қайшы келетін субмәдениеттің нормаларын ұстанған кезде ауытқушылық мінез-құлық пайда болады деген қорытындыға келген. Сонымен қатар қолданыстағы қылмыстық құқық беделді мәдениеттің нормасы болып табылады деген пікірін айтады.

Иммиграцияның, жастар мен қарт адамдар арасындағы әртүрлі құндылықтардың, қала мен ауыл тұрғындарының, әртүрлі дін өкілдерінің мәдениеттеріндегі нормалардың қарма-қайшылығының нәтижесінде девиантты мінез-құлықтың пайда болуына себепкер болады.

Әлеуметтік бақылау теориясына толығырақ анықтама беру үшін аномия мәселесінің негізіне мән береміз. Алғаш рет аномия түсінігін қабылдаған Э. Дюркгейм. Аномия түсінігін ол «Индивидтің мінез-құлқының анық реесттеушілік процестері, моральдық вакуум, ескі нормалар мен жаңа құндылықтардың нақты қарым-қатынаста жоқ қоғамдық жағдайы» деп қарастырады^{69, 81}.

Қазақ халқында әдеп-ғұрып заңдарына қайшы келген мінез-құлықтың барлығын девиантты мінез-құлыққа жатқызған. Қазақ халқындағы негізгі құндылықтардың бірі — әдеп-ғұрып заңдары. Әдеп-ғұрып заңдарының демократиялық және мәдени дәстүрлеріне негізделген құқығы өзінің реесттеуші мәнін 19 ғасырға дейін сақтап келді. Қандай қоғам болмасын құқық оның талаптарына қарай туындайды және қазақ қоғамына қатысты күрделі мәселелерді қарастыруда әдеп-ғұрып қатынастарының маңыздылығын көрсетеді. Қазақтың әдет-ғұрып заңдарының ерекшелігі — әдет-ғұрып дәстүрлердің көшпелі өркениет шеңберінде туындап, ғасырлар бойы өзінің сипатын түрлендіріп отыруында. Өйткені көшпелі мемлекеттің тарихында ертедегі қалыптасқан құқық нормаларын қоғам талаптарына сәйкестендіру заң шығармашылығынан жоғары тұрады.

Көшпелілер қоғамы бытыраңқы әрі үнемі өзгерісте болғандықтан, адамдар құқығын тану, ру мүддесін қорғау, рулық қауымдық қатынасты реттеу қажеттігінен әрекет нормалары толығы келе көшпенділер тіршілік еткен даланың тыныс-тіршілігі, өзгерісі, дамуы барысында қоғамдық

⁶⁹ Джаманбалаева Ш. Е. Общество и подросток: социологический аспект девиантного поведения. — Алматы, Қазақ университеті, 2002. — 278 с.

қатынасты ретке салатын әдет заңдарына айналды. Ал тіршілік қажеттілігі әдет заңдарының мазмұнын молайтты, рөлін күшейтті, толықтырды, жетілдірді, салалады. Өзіне тән ерекшелігі бар әдет заңдары тарих беттерінен көрініс тауып, халықтың санасына әбден сіңген әдет-ғұрыпқа айналды^{70, 64}.

Қазақ әдет-ғұрып заңдарында шариғаттың ықпалы анық болады. Шариғат — барлық мұсылмандар үшін орындалуы тиіс, исламда көрсетілген адамгершілік заң құрылымдары. Шариғатты жетілдіру процесінде кез-келген жағдайға байланысты негізгі санаптар жасалған. Мұндай санаттардың қатары бесеу: оның екеуі мұсылмандардың міндеттеріне байланысты: парыз — қатаң міндетті бұйрықтар, мандуб — мақұлданатын, бірақ міндетті емес бұйрық. Екеуі шектеу салатын санаттар: харам — тыйым салынатын әрекеттер және макрух — тыйым салынбаған, бірақ мақұлданбайтын әрекет. Соңғы санатқа мухраб, бұл әрекетке ислам бейтарап қарайды.

Қазақ хандығы мемлекеттік іргетасын қалағаннан бері «Қасым ханның қасқа жолы», «Хақназардың хақ жолы», «Есім ханның ескі жолы» әдет-ғұрып заңдары мазмұны жағынан «Жеті жарғыда» жалғасын тапты. «Жеті жарғы» бізге толық күйінде жеткен жоқ. Оның ертеден келе жатқан әдет-ғұрып ережелері халық санасына сіңіп, оның баптары ауызша түрде ұрпақтан ұрпаққа жетіп отырған. «Жеті Жарғыда» отбасы және неке мәселесі да қарастырылады^{71, 80} және бұл баптар ертеден қалыптасқан салт-дәстүрлерге сүйенген. Ата-анасын сыйламаған бала жазаланып отырған. Қазақтар қыз алысу, ұлдарын үйлендіру арқылы жақын туыстасуды көздеген. Баланы тәрбиелеуде олардың нағашы жұртының жиендерге деген ықыласын, пейілі, қызметі ерекше болған. Баланы тәрбиелеуде туыстарды сыйлау арқылы әрқашан бірлікте тұруға үйрете білген.

Қалмақ қоғамындағы девианттылықты зеттеген У. Шапак «дархандарға берілетін құрмет пен жеңілдіктерге жету үшін, олардың кейбіреулері сондай куәліктер алу үшін қиянат-қылмыстарға баруға да еш тайынбағандығы» туралы жазады^{72, 25}.

Сонымен, қорыта айтқанда, девиантты мінез-құлық туралы ғалымдардың көзқарастары қазіргі кезге дейін өзекті болып қалып отыр. Біздің ойымызша, шетелдік және отандық ғалымдардың девиантты мінез-құлық туралы көзқарастары әлі де болса мұқият зерттеуді қажет етеді.

⁷⁰ Смагулов М. М., Жумабаева А. А. Азаматтық құқықтық қатынастың қалыптасуына әдет заңдарының тигізген әсері // Правовая реформа в Казахстане. — 2014. — № 2. — 64-67 б.

⁷¹ Артықбаев Ж. О. «Жеті жарғы» — мемлекет және құқық ескерткіші (зерттелуі, деректер, тарихы, мәтіні): Оқу құралы. — Алматы: Заң әдебиеті, 2005. — 150 б.

⁷² Шапак У. Қалмақ қоғамының жоғары әлеуметтік топтарының құқықтық жағдайы // Д. А. Қонаев атындағы Университеттің Хабаршысы. — 2010. — № 2(35). — 21-25 б.

Жоғарыда мазмұндалғандарды негізге ала отырып, мынадай қорытындылар жасаймыз:

а) талдау жасалған көзқарастардың барлығы да бір жақты және абсолютті болып табылады. Аталған теориялардың ешқайсысында бұл дұрыс емес деп алып тастауға болмайды. Керісінше оларда кемшіліктердің болуымен қатар, олар қарастырып отырған мәселенің бір шындығын басқа қырынан жаңаша ашады. Девиантты мінез-құлықтың себептері туралы теориялардың көп болуы девиантты мінез-құлықты жан-жақты зерттеуге көмектеседі.

Бұл жерде ғылыми танымның принциптерін, яғни салыстырмалы білім принципі мен толықтыру принципі еске түсіре кету керек. Зерттелетін объект туралы ешқашан толық білім алу мүмкін емес. Өйткені шындығына келгенде барлық объектілер тұрақты түрде өзгерістерге ұшырап отырады.

б) Девиантты мінез-құлықтар туралы көзқарастарға тарихи талдау жасаудың нәтижесінде криминологияда девиантты мінез-құлықтың мынадай бағыттарын бөліп көрсетеміз: дәстүрлі, модернистік, постмодернистік. Дәстүрлі бағытты жақтаушылар девиацияға этиологиялық түсінік беру принципі бойынша себепін анықтауға тырысады. Ежелгі грек және рим ғалымдары кәмелетке толмағандарды мемлекеттің болашағы деп қарастырған. Оларға рухани дұрыс тәрбие бермеу салдарынан девиантты мінез-құлық қалыптасады деп ойлаған. Модернистер бұл феноменнің маңыздылығын девиацияға әлеуметтік реакция қолдану арқылы тырысады. Ал 1990 жылдардың басында криминологияда «постмодернистік бағыттағы» зерттеулер жүргізіле бастады. Постмодернистер әлеуметтік шындықтың өзі девиантты деген қорытындыға келеді.

Бұл девиацияларға ғылыми түрде түсінік беру арқылы қазіргі кездегі кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының алдын алудың тиімділігін арттыра түсеміз. Девиантты мінез-құлықтар туралы теориялар алдағы тараулардағы зерттеулердің негізі болып табылады.

1.3 Кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының себептері және жағдайлары

Кәмелетке толмағандардың девианттылығына криминологиялық зерттеу жүргізген кезде халықтың осы контингентінің барлық асоциалды мінез-құлқының алдын алуға ерекше мән беру қажет. Атақты криминолог ғалымдардың қылмыстың детерминанттары туралы көзқарастарына сүйене отырып, кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтарының детерминанттарына барлық қылмыстарды жасауға септігін тигізетін себептер мен жағдайларды жатқызамыз.

Өкінішке орай, криминологиялық әдебиеттерде осы уақытқа дейін қылмыскерліктің себептері мен жағдайларына нені жатқызу керектігі туралы нақты ортақ түсінік болмай тұр.

Ежелгі заманнан бастап адамзат қоғамы қылмысты ауыздықтаудың әртүрлі жолдарын іздестіруде. Қылмысты түп тамырымен жою идеясы өзін-өзі ақтамады және ол идея іске аспайтын арман түрінде болды. Өйткені қылмыстың тамыры қоғамдық карама-қайшылықтарда қалыптасады және адамзат қоғамы болған жерде қылмыстылық ешқашан өлмейді, ол мәңгілік болады. Медицина саласында мынадай пікір қалыптасқан, ауруды түбімен жою мүмкін емес, тек аурудың себептерін анықтау және оны жоюға тырысу керек. Соған сәйкес адамзаттың қазіргі даму кезеңіндегі негізгі мақсаты қылмыстың себептеріне ғылыми диагностика жасау мен оның алдын алу болып табылады.

Криминология ғылымының көп ғасырлық даму тарихында қылмыстың себептері туралы теориялар өзгеріске ұшырап отырды. Ол теориялардың көпшілігі тұлғаның мәселелері мен әлеуметтік микро- және макро ортаның маңында шоғырланды. Сонымен қатар биологиялық және әлеуметтік факторлардың маңында да теориялар қалыптасқан болатын. Ғалымдардың көп ғасырлар бойы дауласқан, биологиялық немесе әлеуметтік себептер басым болды деген дауларына қазіргі кезде нүкте қойылды. Тұлға биоәлеуметтік болып табылады. Қылмыс дегеніміз тұлға мен әлеуметтік микро- және макро ортамен өзара байланысының қорытындысы.

Криминологиялық әдебиеттерде қылмыстың себептері, жағдайлары, факторлары туралы көптеген анықтамалар беріледі. Жалпы алғанда қылмыстың себебі деп оны тудыратын құбылыстарды, ал жағдайы деп қылмыс жасауға мүмкіндік беретін құбылысты айтуға болады. Шетелдік және отандық әдебиеттерде қылмыс жасауға мүмкіндік беретін жағдайларды «фактор» түсінігіне біріктіреді. Криминогенді және антикриминогенді факторлар дегеніміз қоғамдық өмірдің, қоғамдық дамудың әртүрлі аспектілері: әлеуметтік-экономикалық, саяси, ғылыми-техникалық, демографиялық және т. б. (шамамен 200-250 фактор). Криминогенді факторлар өз бетімен қылмысты тудырмайды, олар тек оған объективті мүмкіндік береді.

Барлық заманда адамдардың қылмыстық әрекетке бару себептерін, ең алдымен, балалардың отбасындағы, мектептегі және қоғамдағы тәрбиені ұйымдастырудағы кемшіліктерді іздеуден басталады.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығы жалпы қылмыстың дамуының негізгі қайнар көзі болып табылады және болып табыла береді де. Сондықтан кәмелетке толмағандардың қылмысын педагог, психолог, заңгер, әлеуметтанушы, дәрігерлер және т. б. тұрғысынан зерттелу өте маңызды.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығын басқа қылмыстық құқық бұзушылықтардан бөліп алмас бұрын, оның жас ерекшеліктерін анықтап алған дұрыс.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығы жасөспірімдердің белсенділік деңгейінің жоғарылығымен, динамикасымен ерекшеленеді. Оның қауіптілігі сонда, яғни жас кезінде қылмыстық жолға түскен адамдарды түзету мен қайта тәрбиелеу қиынға түседі, әдетте олар үлкендердің қылмыстық резервін құраушылар болып саналады^{73, 5}.

Р. Орсаеваның пайымдауынша, кәмелетке толмаған балалар мен жастар қылмысы өзінің екі жақтылығымен ерекшеленеді. Кәмелетке толмаған балалар қылмыстылығы жастардың қылмыстық әрекетінің көлеңкесі немесе көрінісі іспеттес. Себебі олар бір-бірінің тәртібінің келеңсіз, көлеңкелі жақтарын қайталап, көргендерін істейді. Олай болса, ересектер қылмысының құрамы кешегі жасы толмағандар санымен толығып отырады... Жасы толмағандар қылмысы барлық қылмыстардың бастапқы бөлігі ғана. Сондықтан соңғы қылмыстық әрекетке жол салмас, ересектер қылмысының санын көбейтпес үшін көп еңбектену қажеттілігі туындайды^{74, 8}.

Қылмыскер тұлғасы қазіргі криминология ғылымындағы негізгі рөлге ие. «Қылмыскердің тұлғасын зерттемей, қылмыстың нақты себептерін және профилактиканың тиімді шараларын дайындау мүмкін емес»^{75, 52}. Осы мәселені зерттеуге көптеген ғалымдар үлес қосқан болатын, бірақ олардың ортақ пікірлері әлі күнге дейін жоқ.

Біреулері қылмыскердің тұлғасына қылмыскердің мінез-құлқына әсер ететін сыртқы факторлармен байланыстың, әлеуметтік жағдайлардың жиынтығын жатқыза^{76, 82}, екіншілері «қылмыскер тұлғасы деп әлеуметтік және жеке, туа біткен және кейін қалыптасып диалектикалық сипаттағы байланысы бар бірлік болып табылады», — дейді^{77, 159}.

Е. І. Қайыржановтың ойынша, қылмыскер тұлғасы — бұл, ең алдымен, қылмыс субъектісінің тұлғасы^{78, 144}. С. С. Молдабаев болса, «қылмыс субъектісі мен қылмыскер тұлғасының түсінігін жақындастыратын олардың

⁷³ Комарницкий А. В. Основы ювенального права: Учебн. / А. В. Комарницкий. — СПб.: ИВЭСЭП, 2011. — 524 с.

⁷⁴ Орсаева Р. «Қиын» балалар мен жасөспірімдер қылмысының алдын алу // Әділ сот. — 2009. — № 3. — 6-8 б.

⁷⁵ Криминология. — Алматы: Норма-К, 2004. — 336 с.

⁷⁶ Алексеев А. И. Криминология: Курс лекций. 2-е изд., испр. и доп. — М.: Щит, 2001. — 332 с.

⁷⁷ Джекебаев У. С., Рахимов Т. Т., Судакова Р. Н. Мотивация преступления и уголовная ответственность. — Алма-Ата, 1987. — 192 с.

⁷⁸ Каиржанов Е. И. Криминология. Общая часть: Учебн. для юридических вузов. Изд. 2-е, перераб. и доп. — Алматы: Өркиниет, 2000. — 288 с.

жасаған қылмыстық әрекетімен байланыстылығы болып табылады...», — деп есептейді^{79, 121}.

А. Х. Миндагулов болса, қылмыскер тұлғасын қылмыстық мінез-құлықтың ішкі детерминанты ретінде сипатталатын ғылыми категория және криминологиялық түсінік ретінде тұжырымдайды^{80, 70-71}. Ю. М. Антонян қылмыскер тұлғасын қылмыс жасаудың себебін алып жүруші ретінде қарастырады^{81, 74}.

Мысалы, И. И. Карпец криминология ғылымына «қылмыскер тұлғасы» деген түсінікті енгізудің қажеттілігі жоқ деп есептейді, өйткені қылмыстық заңды бұзған тұлғаның сипаттамасы «қылмыс субъектісі» түсінігімен бірдей^{82, 102}. Ал Н. С. Лейкинаның көзқарасы бойынша, қылмыскер тұлғасының мәнін қоғамдық қатынастар құрайды. Сондықтан қылмыскер тұлғасына сипаттама бермей тұрып, ең алдымен, оның тұлға болып қалыптасуына әсер еткен қоғамдық қатынастарды анықтап алу қажет^{83, 9}.

Қылмыскер болып ешкім дүниеге келмейді, қылмыскер болып қалыптасады, сөйтіп қылмыскер тұлғасы үш негізгі факторлардың өзара байланысу нәтижесінде қалыптасады: макроорта, микроорта және жеке тұлға^{84, 268}.

Көптеген ғалымдар қылмыскер тұлғасының қалыптасу процесін адамның құқық бұзушылықтарға үйір болуы және онда қоғамға жат қасиеттердің болуымен байланыстырады. Олардың ойынша, ол қылмыс жасауға дейін басталады және оның аяқталуы қылмыстың аяқталуымен сәйкес келе бермейді. Сонымен қатар бұл процесті қылмыскер тұлғасының генезисі деп атайды^{85, 142-143}.

Кейбір авторлар қылмыскер тұлғасының қылмыскер емес тұлғадан айырмашылығы, оның қоғамға қауіптілігімен ерекшеленеді деп есептейді^{86, 119}. Ал басқа ғалымдар болса, қоғамдық қауіптілікті қылмыскер тұлға-

⁷⁹ Молдабаев С. С. Проблемы субъекта преступления в уголовном праве Республики Казахстан: Монография. — Алматы: Аян Эдет, 1998. — 156 с.

⁸⁰ Миндагулов А. Х. Личность преступника: Учеб. пос. — Алматы: КазГЮУ, 2003. — 136 с.

⁸¹ Антонян Ю. М. Криминология: Избранные лекции. — М.: Логос, 2004. — 448 с.

⁸² Карпец И. И. Проблема преступности. — М., 1969. — 168 с.

⁸³ Лейкина Н. С. Личность преступника и уголовная ответственность. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. — 128 с.

⁸⁴ Криминология: Учебн. для студентов вузов, обучающихся по специальности 021100 «Юриспруденция» / Под ред. Г. А. Аванесова. 3-е изд., перераб. и доп. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. — 480 с.

⁸⁵ Криминология: Учебн. / Под ред. проф. В. Н. Бурлакова, проф. Н. М. Кропачева. — СПб.: Изд-во юрид. фак-та С.-Петербург гос. ун-та, 2005. — 520 с.

⁸⁶ Криминология: Учебн. / Под ред. проф. Н. Ф. Кузнецовой, проф. В. В. Лунеева. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Волтерс Клувер, 2004. — 640 с.

сының негізгі белгісіне жатқызады және оны қылмыскерге ретроспективті баға беру ретінде қарастырады^{85, 139-140}.

Біздің көзқарасымыз бойынша, қылмыскер тұлғасының қылмыскер емес тұлғадан айырмашылығы жасалған құқық бұзушылық белгілерінің болуында. Бірақ оның қылмыстық жолды таңдап алуына әсер етуші субъектінің қылмысты мінез-құлқының қалыптасуын есептеуіміз қажет. Біз үшін олардың қалыптасуын анықтау қылмыстық құқық бұзушылықтың алдын алуда маңызы зор.

Бір топ ғалымдар криминогенділікті қылмыскер тұлғасының бір белгісі ретінде қарастырып, «оның қоғамдық қауіптіліктен ерекшелігі қылмыс жасаған кезде пайда болып, қылмыс аяқталған кезде жойылып кетпейді» деп есептейді^{87, 542}. Сөйтіп адам тұлғасының криминализациясының нәтижесі болып табылады.

Криминология теориясында тұлғаның құрылымы және субъектінің қоғамдық қатынастары үш негізгі элементтерден тұрады деген көзқарас қалыптасқан:

1) әлеуметтік мәртебе, яғни қоғамдық қатынастар жүйесіндегі тұлғаның орнын көрсететін белгілер жиынтығы (жынысы, жасы, білім деңгейі, әлеуметтік жағдайы);

2) әлеуметтік функциясы, яғни тұлғаның негізгі қызмет саласындағы көрініс табуы (кәсіби, еңбек, әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік-тұрмыстық);

3) адамгершілік-психологиялық ұстанымы, яғни тұлғаның негізгі қызмет түрлеріне деген қарым-қатынасын (мемлекетке, заңға, құқықтық тәртіпке, әлеуметтік құндылықтарға, конституциялық міндеттерге және т. б.) көрсетеді^{86, 119; 85, 137-138}.

Л. Қ. Ерінбетова қылмыскер тұлғасы туралы мынадай пікірін білдіреді, «адамдар өзінің жаратылысында әлеуметтік емес құрылымды мойындамайтын жыртқыш. Ал қоғам — адамның айуандық тәбетін шектейтін бірігіп өркениетті өмір сүруге болатын ережелерді анықтайтын тетік»^{88, 18}.

Жоғарыда көрсетілген белгілерден байқайтынымыз, криминология теориясындағы «қылмыскер тұлғасы» түсінігі жан-жақты қарастырылғанымен, осы уақытқа дейін пікірталас тудыруда.

Кәметке толмаған қылмыстық құқық бұзушы тұлғасын сипаттау үшін қосымша пікірталастар қажет. Қазіргі уақытта жеке криминологиялық ғылым ретінде ювеналды криминологияны аламыз.

⁸⁷ Современные проблемы и стратегия борьбы с преступностью / Науч. ред. В. Н. Бурлаков, Б. В. Волженкин. — СПб: Изд-во юрид. фак-та С.-Петербургского гос. ун-та, 2005. — 592 с.

⁸⁸ Ерінбетова Л. Қ. Кәметке толмаған қылмыскер тұлғасы: Заң ғылым. канд. ... дис. автореф. — Алматы, 2002. — 25 б.

«Ювеналды криминология» атты кітаптың авторлары кәмелетке толмаған қылмыскердің тұлғасының келесі ерекшеліктерін айқындап көрсетеді:

1. Жыл сайын сотталатын кәмелетке толмаған қылмыскердің, соның ішінде әйелдер 7-11 %-дан аспайды, ал сотталған ересек әйел қылмыскерлер арасында 15 % және одан да көбірек.

2. Кәмелетке толмағандардың құқыққа қайшы қызметтің топтық нысанына психологиялық бейімділігі. Жыл сайынғы кәмелетке толмаған сотталғандардың арасында 76 %-ға дейінгілер топ жасайтын қылмыстарға қатысқандар, ал ересектер арасында ең үлкен көрсеткіш 40 %-ды құрайды. Көптеген жасөспірімдер қылмыстарға аяқ астынан, жағдайға байланысты топтық психологияның әсерінен қатысады.

3. Ересек қылмыскерлермен қылмысқа тартылуына жасөспірімдердің өмірлік тәжірибесінің жоқ болуы мен қылмыстық орта, кәмелетке толмағандардың әлеуметтік қауіпті жағдайы ықпал етеді. Бақылау кезінде сотталған кәмелетке толмағандар арасынан 30 %-дан жоғары ересектердің қатысуымен қылмыс жасағандар (бұл көрсеткіштің жоғары латенттілігін сақтап отыр). Кәмелетке толмағандармен сұхбат жүргізу нәтижесінде олар ересектердің ықпалымен және қатысуымен 90 %-ға дейін қылмыстар жасағанын, тіпті олар еш жағдайда да құқық қорғау органдарына бұл туралы мәлімдемейтіндігін көреміз. Криминологтердің ойынша, кәмелетке толмағандар — қылмыстылықтың жалпы, ұйымдасуы, кәсібилігі өзін-өзі ақтауының жалғыз қайнар көзді базасы болып табылады.

4. Кәмелетке толмаған қылмыскерлер көп жағдайда қиын, нашар отбасыларында тәрбиеленген: 10–13 % сотқа балалар үйінен, интернаттан, жартысынан көбі толық емес отбасыларда тәрбиеленген, ал 60 % дейін бұрын сотталған туыстары болғандар қатарынан.

5. Кәмелетке толмаған қылмыскердің тұлғасы уәждемелік саласы бойынша ересектерге қарағанда, анағұрлым қиын, ауыр. Жасөспірімдер жасайтын ұрлықтың тиімді серпіні тек әрбір үшінші — төртінші жағдайда ғана басымырақ. Кәмелетке толмағандар ұрлықты көбінесе кек алу мақсатында, топпен ынтымақта болғанда жеңілтектікпен жасалатыны белгілі. Ұрланған заттарын лақтырып тастайды, көзін жояды, өйткені оларға бұл заттар ешқандай құндылық білдірмейді.

6. Кәмелетке толмағандардың қылмысқа бағыты, жолы уақытпен алсақ ересектерге қарағанда, анағұрлым қысқа, бірақ, микроортаның кері әсері мен ықпалына толы. Кәмелетке толмағандардың басым көпшілігі зорлық-зомбылықтың, ұрып-соғудың, азаптаудың, отбасындағы күрделі қатыгездіктің құрбаны болып, тұрғылықты жері бойынша бейресми топта, оқу орнында, әсіресе жабық түрдегі оқу орнында болады. Кері реакция: кек, ашу, ыза, қарсыластарына тәжірибесінде көрген зәбірді пайдалану, яғни

қатыгездікпен, жеке өз тәжірибесінде болған зорлық-зомбылықты да қосу^{89, 90-91}.

Нақты бұл криминологиялық ғылымның нысанына мыналар жатады:

1. Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығы қиын әлеуметтік құбылыс ретінде.

2. Кәмелетке толмаған қылмыскер тұлғасы. Ұлттық заңнамамыз бойынша 14 жасқа толмаған және 17 жастан асқан тұлға кәмелетке толмаған қылмыскер бола алмайды. Ювеналді криминология нысаны болып 18 жастан жас тұлға болып табылады.

3. Кәмелетке толмағандар қылмыстылығының детерминанттары.

4. Кәмелетке толмағандар қылмыстылығының криминологиялық зерттеу әдістері.

5. Кәмелетке толмағандар қылмыстылығының алдын алу.

6. Кәмелетке толмаған жәбірленуші.

Сөйтіп ювеналды криминология — бұл кәмелетке толмағандардың қылмыстылығы, оның себептілігі, кәмелетке толмаған қылмыскерлер тұлғасы және құрбаны, кәмелетке толмағандардың қылмыстық және девиантты мінез-құлқының алдын алу бойынша жалпы әлеуметтік және арнайы шаралар туралы әлеуметтік-құқықтық ғылым^{90, 10}.

Қылмыстық құқық бұзушылық жасаған жасөспірімдер мен балаларды шартты түрде бірнеше топқа бөледі. Мысалы, С. М. Игошев кәмелетке толмаған кездерінде қоғамға қауіпті әрекет жасаған балалар мен қылмыскерлерді мынадай жас топтары бойынша бөлуді ұсынады:

- балалық топ (14 жасқа дейін);
- жасөспірімдік топ (14 жастан 16 жасқа дейін);
- жастар тобы (16 жастан 18 жасқа дейін).

Кейбір ғалымдар жасөспірімдік кезеңді қиын немесе өтпелі кезең деп те атайды. Кәмелетке толмағандар мен жастардың қылмыстылығына зерттеу жүргізген Г. М. Миньковский жас ерекшеліктеріне қарай төмендегідей топтарға бөледі:

- 14 – 16 жас аралығы (ерте жастық шақ, кәмелетке толмағандар);
- 18 – 21 жас аралығы (жастық шақ);
- 22-25 жас аралығы (жас ересек кезеңінің басталуы);

⁸⁹ Лелеков В. А., Кошелева Е. В. Ювенальная криминология: Учебн. — Воронеж: ВИ МВД России, 2012. — 495 с.

⁹⁰ Лелеков В. А. Ювенальная криминология: Учебн. для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / В. А. Лелеков, Е.В. Кошелева. – 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2014. – 311 с.

- 26 – 29 жас аралығы (жас ересек кезеңінің аяқталуы)^{91, 307}.

Ал В. А. Еренков болса, «жасөспірімдік кезең орта мектептегі 5-8 сыныпта болған кезеңге сәйкес келеді. Ол екі кезеңге бөлінеді: кіші (11-13 жас) және жоғарғы (14-15 жас) жасөспірімдік жас», — деп тұжырымдама жасайды^{92, 42}.

В. В. Лунеевтің пікірі бойынша, посткеңестік кеңістік аймағындағы 90-жылдардың басынан бері қылмыс деңгейін қараған кезде, кәмелетке толмағандардың (14-18 жастағы) қылмысы жастар (18-29 жас) қылмысымен қатар жалпы қоғамдағы қылмыстың сипатын анықтап, криминалдық тұрғыдан ең белсенді болып табылатынын атап көрсетеді⁹³.

Сөйтіп ғылыми әдебиеттерде жастардың топтары мен жас ерекшелігі бойынша әртүрлі көзқарастар қалыптасқан. Ал біздің Қазақстан Республикасы ҚК 15-бабы 2-бөлімінде қылмыс жасаған кезде 14 жасқа толған адамдардың қылмыстық жауаптылыққа тартылуға тиіс екенін белгілейтін баптардың тізімі берілген: адам өлтіргені (99-бап), денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіргені (106-бап), ауырлататын мән-жайлар кезінде денсаулыққа қасақана ауырлығы орташа зиян келтіргені (107-бап, екінші бөлігі), зорлағаны (120-бап), сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттері (121-бап), адам ұрлағаны (125-бап), халықаралық қорғауды пайдаланатын тұлғаларға немесе ұйымдарға шабуыл жасағаны (173-бап), әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік, тектік-топтық немесе діни алауыздықты қоздырғаны (174-бап), Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің – Елбасының өміріне қол сұққаны (177-бап), Қазақстан Республикасы Президентінің өміріне қол сұққаны (178-бап), диверсия жасағаны (184-бап), ұрлық жасағаны (188-бап, екінші, үшінші, төртінші бөліктері), кісі тонағаны (191-бап, екінші, үшінші, төртінші бөліктері), қарақшылық жасағаны (192-бап), қорқытып алғаны (194-бап, екінші, үшінші, төртінші бөліктері), ауырлататын мән-жайлар кезінде автомобильді немесе өзге де көлік құралын жымқыру мақсатынсыз құқыққа сыйымсыз иеленіп алғаны (200-баптың екінші, үшінші, төртінші бөліктері), терроризм актісін жасағаны (255-бап), терроризмді насихаттау немесе терроризм актісін жасауға жария түрде шақырғаны (256-бап), террористік топ құру, оған басшылық ету және оның әрекетіне қатысқаны (257-баптың бірінші, екінші бөліктері), террористік немесе экстремистік әрекетті қаржыландыру және терроризмге не

⁹¹ Криминология / Под ред. И. И. Карпеца, В. Н. Кудрявцева, Н. Ф. Кузенковой и др. — М., 1976. — 438 с.

⁹² Еренков В. А. Воспитание здоровой психики у детей и подростков. — Киев, 1978. — 167 с.

⁹³ Күмісбеков С. К. Кәмелеттік жасқа толмағандар мен жастардың девиантты мінез-құлықын алдын алудың мәселелері // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. — 2014. — № 3-4 (24-25). — 169-172 б.

экстремизмге өзге де дем берушілігі (258-бап), адамды кепілге алуы (261-бап), ғимараттарға, құрылыстарға, қатынас және байланыс құралдарына шабуыл жасау немесе оларды басып алғаны (269-бап), терроризм актісі туралы көрінеу жалған хабарлағаны (273-бап), қаруды, оқ-дәрілерді, жарылғыш заттар мен жарылыс құрылғыларын жымқыру не қорқытып алғаны (291-бап), ауырлататын мән-жайлар кезінде бұзақылық жасағаны (293-баптың екінші, үшінші бөліктері), тағылық (294-бап), есірткі, психотроптық заттарды, сол тектестерді жымқыру не қорқытып алғаны (298-бап), ауырлататын мән-жайлар кезінде өлгендердің мәйіттерін және олар жерленген жерлерді қорлағаны (314-баптың екінші бөлігі), көлік құралдарын немесе қатынас жолдарын қасақана жарамсыздыққа келтіргені (350-бап) үшін⁹⁴.

Ювеналді криминологияның келесідей арнайы белгілері болады:

- криминологиялық зерттеудің ерекше объектісі — ерекше белгілері бар кәмелетке толмаған тұлға: а) адамның физиологиялық және әлеуметтік дамуымен байланысты жылдам қозғалуы; б) осыдан шығатын кәмелетке толмағанның әлеуметтік-құқықтық мәртебесі; в) кәмелетке толмағанның мінез-құлық ерекшелігі;

- кәмелетке толмағанның тұлғасы мен мінез-құлқына әсер етуші ерекше микроорта. Мұнда отбасы, мектеп, бос уақыт өткізуі, жұмысы туралы айтылады. Әсіресе тәрбие мен ересектердің әсер етуі өте маңызды.

- кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтары және девиантты мінез-құлықтарының алдын алу шараларының ғылыми жүйесі.

Бұл жерде айта кететін жағдай, ол ювеналді криминология қылмыстық жауаптылыққа тартылатын жасқа жетпеген тұлғалар жасаған қоғамға қауіпті әрекетті зерттейді. Кәмелетке толмағанның құқық бұзушылық жасағанға дейінгі мінез-құлқы мен девиантты мінез-құлқына талдау жасау бұл ғылым үшін қызығушылық туғызады.

Девиантты мінез-құлық — қандай да бір жалпы қабылданған әлеуметтік нормалардан ауытқу: спирттік ішімдік ішуден қылмыстық құқық бұзушылыққа дейін, сонымен қатар нормадан асқан адамның дарынды жақтары да жатады. Сондықтан девиантты мінез-құлық стандарттарға сай келмейтін өте күрделі, жан-жақты құбылыс^{95, 207}.

Е. В. Змановскаяның ойынша, ауытқыған (девиантты) мінез-құлық — бұл маңызды әлеуметтік нормалардан ауытқыған, сонымен қатар қоғамға және тұлғаға тікелей залалын тигізетін мінез-құлық^{26, 15}.

⁹⁴ Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. — Алматы: ЮРИСТ, 2015. — 204 б.

⁹⁵ Оспанов С. И. Социология права: Учеб. пос. для вузов. — Алматы: Раритет, 2002 — 336 с.

Е. В. Змановская тұлғаның ауытқушылық мінез-құлық ерекшеліктерін бөліп көрсетеді, яғни нақты бір адамдағы девиантты мінез-құлықтың болуын анықтауға көмектеседі:

1) Тұлғаның ауытқушылық мінез-құлық — бұл ресми түрде бекітілген әлеуметтік нормаларға сәйкес келмейтін мінез-құлық. Басқаша айтқанда қабылданған заңдарға, тәртіптерге, салт-дәстүрлерге және әлеуметтік ұстанымдарға сай болмайтын іс-әрекет. Девиантты мінез-құлықты нормадан ауытқыған мінез-құлыққа жатқызбас бұрын әлеуметтік нормалардың өзгеріп тұратынын ескеру қажет. Сөйтіп бұл ауытқушылық мінез-құлыққа тарихи өзгеріп тұратын сипат береді. Мысалы, шылым шегуге деген өткен ғасырлардағы көзқарастардың өзгеруін айтуға болады. Сонымен девиантты мінез-құлық — бұл барлық нормалардың емес, тек қана белгілі бір уақыттағы қоғамға маңызды әлеуметтік нормалардың бұзылуы.

2) Девиантты мінез-құлық пен тұлға арасындағы байланыс басқа адамдар тарапынан жағымсыз баға беруге әкеп соғады. Тұлғаға жағымсыз баға беру қоғамдық талқылау немесе әлеуметтік санкция, оның ішінде қылмыстық жазалау түрінде көрініс береді. Санкция, ең алдымен, қажет емес мінез-құлықтың алдын алуға бағытталады. Алайда ол екінші жағынан тұлғаның стигматизациясы (таңба басу) сияқты жағымсыз құбылысқа алып келуі мүмкін. Мысалы, жазасын өтеп, қалыпты өмірге оралған адамның реадaptацияға ұшырайтыны белгілі. Адамның жаңа өмір бастаймын деген талпынысына оны қоршаған адамдардың оған деген сенімсіздігі мен теріс айналып кетуі бөгет жасайды. Біртіндеп девиант таңбасы (нашақор, қылмыскер және т. б.) девиантты мінез-құлықты тұлғаны қылыптастырады. Сөйтіп, теріс сипаттама беру оны қоғамнан оқшауландырады және жағымды өзгерістерге кедергі келтіріп, девиантты мінез-құлықтың қайталануын туғызады.

Біз нормадан ауытқыған мінез-құлықтардың барлығы әрқашан соңынан жағымсыз салдарға әкеп соғады деп ойламаймыз. Біз девиантты мінез-құлықтың нормаға жағымды және жағымсыз жақтары бойынша ауытқиды деген Я. И. Гилинскийдің пікірімен келісеміз. Бірақ біз монографиялық жұмыс шеңберінде девиантты мінез-құлықтың жағымсыз салдарын ғана ғылыми түрде зерттейміз.

Кейбір авторлардың ойынша, девиантты мінез-құлықтың әлеуметтік нормалардан ауытқуының әртүрлі түрде көрініс табуы жалпы әлеуметтік кең тараған құбылыс болып барады: арақ ішу, нашақорлық, жезөкшелік, қылмыстылық, сыбайлас-жемқорлық, терроризм, суицидтік мінез-құлық^{96, 15}.

⁹⁶ Комлев Ю. Ю., Сафиуллин Н. Х. Социология девиантного поведения: Учеб. пос. / Под общ. ред. Ю. Ю. Комлева. — 2-е изд., перераб. и доп. — Казань: КЮИ МВД России, 2006. — 222 с.

Е. В. Змановскаяның көзқарасы бойынша, ауытқушылық мінез-құлықтың үшінші ерекшелігі, тұлғаның өзіне немесе қоршаған адамдарға зардап келтіруі болып табылады. Ол қалыптасқан тәртіпті тұрақсыздандыру, рухани және материалдық шығын келтіру, денсаулыққа зиян келтіру, зорлық түрінде көрініс береді. Девиантты мінез-құлықтың шарықтау шегі адам өмірі үшін қауіп төндіру, яғни суицидті мінез-құлық, зорлық-зомбылық қылмыстар, есірткінің «ауыр» түрін қолдану. Ал залал келтірудің психологиялық шегі қайғы әкелу болып табылады.

Қарастырып отырған мінез-құлықтың төртінші белгісі ретінде оның тұрақты түрде қайталануы (бірнеше рет немесе ұзақ) жатады. Егер жеті жасар бала ата-анасының рұқсатынсыз ұсақ ақша ұрлап, кейін оны қайталамаса, онда оны девиантты мінез-құлыққа жатқызған дұрыс емес. Керісінше баланың жүйелі және саналы түрде ұрлыққа баруы ауытқушылық мінез-құлықтың бір түрі болып келеді. Тағы бір кең тараған мысал, спиртті ішімдікті анда-санда пайдалану рұқсат етіледі және пайдалы болса, өмірінде бір рет суицид жасауға оқталғандық үлкен қауіп төндіреді және ол тұлғаның ауытқушылық мінез-құлыққа жатқызылады.

3. Ауытқушылық мінез-құлықтың тағы бір ерекшелігі — оның медициналық норма шеңберінде қарастырылуы. Ол психологиялық аурулармен және патологиялық жағдайлармен байланысты болмауы қажет. Патологиялық мінез-құлық медициналық нормадан ауытқушылық деп танылып, ең алдымен, медициналық тұрғыдан зерттеледі және психиатр психикалық аурудың девиантты мінез-құлық ретінде қарастырады.

4. Ауытқушылық мінез-құлықтың ерекшелігі ретінде әртүрлі әлеуметтік бейімсіздену көрініс табуын айтуға болады. Бұл мінез-құлық міндетті түрде ауруға немесе өлімге әкеп соқпауы мүмкін, алайда оның әлеуметтік бейімсізденуді өршітуі заңдылық. Ал бейімсіздену жағдайына ұшырау өз кезегінде тұлғаның ауытқушылық мінез-құлықның себебі болуы мүмкін.

5. Ауытқушылық мінез-құлықтың соңғы белгісі ретінде оның жекелеген және жас мөлшерін жатқызуға болады. Ауытқушылық мінез-құлық тұлғаның социумдағы орнын анықтап береді. Қандай да бір девиантты мінез-құлық әр адамдарда әртүрлі жас ерекшелігі бойынша әртүрлі көрініс береді. Адамдардың жекелеген ерекшеліктеріне байланысты мінез-құлықтың көрініс беру түрі әрқилы болады. Мысалы, тұлғаның ауытқушылық мінез-құлықның айқын сипаттамасына девиацияның формасы және деңгейі жатады. Олар тұлғаның дамуында кездесетін қарапайым түрінен күрделі ауытқушылық түріне дейін көрініс береді. Тұлғаның ауытқушылық мінез-құлыққа қатысты қарым-қатынасы көбінесе оның болашақ тағдырын анықтайды. «Ауытқушылық мінез-құлық» термині 9 жастан асқан балаларға қатысты қолдану қажеттігін ескере кеткен жөн. Өйткені 5 жастан асқан, бірақ 9 жасқа толмаған баланың сана сезімінде әлеуметтік норма туралы

қажетті түсінік болмайды және осы жастағы балаларға ересектер қадағалау жүргізеді. Тек 9-10 жастан бастап бала өз бетінше әлеуметтік норманы ажырата бастайды деп айтуға болады. Егер 5 жасқа толмаған баланың мінез-құлқындағы ауытқушылықтың болуын оның психикалық дамуындағы өзгерістермен және физиологиялық дамуымен байланыстыру қажет^{26, 11-15}.

Біздің көзқарасымыз бойынша, бұл мәселені криминологиялық жағынан қарастырған дұрыс, өйткені ол өте қауіпті және ауытқушылық мінез-құлық қылмыстық мінез-құлыққа айналуы мүмкін.

Девианттық мінез-құлық басқа жас топтарына қарағанда кәмелетке толмағандарда жиі байқалады. Осы жағдайдың объективті себебі кәмелетке толмағандардың әлеуметтену процесі мен делинквенттік мінез-құлықтың қалыптасу процесі уақытпен дәл келеді. Сондықтан кәмелетке толмағандардың девианттық мінез-құлықтарын зерделеу кезінде кәмелетке толмағандардың өмірлік тәжірибесінің жетіспеушілігі мен фрагменттілігін, өмірге деген өзіндік көзқарасы мен мінез-құлқының қалыптаспағандығын, үлкендерден материалды тұрғыда тәуелділігін, эталонды топтардың көзқарастарына ұшырағыштылығын, өзін ұйымдастыру дағдыларының жоқ болуы, жасаған іс-әрекеті үшін жауапкершіліктің бар екендігі туралы білмеулері және т. б. факторларды ескерген жөн.

Осының дәлелі ретінде кәмелетке толмаған құқық бұзушылардың арасында өткізілген кейбір әлеуметтік сауалнамалардың нәтижелері жатады (ЕТК болған 353 және одан шыққан 120 кәмелетке толмағандар): сауалнамаға жауап берушілердің 51,5 % олардың (сотталғандар) іс-әрекеттері құқыққа қарсы деп есептемейді; 24,4 % жасалған іс-әрекеттің заңды бағалануына келіседі; 23,9 % осы сұраққа жауап беруге қиналды. «Сіз жасаған құқық бұзушылық үшін Сізді қандай жауаптылық күтіп тұрғанын білдіңіз бе?» деген сауалға жауап бергендердің 24,4 % өзінің жауаптылығы жөнінде толығымен білген; 19,8 % өзінің жауаптылығы жөнінде көптеген адамдардан естіген, бірақ жас болуына байланысты жеңілдіктерге үміт артқан; 5,1 % оларға достары, жолдастары мүлдем жауап бермейсіндер деп сендірген; сауалнамаға жауап берушілердің 14,7 % мүлдем хабарсыз болған; 15,6% – жаза қатаң болмайды деп сенімді болған; 19,8 % – жауаптылықтан құтылып кететіне үміттенген.

Сонымен өмірлік тәжірибенің аз болуы, әлеуметтенудің жетіспеушілігі, құқықтық мәдениеттің төмен болуына байланысты кәмелетке толмағандардың тарапынан олар жасаған қылмыстық іс-әрекеттердің нақты бағаланбауына және олардың себеп-салдарын алдын ала қате болжауларына әкеп соғады.

Бұдан басқа «Қазақстан Республикасының ювеналды әділет жүйесі» атты еңбектің авторларының пікірі бойынша, жасөспірімдердің жеке тұлғалық жас ерекшеліктері маңызды рөл атқарады:

- әлеуметтік — әлеуметтену салаларында ауысу пайда болады. Баланың негізгі әлеуметтену институтын — жанұяны оқу және жұмыс ұжымдары, бейресми топтар алмастырады;

- әлеуметтік-психологиялық — жасөспірімнің мінез-құлқы қарама-қарсы факторлардың әсерінен қалыптасады. Кәмелетке толмағандар үшін өз еркімен ұмтылғыштық және аса жоғары конформдылық (топқа қарай икемділік) тән. Бұл кәмелетке толмағандардың мінез-құлқында тұрақсыздықтың себепшісі болады;

- психологиялық жыныстық қатынастың жетілу процесі кейбір сапалардың (аса жоғары қозушылық, албырттық және т. б.) пайда болуын күшейтеді^{30, 112-113}. Бұл факторлардың барлығы өзінің жиынтығында кәмелетке толмағандардың девианттық мінез-құлқының қалыптасуына әсер етеді.

Жоғарыда келтірілген девиантты мінез-құлыққа берілген түсініктер мен оның ерекшеліктеріне талдау жасай отырып, оның келесі белгілерін көрсетуге болады, олар: тарихи өзгеруі мен динамикалық; дамудың белгілі бір тарихи кезеңінде, белгілі бір аймақта қоғамға сәйкестігі; жеке басының позициясы немесе асоциалдылығы (бұл мінез-құлық жеке тұлғада әлеуметтенген); адекваттылық (патологиялық жүріс-тұрыс пен психологиялық аурулардың жоқтығы); жеке мінез; жасына байланысты жыныстық ерекшелігі.

Девиантты мінез-құлықтың аталған белгілері өзара жалпы сипаттамаға ие және біздің зерттеу объектімізге тікелей қатысы бар, яғни бұл белгілер кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлықтарының ерекшеліктеріне де жатады.

«Ювенальная криминология» оқулығы авторларының пікірлері бойынша, кәмелетке толмаған қылмыскер — бұл сот үкімімен кәмелеттік жасқа толмай қылмыс жасаған деп танылған, жағымсыз әлеуметтік-психологиялық, адамгершілік-құқықтық қасиеттерге ие, қадағалаусыз және панасыз қалудың, қауіпті әлеуметтік жағдайда немесе ересек адамдардың теріс әсерінің салдарынан қылмыс жасаған тұлға^{90, 62}.

Отандық қылмыстық заңнамаға сәйкес кәмелетке толмаған адам — бұл 14 жасқа толған, бірақ 18 жасқа толмаған тұлға болып танылады. Алайда қылмыстық құқық бұзушылықтарды 14 жасқа толмаған тұлғалар жасағанын ескере отырып, сонымен қатар қолданыстағы балалар құқықтарын қорғау мен кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алуды реттейтін нормативтік-құқықтық актілерді, сондай-ақ әкімшілік және сот-тергеу тәжірибесінің материалдарын зерттеу негізінде аталған санаттағы кәмелетке толмағандардың жас шамасын 11 жастан, бірақ 18 жасқа толмаған деп көрсету қажет.

Бүгінгі таңда кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлық мәселесін тек заң ғылымдары ғана емес, сонымен қатар медицина, психология, психиатрия, педагогика, философия, социология сияқты және т. б. ғылымдары зерттеуде. Осының нәтижесінде аталған ғылымдардың зерттеу нәтижелерін қарастыра отырып, теориялық деңгейде кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлықтарының детерминация жүйесін талдауға, жасөспірімдер мінез-құлығының девиациясын зерттеудің негізгі әдістемелік қағидаларын таңдауға, кәмелетке толмағандардың мінез-құлықтарының ауытқуын әлеуметтік бақылаудың механизмдерін анықтауға, осындай мінез-құлықты ескерту мен түзеу бойынша негізгі бағыттарды салааралық деңгейде педагогикалық, медициналық, психологиялық және басқа да білімдерді қолдана отырып анықтауға мүмкіндік береді.

Атақты социолог И. С. Кон девианттық мінез-құлықты психикалық денсаулық, құқық, мәдениет және моральдық нормалар болса да, жалпы қабылданған немесе тұспалданған нормадан ауытқитын әрекеттердің жүйесі ретінде қарастырады. Бейімделу мінез-құлық тұжырымдамасына сәйкес кез келген девиация бейімделу бұзушылықтарына әкеп соғады (психикалық, әлеуметтік-психологиялық, орталық)^{24, 252}.

Оның пікірінше, жасөспірім қоғамның талаптарына сәйкес болғысы келеді, бірақ «біріншіден, ауыспалы кезеңнің қиындықтары әсер етеді, психогормоналды процестерден бастап, Мен — тұжырымдамасымен аяқтайды. Екіншіден, жасөспірімнің әлеуметтік жағдайының белгісіздігі мен шектеулігі. Үшіншіден, әлеуметтік бақылау механизмдерінен құрылған жинақтар қарама-қайшылығы: сыртқы нысандарды сақтауға және ересектерді тыңдауға негізделген, бақылаудың балалық нысандары әсер етпейді, әлі қалыптаспаған және әлі жетілмеген, саналы тәртіп пен өзін-өзі бақылауды қарастыратын ересектердің әдістері»^{24, 253-254}.

Социолог ғалымдардың пікірлерін талдай отырып, девиантты мінез-құлықты екі үлкен санатқа бөлуге болады:

- психикалық денсаулық нормаларынан ауытқитын, анық және жасырын психопатологияның (патологиялық) бар болуын тұспалдайтын мінез-құлық;
- әлеуметтік, мәдени және құқықтық нормаларды бұзатын, әлеуметтік қарсы мінез-құлық. Егер осы әрекеттер болмашы болса, оларды құқық бұзушылыққа жатқызады, ал егер маңызды болса, қылмыстылық тәртіппен жазаланады. Сонымен, осы санатқа құқыққа қарсы және криминалды (қылмыстылық) әрекет жатады.

Мысалы, С. А. Беличева девиантты мінез-құлықтағы әлеуметтік ауытқуларды былайша топтастырады:

- а) пайдакүнемдік бағыттағы әлеуметтік ауытқулар: материалдық, ақшалай, мүліктік пайда алуға байланысты құқық бұзушылықтар, теріс қылықтар;

б) агрессивті бағыттағы әлеуметтік ауытқулар: жеке тұлғаға қарсы бағытталған іс-әрекеттер;

в) әлеуметтік-пассивтік типті бағыттағы әлеуметтік ауытқулар: белсенді өмір сүруден қашуға ұмтылу, азаматтық міндеттерінен қашқалақтау, жеке және әлеуметтік мәселелерді шешуге ұмтылмау^{8, 28}.

Сонымен, девиантты мінез-құлық тек мәнді болуымен ғана ерекшеленбейді, бағыттылығымен және моральдық нормаларды бұзудан бастап құқық бұзушылық пен қылмысқа дейінгі әр түрлі әлеуметтік ауытқуларда көрініс табады; сондай-ақ сыртқы мінез-құлықта көрініс тауып, ішкі мінез-құлықты реттеу өзгерісінде: әлеуметтік адамгершілік бағытта және түсінікте бейнеленеді.

Девиантты мінез-құлықтың нысандары әр алуан болғанымен, олар өзара байланысты. Ішімдікке салыну, есірткі қолдану, агрессияшылдық және құқыққа қарсы тәртіп бірыңғай блоккі құрайды, сондықтан жасөспірімнің қандай да девиантты әрекеттің бір түріне еліктеуі оның басқасына да еліктеу мүмкіндігін арттырады. Девиантты мінез-құлыққа әсерін тигізетін және кейбір дәрежеге сәйкес келетін әлеуметтік факторлар (мектеп кезеңіндегі қиындықтар, қайғылы өмірлік оқиғалар, девиантты суборта немесе топтардың әсері)^{30, 115}.

Сонымен қатар, біздің ойымызша, криминологиялық зерттеу өзекті болып табылады, себебі бұл зерттеу мінез-құлық ауытқуының ең қауіпті түрі қылмыстық мінез-құлықпен байланысты.

Түрлі ғылыми пәндердің өкілдері девиация феноменінің әртүрлі түсініктерін берді. Криминолог Н. В. Иванов мінез-құлықтардың ауытқуының екі деңгейін қарастырады:

- қылмысқа дейінгі: оған ұсақ қылықтар, адамгершілік ережелерін бұзу, қоғамдық орындарда тәртіпті бұзу, қоғамдық-пайдалы жұмыстардан бас тартуы, адамның психикасын, жүріс-тұрысын бұзатын алкогольдік ішімдіктерді, есірткі мен уландырғыш заттарды пайдалануы және басқа да қауіп төндірмейтін мінез-құлықтың нысандары жатады.

- қылмыстық: қылмыстық-жазаланатын іс-әрекеттерді жасау барысында орын алатын әрекеттер мен қылықтар⁹⁷.

Өзге авторлардың пікірі бойынша, қылмыс жасауға әкеп соғатын, кәмелетке толмағандардың мінез-құлықтарының үш типі бар:

- бірінші тип — әлеуметтік-формасы өзгерген мінез-құлық. Бұл жағдайда кәмелетке толмағандар жастық әлеуметтік рөлдердің талаптарын ғана бұзады (мысалы, нашар оқиды, екінші жылға қалады, түнгі уақытқа дейін қоғамдық орындарда болады);

⁹⁷ Иванов В. Н. Девиантное поведение: причины и масштабы // Социально-политический журнал. — 1995. — № 2. — С. 47-57.

- екінші тип — мінез-құлықтың әлеуметтік-адамгершілік өзгеруімен сипатталады, ол жоғарыда аталған рөлдік талаптарға қарама-қайшы бола тұрып, сондай-ақ адамгершілікке жат мінез-құлыққа байланысты болады (жыныстық ұятсыздық, құмарлық ойындар, алкогольдік ішімдіктер ішу және т. б.);

- үшінші тип — мінез-құлықтың әлеуметтік, адамгершілік, құқықтық өзгеруімен ершеленеді. Бұл жағдайда жасөспірімдер жастық әлеуметтік рөлдердің талаптарын және моральдық нормаларды ғана бұзбайды және бір мезгілде құқық нормаларының да бұзылуына жол береді. Қылмыстық әрекет факторларының анықталу сәтінде олар бірнеше қылмыстық, соның ішінде қылмыстық жазаланатын бірнеше құқық бұзушылықтарды жасап үлгереді. Нәтижесінде мінез-құлықтың тұрақты құқыққа қарсы өзгерісімен ерекшеленетін тип бөлініп шығады^{98, 103}.

Кәмелетке толмағандардың жоғарыда аталған қылмыстылық тәртібінің белгіленген типологиясын талдай отырып, мынадай қорытынды шығаруға болады, девиантты мінез-құлық үнемі құқық бұзушылық жасауға әкеп соғады, бұл жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының деңгейін анықтау бойынша біздің теориялық қорытындыларымызды тағы бір рет дәлелдейді.

Девиантолог ғалымдардың пікірлерін, статистикалық мәліметтерді, кәмелетке толмағандар арасында құқық бұзушылықтардың алдын алуды жүзеге асыратын субъектілердің атқарған жұмыстары бойынша есептері мен материалдарын талдау барысында, сондай-ақ біздің жүргізген зерттеулеріміздің нәтижесінде кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының келесі деңгейлерін бөліп көрсетуге болады:

- қылмысқа дейінгі деңгей. Оған әкімшілік құқық бұзушылықтарды жасау; бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім алудан қасақана жалтару; жүйелі түрде өз бетінше отбасынан немесе балаларға арналған оқу-тәрбие ұйымдарынан кетіп қалу. Сонымен қатар қоғамға жат әрекеттерді жасауы: алкогольдік ішімдіктерді ішу, есірткі және психотропты заттарды пайдалану, қаңғыбастық, қайыршылық, жезөкшелікпен айналысу және басқа да қылмыстық құқық бұзушылыққа жатпайтын қоғамға жат жүріс-тұрыс;

- кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының қылмыстық деңгейі — бұл кәмелетке толмағандардың қылмыстық теріс қылық немесе қылмыстық құқық бұзушылық бергілері бар іс-әрекеттерді жасауы. Бұл деңгейде девиантты мінез-құлық құқықтық және/немесе адамгершілік нормаларынан ауытқу түрінде орын алады;

- кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының қылмыстан кейінгі деңгейі — бұл кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық

⁹⁸ Долгова А. И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних / Долгова А. И. — М.: Юрид. лит., 1981. — 160 с.

бұзушылықтардың белгілері бар іс-әрекеттерді бірнеше рет жасауы немесе кәмілетке толмағандардың қылмысты қайталап жасауы.

Девиантты мінез-құлықтың үшінші деңгейіне мысал ретінде келесі жағдайларды жатқызуға болады, яғни қылмыстық жауаптылық басталатын жасқа келмеуіне байланысты сотқа дейінгі тергеп-тексерудің қысқартылуы туралы қаулы шыққаннан кейін кәмілетке толмаған тұлғаның қоғамға қауіпті іс-әрекетті қайта жасауы. Осыған кәмілетке толмағандардың қылмыстық рецидивін де жатқызуға болады.

Сонымен қатар кәмілетке толмағандардың девиантты мінез-құлықтары динамизм және құбылмалылық сияқты ерекшеліктерге ие. Сондықтан девианттылықтың бірінші деңгейіне жататын кәмілетке толмаған тұлға соңғы деңгейге аз уақыт аралығында ауысады.

Кәмілетке толмағандар ортасының криминализациялануына девиантты мінез-құлықтың себеп болатындығы туралы кейбір авторлардың пікірлерімен келісеміз. Сондықтан кәмілетке толмаған девианттың жеке басын зерттеу профилактикалық шараларды жүргізудің басты шарты болып табылады. Кәмілетке толмағандар арасындағы девиантты мінез-құлықтың алдын алу мәселесі өзекті және зор мәнге ие. Кәмілетке толмағандардың девиантты мінез-құлығының дер кезінде алдын алу мен түзеу — бұл болашақта оның қылмыстық әрекеттерінің алдын алудың тиімді алғышарты болып табылады.

Девиантты мінез-құлықтың генезисінің (пайда болуы) себептері жеке тұлғаның қалыптасу процесінде туындайды. Сондықтан жеке тұлғаның әлеуметтену процесінде девиантты мінез-құлығын кемістік (дефект) ретінде қарастыруға болады, яғни бұл мінез-құлық «қоғам — әлеуметтік топтар — жеке тұлға» жүйесінде өзара қатынасының үйлесімділігінің диссонансы болып табылады.

2. ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

2.1 Қазіргі замандағы кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының қалыптасуына интернеттің әсері

Адамзат тарихында осыған дейін жаһандану осындай ерекше маңызға ие маған. Адамзат қызметінің барлық саласына ғылыми-техникалық прогрестің нәтижелері белсенді түрде енгізілуімен және дамуымен сипатталады. Олардың барлығы адамның және мемлекеттің даму көрсеткіштерін көтеруге бағытталған.

Әлемдік ғылымда «жаһанданудың» ортақ түсінігі жоқ. Ол көбінесе қоғам өмірінің барлық саласын қамти отырып, мемлекетке, құқыққа, саясатқа әсер ететін көп қырлы процесс ретінде қарастырылады.

Жаһандану үрдісінің жаңа жалпы әлемдік саяси, экономикалық, мәдени және ақпараттық тұтастық құрылуына бағытталған позитивтік жағымен қатар жағымсыз тұстары да бар. Оларға:

- тұрғындар санының бақылаудан тыс өсуі;
- әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамудың тоқырауы;
- білім алу мәселесі (сауатсыздардың саны өсуінде);
- қалалардың дамуының бақылаудан тыс өсуі;
- денсаулық сақтау жүйесінің дамуының әлсіреп, аурулардың бақылаудан шығуы;
- азық-түлік мәселесінің шешілмеуі;
- қалпына келе бермейтін табиғи ресурстардың кемуі;
- әскери қауіптілік, дүниежүзілік терроризмнің өсуі, ұлтаралық қатынастардың шиеленісуі^{99, 24}.

Н. С. Жетібаев жаһандану туралы зерттей келе, «Әлем ХХІ ғасырда түбегейлі өзгерістерге ұшырауда. Өзінің маңызы бойынша аталған ғасырды ұлы географиялық ашулар мен колониялды жүйенің ыдырауы және ұлттық мемлекеттердің құрылу дәуірімен салыстыруға болады. Ол жаһандану дәуірі. Жаһандану — қазіргі кезде экономика, саясаттану, құқық, халықаралық қатынастар және басқа да пәндер бойынша неғұрлым көп талқыланатын проблемалардың бірі болып қалуда», — деп жазады^{100, 17}.

⁹⁹ Покровский Н. Е. Глобализация и регионализация: проблемы теории и практики // Вестник МГУ. Сер. 18. Социология и политология. — 1999. — № 2. — С. 17-36.

¹⁰⁰ Жетібаев Н. С. Қылмыстық саясат және медицина қызметкерлерінің жауаптылығы. — Алматы: Қазақ университеті, 2011. — 155 б.

Жаһандану үрдісінің ең жағымсыз тұстарының бірі дүниежүзілік қылмыстылықтың өсуі болып отыр. Сонымен қатар қылмыстық құқық бұзушылықтың жаңа қауіпті түрлері пайда болып, олар ұлттық шекаралардан аттап өтіп, трансұлттық сипатқа ие болды.

Жаһандану процесінің мәселелерін зерттей келе, В. В. Лунеев: «Жаһандану бұрыннан келе жатыр, ол әрбір адамның өмірін, әрбір мемлекетті және жалпы әлемді қамтиды. Жаһанданудың жағымсыз тұстарының ішінде криминогенді және басқа да криминологиялық салдары ерекше маңызды», — деп айтқан болатын^{101, 119}.

Ж. Р. Ділбарханованың ойынша, жаһандану мен тәуелсіз экономиканың өсуі әлемнің барлық бөлігіндегі қылмыстылықтың трансформацияға ұшырауына себепші болды^{102, 132}.

Жаһандану — ұлттық көптүрлілік барысындағы өзара байланысты және өзара тәуелді экономикалық, ғылыми-техникалық, әлеуметтік-саяси, мәдени және басқа да қатынастарды қалыптастыру, ұйымдастыру және даму үрдісі^{103, 77}.

Жаһандану дәуірінде ақпараттық — коммуникациялық технологиялардың, әсіресе Интернеттің пайда болуы қоғамдық қатынастардың барлық саласына әсер етуде. Керекті ақпаратыңды оңай тауып, мемлекеттегі және әлемдегі соңғы жаңалықтарды тез жеткізетін оның пайдалы тұстары да бар. Қазіргі таңда әлеуметтік желілер қоғамның ажырамас бөлігіне айналды. Күн сайын миллиондаған адамдар оның қызметіне жүгінеді: біреулері жаңа достар іздейді, жұмыс іздейді, хат-хабармен алмасады, ал кейбіреулері бос уақыттарын «басқа кетіреді».

XXI ғасыр бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуірі, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын дәуір. БҰҰ-ның шешімімен «XXI ғасыр — ақпараттандыру ғасыры» деп аталады. Қазіргі қоғамдағы ақпараттандыру мен компьютерлендіру барған сайын ғылыми-техникалық прогрестің негізгі белгісіне айналды.

Желінің даму жылдамдығы тез қарқынмен дамуда: 1993 жылы бүкіл жер шарында не бәрі 70 мың ғана қолданушы болса, 1999 жылы – шамамен 200 миллион, ал 2002 жылы – 580,78 миллион адам, яғни жер шарының 9,57 %

¹⁰¹ Лунеев В. В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции. — М., 2005. — 912 с.

¹⁰² Дильбарханова Ж. Р. Глобализационные процессы как детерминанты транснациональной организованной преступности // Казахстанский журнал международного права. — 2006. — № 4 (24). — С. 131-135.

¹⁰³ Ергали А. М. Жаһандану жағдайындағы қазіргі заманғы қылмыстық саясат және құқық шығармашылық мәселелері: Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. — Алматы, 2013. — 144 б.

құраған, қазір бұл сан миллиардтан асып кеткен¹⁰⁴. Ал соңғы ақпараттарға сүйенетін болсақ, 2015 жылы интернет-қолданушылардың саны 2,89 миллиард адамға дейін көбейіп, жер шарының 42,2 % тұрғынын қамтиды. 2018 жылы тіпті интернет-қолданушылардың саны 3,6 миллиардқа жетіп, яғни 48,2 % құрады¹⁰⁵. Қазақстан Республикасы Инвестиция және даму министрлігінің мәліметі бойынша қазіргі уақытта еліміздегі интернет-қолданушылардың саны 12 миллионға жетіп, тұрғындардың 70 % құрап отыр¹⁰⁶. Ал 2007 жылы Қазақстандағы интернет-қолданушылардың саны 1,9 миллион болып, тұрғындардың 12,3 % ғана құраған болатын. 2010 жылы 16-24 жас аралығындағы жастардың 66 % Интернетті пайдаланған болатын, бұл сан жыл сайын өсу үстінде. Интернеттің мұндай тез қарқынмен дамуы арзан ұялы телефондар және интернеттің қолжетімділігіне байланысты.

ICT-Marketing зерттеу компаниясының мәліметтеріне сәйкес Қазақстан Республикасында 2009 жылдың қорытындысы бойынша интернетті пайдаланушылардың саны – 3,16 млн. құрады, ол жалпы халықтың – 19,8 % құрайды. Бір жылдың ішінде Интернеттік аудитория саны 30 % артты^{107, 7}.

Саяси шешімдер институтының ақпараты бойынша 2013 жылдың мамыр айындағы Қазақстандағы ең көп пайдаланылған әлеуметтік желілердің ішінде бірінші орынды «Мой Мир» (Интернет тұтынушылардың 64,4 %), екінші орынды «Одноклассники» (25,9 %), үшінші орынды – «ВКонтакте» (22,7 %) әлеуметтік желісі иеленген^{108, 108}.

Жаһандану дәуіріндегі ақпараттық-коммуникациялық желілердің тез қарқынмен дамуы ата-ана мен балалар арасындағы түсініспеушіліктерге әкеп соғып отыр. Жапондық ғалымдардың зерттеуі бойынша гаджеттер, балалар мен ата-аналардың арасындағы байланысты үзіп жіберуі мүмкін.

¹⁰⁴ How Many Online. // [http // www.nua.ie/surveys/how many online/word.html](http://www.nua.ie/surveys/how_many_online/word.html) (дата обращения 27.07.2015).

¹⁰⁵ В 2018 году интернетом будут пользоваться почти 50% населения планеты // <http://geektimes.ru/post/241780/> (дата обращения: 06.04. 2015).

¹⁰⁶ Число интернет-пользователей в Казахстане достигло 12 млн человек // http://tantv.kz/novosti/obschestvo_/chislo_internetpolzovateley_v_ka (дата обращения 20.05.15).

¹⁰⁷ Төлеген М. Ә. Қылмыстылықпен күресудегі мемлекеттік органдардың, қоғамдық ұйымдардың және бұқаралық ақпарат құралдарының өзара әрекеттестік мәселелері: Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. — Алматы, 2013. — 160 б.

¹⁰⁸ Бакытова А., Нурбекова Ж. А. Статусы как показатель востребованности информации в социальных сетях с отечественным сегментом пользователей // Вестник КазНУ. Серия психология и социология. — 2014. — № 1(48). — С. 107-119.

1991 жылы экономист және демограф Нейл Хоув пен тарихшы Уильям Штраус өздерінің «Generations» («Поколения») атты еңбегінде атақты ұрпақтар теориясын ойлап тапқан болатын. Бұл теория бойынша белгілі бір уақытта тәрбие мен құндылықтарды бастарынан өткерген адамдар жастарына қарай 6 топқа бөлінген, яғни G1 ұрпақтары (1900-1923 ж.т.); үндеместер ұрпақтары (1923-1943 ж.т.); Беби-Бумер ұрпақтары (1943-1963 ж.т.); X ұрпақтары (1963-1984 ж.т.); Милениум немесе Y ұрпақтары (1984-2000 ж.т.); Z ұрпақтары (с 2000 ж.т.)¹⁰⁹. Жакшаның ішіндегі жылдар — бұл тарихи кезеңді білдіретін жылдардың шекарасы. Қазіргі біздің қоғамымыздағы халықтың негізгі белсенді тобына X, Y, Z еніп, олар мемлекеттің болашақтағы қоғамдық қатынастарын қалыптастырады. X ұрпақтары — бұл ХХІ ғасырдың жас ата-аналары. Y және Z — бұл қазіргі кездің өте үлкен және өте кішкентай балалары, яғни оларды басқаша, «сандық азаматтар» деп атайды. Олардың негізгі құндылықтары көбінесе жаһандану процесімен, ақпараттық технологияның дамуымен, интернет пен ұялы байланыстың дамуымен байланысты. Сондықтан осы ғасырдағы ата-аналар мен балалар арасындағы құндылықтар қақтығысы сандық сипат алған және ұрпақтар арасындағы сандық айырмашылықпен анықталады.

Өткен ғасырдың ортасында этнограф және психолог Маргарет Мид иммигрант отбасындағы ата-аналар мен балалары арасындағы қақтығыстарды зерттей келе, ұрпақтар арасындағы қарым-қатынастың жаңа түрін анықтап, оған префигуративті мәдениет деген ат берді^{110, 351}. Бұл мәдениетте ересек адамдар өздерінен үлкендерден және құрдастарынан үйреніп қана қоймай, сонымен қатар өздерінің балаларынан да үйренуге тура келген. «Сандық азаматтар» ақпараттық жүйенің сандық әлемін тез меңгеруде және көп жағдайда ересектер үшін (сандық мигранттар) тасымалдаушы қызметін атқарады.

Біздің қоғамымыз өтпелі кезеңдерді басынан кешіруде. Қоғам дамуының өтпелі кезеңдеріндегі күрделі жағдайға жасөспірімдер душар болды. Өйткені олардың дүниені тану жүйесі қалыптасу кезеңінде болады және қалыптасып үлгермеген құндылықтар жүйесі мінез-құлыққа қажетті бағдар бере алмайды.

Қазақстанның даму қарқыны жыл санап екпінді серпін алып келе жатқаны өз елімізде ғана емес, әлемдік деңгейде де ашық айтылып отыр. Оқушылардың арасында ішімдік пен шылым шегуге әуес, есірткі қолданушылар қатары да өсуде. Қылмыстың ең ауыр түрлеріне баратын жастар көбейіп отыр.

¹⁰⁹ Чумаков В. Теория поколений // <http://www.svblog.ru/consult/KK-3/5/> (дата обращения 12.05.2015).

¹¹⁰ Мид М. Культура и мир детства. — М.: Наука, 1988. — 429 с.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығы жалпы қылмыстың дамуының негізгі қайнар көзі болып табылады және болып табыла береді де. Сондықтан кәмелетке толмағандардың қылмысын педагог, психолог, заңгер, әлеуметтанушы, дәрігерлер және т. б. тұрғысынан зерттелуі өте маңызды.

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің мәліметіне сәйкес кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтарының деңгейі жыл сайын төмендеп келеді. Мысалы, 2014, жылы – 10,1 %; 2015 жылы – 9,2 %; 2016 жылы – 10,5 %; 2017 жылы – 10,6 %; 2018 жылы – 20,2 %; 2019 жылы 12,3 %; 2020 жылдың 9 айында 13,8 % құрайды.

Қазіргі уақытта әлемдегі қылмыс деңгейінің төмендеуін түсіндіруге тырысатын бірнеше гипотезалар бар. Профессор Я. И. Гилинскийдің пікірі бойынша, тіркелген қылмыстардың көп бөлігін «көше қылмыстары» құрайды. «Көше қылмыстарының» негізгі субъектілерін жасөспірімдер мен жастар құрайды», ал олар соңғы онжылдықта виртуалды әлем интернетке «көшіп» кетті. Олар онда кездеседі, ғашық болады, достасады, жек көреді, алдайды, өлтіреді, алаяқтық әрекеттер жасайды және т. б.»¹¹¹. Біз ғалымның көзқарасымен толықтай келісеміз, өйткені жасөспірімдердің құқық бұзушылықтары виртуалды өмірге ауысып, психологиялары толық өзгере бастаған.

Г. С. Мауленовтің көзқарасы бойынша, «кәмелетке толмағандар жасалған қылмыстардың төмендеуін Қазақстандағы құқық қорғау органдарда болып жатқан сот-құқықтық реформасының маңызы жоқ процестерімен және қылмыстардың латенттігінен көреміз»-, деп айтқан болатын^{112, 47}.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылығының деңгейінің төмендеуіне қазіргі кездегі кәмелетке толмағандардың санының төмендеуі де әсер етеді. Өйткені өткен ғасырдың 90-шы жылдардың соңында дүниеге келгендердің саны қазіргі кездегіден біршама төмен болған.

Адамзат өміріне ақпараттық технологияларды кең көлемде пайдалану оның өміріне жағымды және жағымсыз әсер етуде. Интернет желісіндегі кибердевиантты мінез-құлықтың тез қарқынмен даму мәселесі осы кездегі өзекті бір мәселелердің біріне айналып отыр. Интернетті ұзақ уақыт бойы пайдалану нәтижесінде оның адамға деген кері әсері пайда бола бастайды, яғни қызығушылық ортасы тарылады және өмір шындығынан қашып, виртуалды әлемге ауысады, тәуелділік қалыптасады.

Әлеуметтанушылардың зерттеу қорытындысы бойынша, Қазақстандағы интернет тұтынушылардың негізгі бөлігін жасөспірімдер құрайды. Жас-

¹¹¹ Гилинский Я. И. Девиантность молодежи в глобальном мире // <http://crimpravo.ru/blog/3216.html#cut> (дата обращения 23.04.2015).

¹¹² Мауленов Г. С. Основные характеристики преступности в Республике Казахстан. — Алматы, 1999. — 183 с.

өспірімдер интернетті негізгі білім алу мен жеке коммуникация құралы ретінде қабылдайды. М. Prensky пікірі бойынша, 1980 жылдары туылған балаларды «санды аборигендер» ретінде қарастырады, яғни олар сандық технологиялармен қатар дамыды және өз өмірлерін компьютерлік ойындарсыз, электронды поштасыз, интернетсіз, ұялы телефонсыз елестете алмайды.

Біз жүргізген әлеуметтік сауалнамаға қатысқан респонденттердің ата-аналарының әлеуметтік желілерді пайдалантыны туралы жауаптары былайша бөлінді: 45 % – ата-анасының екеуі де, 30 % – ата-анасының біреуі пайдаланса, 25 % – мүлдем әлеуметтік желіні пайдаланбайды. Бұдан ата-аналардың 25 %-ның әлеуметтік желі туралы ешқандай түсінігінің болмайтындығын және оның зияны туралы түсініктерінің жоқ екендігін байқаймыз¹¹³.

Осы кезге дейін Қазақстанды мұндай мәселе қамтыған жоқ болатын. Бірақ қазіргі кездегі кенеттен ашылған интернет мүмкіндіктері жастардың көп бөлігін қамтып үлгерді. Бір жағынан виртуалды қарым-қатынас жасау, хабар алмасудың жаңа тез қарқынды бағдарламалардың және интернеттегі тұтынушылар арасындағы жасөспірімдер санының өсуі, екінші жағынан оған қарсы қылмыстылықтың алдын алу бойынша кешенді шаралардың болмауы жастардың арасындағы девиантты мінез-құлықтың өсуіне алып келді.

Біз білетін көпке танымал химиялық тәуелділікке (алкоголизм, нашақорлық, токсикомания, темекі шегу) сексуалды, компьютерлік, интернет-тәуелділік, құмар ойындарға (гэмблинг) берілу, тамақ ішудің аддиктивті мінез-құлқы және т. б. қосылды.

А. Е. Войскунскийдің көзқарасы бойынша, аддикцияның химиялық емес түрлері жасөспірімдердің арасында бақылаудан шығып барады. Компьютерлік-тәуелділік, интернет-тәуелділік, гэмблинг сияқты түсініктер біздің күнделікті өміріміздің бір бөлігіне айналды¹¹⁴.

Қазіргі уақытта ғылымға «кибердевианттылық» деген термин енді. Humphrey көзқарасы бойынша, интернетсіз, ұялы телефонсыз, смартфонсыз және басқа да IT құрылғыларсыз өмірді елестету қиын. Соның бір әрекеті бұл — киберқылмыстылық және кибердевианттылық¹¹⁵.

¹¹³ Региональный статистический ежегодник Казахстана. Статистический сборник. / Под ред. А. А. Смаилова. — Алматы, 2000. — 342 с.; Қазақстанның демографиялық жылынамалығы: Статистикалық жинақ (қазақ және орыс тілдерінде). — Алматы, 2014. — 192 б.

¹¹⁴ Войскунский А. Е. Актуальные проблемы зависимости от Интернета // Психологический журнал. — 2004. — № 1. — С. 35-41.

¹¹⁵ Humphrey J. Deviant Behavior // NJ.: Prentice Hall. — 2006. — P. 272-295.

Осы уақытта интернет-тәуелділік немесе интернет-аддикция (Internet addiction) феномені (синдромы, ауруы) кеңінен зерттелуге және талқылануға ұшырады. Интернет-тәуелділікке «интернетті пайдаланудағы химиялық емес тәуелділік» деген анықтама берілді (Griffits, 1996). Адамдардың «нағыз» өмірден бас тартып, виртуалды өмірде күніне 18 сағатқа дейін өмір сүруі нәтижесінде оларда интернет-тәуелділік көрініс бере бастайды.

Кимберли Янг интернет-тәуелділіктің 4 белгісін атап көрсетеді:

- e-mail-ды тексере беруді ойлап жүру;
- келесі интернетке қосылу уақытын тағатсыздана тосу;
- оны қоршаған адамдардың интернетте ұзақ уақыт бойы отыратыны туралы шағымдануы;
- оны қоршаған адамдардың интернетке шамадан тыс артық ақша жұмсайтыны туралы шағымдануы.

Егер басқа дәстүрлі тәуелділіктің түрлерінің қалыптасуы үшін бірнеше жылдар қажет болса, ал интернет-тәуелділік үшін қалыптасу уақыты жылдам жүреді. К. Янгтің мәліметтеріне сүйенетін болсақ, интернет-тәуелділікке ұшырағандардың 25 % – интернетпен жұмысты бастағаннан кейін жарты жылдықта, 58 % - екінші жарты жылдықта, ал 17 % – бір жыл уақыт өткеннен кейін тәуелді болған¹¹⁶.

Біздің жасөспірімдер мен жастардың өмірінде интернеттің алатын орны туралы жүргізген зерттеулердің нәтижесіне сәйкес балалар мен жасөспірімдер өздерінің бос уақыты бола қалса, интернетте отыруға тырысатыны анықталды. Сауалнамаға жауап бергендердің 36 % – күніне 3-4 сағат «онлайн», әлеуметтік желілерде отыратынын; 40 % – күніне 1-2 сағат; ал 15 % – 5-6 сағат жұмсайтынын; 6 % – мүмкіндік болса, тәулік бойы отыруға қарсы емес екенін жасырмаған.

Жасөспірімдер мен жастардың құқықтық мәдениетін анықтауға арналған сұрақтың нәтижесі бойынша респонденттердің 60 % хакер болғысы келетіні, 40 %-ы болғысы келмейтіні белгілі болды. Хакер болғылары келетіндердің көп бөлігі ұлдар, бірақ ескере кететін жайт қыздардың шамамен 50 % хакер болғысы келеді екен. Біздің көзқарасымызша, жасөспірімдер мен жастарға хакерліктің компьютерлік қылмыстарға жататынын саналарына сіңіріп, олардың құқықтық мәдениетін арттыруымыз қажет.

Сонымен қатар респонденттерге, олардың интернетке тәуелділіктерін анықтайтын К. Янгтің интернет-тәуелділікке байланысты психологиялық тестісі жүргізілген болатын. Жүргізілген тестінің нәтижесі бойынша жауап бергендердің 20 % интернет-тәуелділігі анықталды.

¹¹⁶ Янг К. Диагноз: Интернет-зависимость // Мир Интернет. — 2000. — № 2. — С. 24-29.

Бұл зерттеуден байқайтынымыз, балалар мен жасөспірімдер өздерінің бос уақыттарын бірнеше сағат интернеттегі әлеуметтік желілерде өткізеді. Яғни балалар мен жасөспірімдер виртуалды қарым-қатынастан шын өмірдегі қарым-қатынасты алмастыра алмайтынын біле тұра, бос уақыттарында әлеуметтік желілерде отырады. Сонымен қатар жауап алынған респонденттердің басым көпшілігі өздерінің интернетке тәуелділігін мойындағысы келмейді. Тек 20 % ғана интернетке тәуелді екендігін мойындаса, 40 %-мен өзімді бақылай аламын, 60 % тәуелді емеспін деп есептейді.

Білім және ғылым министрлігінің Балалар құқығын қорғау бойынша комитетінің мәліметіне сәйкес қазақстандық оқушылардың 80 % компьютерлік тәуелділікке ұшыраған¹¹⁷.

Барлығымызға белгілі болғандай 4-5 жастан бастап және одан үлкен жастағылар компьютерлік ойындарды ойнағанды ұнатады. Баланың бірнеше сағаттар бойы экраннан ажырай алмай отыруының салдарынан виртуалды өмірде «өмір сүру» мәселесі туындап отыр. Сонымен қатар баланың дұрыс жетілуіне, психикалық және әлеуметтік дамуына қажетті адамдармен сөйлесу дағдысы шектеледі.

Ғалымдардың дәлелдеуі бойынша, компьютерлік ойындарды шектен тыс ойнау баланың дұрыс дамуына әсер ететін стрестің жиналуына әкеп соғады. Шындығына келсек, жасөспірімдерде агрессиялық реакциялар тез көрініс береді, бірақ олар оның ерте балалық шағында қалыптасады. Сондықтан бастауыш сыныптың оқушылары кино-, бейнефильмдердегі, компьютердегі асоциалды «батырларға» еліктеп, солардың теріс қылықтарын қайталауға тырысады. Балалар асоциалды «батырларға» еліктеп қана қоймай, кейбір шын өмірдегі жағдайда оның рөліне еніп кетеді. Зорлық-зомбылық әрекеттерді экраннан көп мөлшерде көрген бала сезімталдығын жоғалтып, қатал болып кетуі мүмкін. Бұл «ойындар» қарсыласыңызды дәл қалай көздеуге болатындығын, барлық қарулардың түрлерімен жауды жер жастандырудың, нақтысы адам өлтірудің барлық түріне үйрете алады.

Еуропа мен АҚШ-та интернет саласы біздің мемлекетпен салыстырғанда ертерек пайда болды. Ол мемлекеттерде компьютерлік ойындардың таралуын дұрыс қадағаламауының салдарынан қайғылы оқиғалар көбейіп кетті. Мысалы, Винненден мектебінің 17 жасар оқушысы мектепке келіп, 15 оқушы мен мұғалімді атып тастаған¹¹⁸, 16 жастағы жасөспірім ана-анасының компьютерге отыруға тыйым салғанына байланысты ата-анасын

¹¹⁷ 80 % казахстанских школьников страдают компьютерной зависимостью. // <http://yk-news.kz/novost/80-kazakhstanskikh-shkolnikov-stradayut-kompyuternoi-zavisimostyu> (дата обращения 25.04.2015).

¹¹⁸ Причиной массового расстрела в школе Виннендена стали компьютерные игры // <http://www.1tv.ru/news/social/5044> (дата обращения 21.04.2015).

және 12 жасар қарындасын атып өлтірген¹¹⁹, Мәскеуде № 263 мектептің оқушысы география пәнінің оқытушысы мен полиция қызметкерін атып тастаған¹²⁰, ал Хромтаулық оқушылар компьютерлік ойындардың теріс әсер етуіне байланысты таксист-әйелді соққыға жыққандарын мойындаған¹²¹ т. б. Оның үстіне бұл мәселе бізді де айналып өтпейді. Себебі жалғыз — біздің отандастарымыздың басым бөлігі Рунетте отырғаны тағы өтірік емес. Интернеттен келіп жатқан қауіп қазақ пен орысқа ғана емес, бүкіл ғаламға ортақ болып қалды.

Біздің пікірімізше, медиа зомбылық баланың дамуына психологиялық ауытқушылықтар қалыптастырады және құқықтық немесе рухани санасының деформациясына алып келеді.

Соңғы жылдары біздің елімізде де кәмелетке толмағандардың тарапынан аса қатыгездікпен жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтар көбейіп тұр. Мысалы, Шардара қаласында 9 сынып оқушысы 10 сынып оқушысына пышақ салып, жәбірленуші қылмыс орнында көз жұмған¹²².

Адамның агрессиялық табиғатын зерттеген Э. Фроммның жұмыстарына қорытынды жасайтын болсақ, тұлғаның қалыптасуында жасөспірімдік кезеңнің алатын орны ерекше. Дәл осы кезеңде индивид агрессивті әрекет түрлерін ерекше түрде қабылдайды. Жалпы алғанда зорлық-зомбылықтың бір түрін басынан кешірген балалар әлеуметтенуде қиыншылықтарға тап болады. Ю. М. Антонянның көзқарасы бойынша, оларда қаталдық, агрессия, басқа адамдардың сезімдерін сыйламау, өз-өзін ұстай алмау қалыптасады^{123, 40}.

2000 жылдары жастардың бос уақытын өткізу туралы зерттеулермен салыстырғанда коммуникациялық тұтынушылықта біршама өзгерістер болғандығын байқауға болады. 2000 жылдардың басында жастардың бос уақытын өткізудің негізгі формасы — жолдастарымен кездесу және

¹¹⁹ Подросток в США расстрелял свою семью и был убит полицией // <http://news.nur.kz/355394.html> (дата обращения 21.04.2015).

¹²⁰ Школьный контрольный // <http://news.mail.ru/inregions/moscow/90/incident/16790032/> (дата обращения 21.04.2015).

¹²¹ Школьники из Хромтау объяснили зверское избиение таксистки влиянием фильмов // <http://news.mail.ru/inworld/kazakhstan/incident/19703296/?frommail=1> (дата обращения 21.04.2015).

¹²² Убийство в стенах школы // <http://uko.sud.kz/rus/news/ubiystvo-v-stenah-shkoly> (дата обращения 15.03.2015).

¹²³ Антонян Ю. М. Социальная среда и формирование личности преступника. Социальная среда и формирование личности преступника. Неблагоприятное влияние на личность в микросреде: Учеб. пос. / Антонян Ю. М. — М.: РИО Акад. МВД СССР, 1975. — 160 с.

теледидар көру болса, 2015 жылғы респонденттер бос уақыттарының негізгі бөлігін әлеуметтік желілерде өткізеді.

Сөйтіп интернеттегі әлеуметтік желілер балалар мен жасөспірімдердің өзара қарым-қатынас жасау тәсілдерінің өзгергендігін ескере кеткен жөн. Жалпы алғанда, әлеуметтік желілер интернет қолданушылардың 20 %-ы үшін – музыка тыңдауға және кино көруге, 15 %-ы үшін – ешқандай мақсатсыз бос уақытын әлеуметтік желілерде отыруға қажет. Осылайша олар өздерінің «бос уақыттарын» толтыруға тырысады.

Әлеуметтік желілерге тіркелген жасөспірімдер мен жастардың интернеттегі «өтілі» шамамен 20 % – бір жыл, 55 % – 2-3 жыл, 25 % – 4-5 жыл болған. Яғни жасөспірімдер 8-9 жастарынан бастап интернеттегі әлеуметтік желілерге тіркелетіні жайлы қорытынды жасауға болады.

Қазіргі таңда интернет кәмелетке толмағандар өмірімен тығыз байланыста болатынын дәлелдейді және оның пайдалы екендігінен күмәнданбайды. Әлеуметтік желінің қандай пайдасы бар деген сұраққа жауап алынғандардың 7 % – бәрі отырады және менде отырамын деп жауап берген. Көптеген жағдайларда жасөспірімдер әлеуметтік желіде достарымен, жолдастарымен әңгімелеседі – 44 %, қалған 30 % өздерінің бос уақыттарын «кетіреді». Тек респонденттердің 19 % ғана ешқандай пайда әкелмейтінін айтқан.

Бұл зерттеуден байқайтынымыз, балалар мен жасөспірімдер өздерінің бос уақыттарын бірнеше сағат интернеттегі әлеуметтік желілерде өткізеді. Яғни балалар мен жасөспірімдер виртуалды қарым-қатынастың шын өмірдегі қарым-қатынасты алмастыра алмайтынын біле тұра, бос уақыттарын әлеуметтік желілерде өткізеді.

Байқап отырғандай, жасөспірімдер монитордан басын алмай көлікте жүреді, сабақ қарайды, музыка тыңдайды, сыныптастарымен және жолдастарымен әңгімелеседі, кешке интернеттен ажырамай төсекке жатады. Қазіргі кездегі балалар, М. Линдстром мен П. Сейболдтың пікірінше, «компьютер мониторы мен тіктуірді қолына ұстап туған бірінші ұрпақтар және олар үшін басқа әлемге енетін терезе рөлін атқарады. Бұл кезеңнің ұрпақтары онлайн да және автономды режимде де өздерін жақсы сезінеді»^{124, 12}.

Шын мәнінде, жасөспірімдер әлеуметтік желіде «өмір сүреді» және үйде де, мектепте де көп уақыттарын кетіреді. Біздің байқауымызша, интернет пайдаланушылардың «жаңа сандық ұрпақтары» өсіп келе жатыр. Бұрынғы кездегі «ақсүйек» пен тығылмақ ойындарын ойнаған балалық шақты, теледидардан сүйікті мультфильмінің көрсетілімін күтуді, балаларға арналған сеансты кинотеатрға көруге баруды қолдағы ұялы телефон мен планшет алмастырды.

¹²⁴ Линдстром М., Сейболд П. Детский брендинг. — М.: Нева, 2004. — 320 с.

Педагогтер, психологтер, әлеуметтанушылар, криминологтер, ата-аналар оқушылардың әлеуметтік желілер мен онлайн-ойындарға көп беріліп кеткендігі туралы дабыл қағуда. Егер бұрын қараңғы батқанша үйлердің аулаларында балалардың дауыстары естіліп тұратын болса, қазір балаларды үйден таза ауа жұтып келуге шығара алмайсың.

Зерттеушілердің пайымдауынша, егер жасөспірімдер әлеуметтік желіде өздерін табуға тырысса, ересек адамдар өздерін әртүрлі қызметте (шығармашылық, қайырымдылық немесе коммерциялық) және қарым-қатынас жасау мүмкіндіктерін іздейді^{125, 42}.

Зерттеушілер жасөспірімдердің әлеуметтік желідегі қарым-қатынастарының ересектермен салыстырғанда бірнеше айырмашылықтарын бөліп көрсетеді:

- жасөспірімдердің сайтқа, онлайн-ойындарға деген сыни көзқарасы ересектерге қарағанда төмен болады. Олар интернетті сеніммен бағалайды;

- жасөспірімдер ересектерге қарағанда интернет әңгімелесушіні «досы» ретінде қабылдайды және желідегі таныстыққа көп сенеді. Сондықтан балалар әлеуметтік желідегі жаңа достарымен әңгімелесуге құштар болып, жаңа адамдармен танысады. Әңгімелесудегі жаман әрекеттерді олар жүректеріне қатты алады және қатты алаңдайды;

- жасөспірімдер мен балалар бейне және аудио контенттің, ойындардың мазмұнындағы қауіпті сезіне бермейді;

- интернетке тәуелді оқушылар үнемі қауіптілік жағдайында өмір сүреді және шын өмірде құрдастарымен араласуда қиындықтарға тап болады.

Бүгінгі күні интернет ақпаратты алудың қайнар көзі ретінде теледидар мен баспасөз құралдарының алдына шығып кетті. Мультимедиялық технологиялар мен интернеттің танымалдығының өсуіне төмендегідей себептер әсер етті:

- барлық ақпараттардың қол жетімділігі;

- жаңалығы;

- релаксациялық мүмкіндіктің көптігі;

- виртуалдық шындықтың шын өмірдің жағдайына жақындығы.

Осындай күрделі жағдайда біздің мемлекеттің және ата-аналардың алдында өте күрделі міндет пайда болды. Өйткені толастамайтын медиалық ақпараттың әсерінде болған ұрпақ бірнеше жылдардан кейін виртуалды өмірден басқа шын өмірде де өз бетімен бағыт алып, қайырымдыны жауыздан, агрессивті және қанішерді бейбіт сүйгіш адамнан ажырата білуі тиіс.

¹²⁵ Шляпников В. Возраст случайных связей. Особенности общения подростков в социальных сетях интернета // Дети в информационном обществе. — 2010. — № 6. — С. 38–43.

Виртуалды әлеуметтік желілер — бұл өте күшті интерактивті тұтынушылардың веб-сайттары, оның мазмұны оған қатысушылармен толықтырылып отырады. Әлеуметтік желілердің басқа интернет-ресурстардан айырмашылығына мыналар жатады:

- коммуникация үшін үлкен мүмкіндіктер (фотография, бейне, хат-хабар арқылы ақпарат алмасу,) және пікір беру (пікір жазу);
- жеке парақша құру мүмкіндігі (профильдер);
- ортақ қызығушылықтары және белгілері арқылы қауымдастыққа немесе топтарға бірігу (қызығушылығы, жасы, оқу орны, жұмысы, тұрғылықты жері бойынша).

Ал 2004 жылы Марк Цукерберг «Facebook.com» атты виртуалды жобасын іске қосты. Алғашында бұл жоба Гарвард университетінің студенттері он-лайн қарым-қатынас жасауы үшін құрылып, кейін кең танымалдыққа ие болды және жылдам дами бастады. Мысалы, 2014 жылғы мәліметтер бойынша «Facebook» аудиториясы шамамен миллиард адамды құрайды.

Ал 2010 жылдан бастап оқушылар мен студенттер арасында өздерінің бейне таспалары мен фотоларын енгізумен сәнге айналған «Instagram» пайда болды.

Әлеуметтік желілерге тіркелу кезінде пайдаланушылар өздері туралы өте ашық түрдегі және жабық түрдегі ақпараттарды енгізеді.

Әлеуметтік желіде өздері туралы ашық ақпараттарды енгізудің теріс жақтарының болатынын айта кеткен жөн. Өйткені өздері тұратын үйдің немесе пәтердің фотосуреттерін (егер профильде тұрғылықты жері көрсетілсе) қылмыскерлер ұрлық немесе тонау мақсатында пайдалануы мүмкін.

2009 жылы Масарикова университетінің (Чехия) ғалымдары Лукас Блинка және Давид Самхел жасөспірімдердің шын өмірі мен виртуалды өмірінің байланысын зерттеген. Ол үшін ғалымдар 13–17 жас аралығындағы жасөспірімдерден сауалнама алған. Тәжірибе нәтижесінде жасөспірімдердің әлеуметтік желілерде өздері туралы шынайы ақпараттарын ұсынатынын анықтаған: 50 % – өздерінің жеке фотосуреттерін, 54 % – өздері туралы жеке мәліметтерді жасын, есімін, тұрғылықты жерін; ал 69 % – өзінің электронды поштасын, телефон нөмірін көрсеткен¹²⁶.

Қазіргі кездегі балалар мен студенттерді әлеуметтік желілер неге қызықтырады деген сұраққа жауап іздеп көрейік. Біздің жүргізген зерттеулеріміздің нәтижесіне сүйене отырып, мыналарды атап көрсетуге болады:

- ақпарат көзі (жаңалық оқу, әдебиет оқу және т. б);
- қарым-қатынас құралы (танысу, жолдастарға хат жазу және т. б.);

¹²⁶ Лгут ли подростки в своих блогах? // <http://nedopusti.ru/articles/read/92> (дата обращения 16.03.2015).

- демалыс және көңіл көтеру түрі (компьютерлік ойындар, музыка тыңдау, кино көру және т. б.).

Жасөспірімдер мен балаларды желіде көбінесе көңілдерін көтеру және «әңгімелесу» қызықтырады. Оны жүргізілген ғылыми зерттеулер дәлелдей алады: «оқушылардың желідегі уақытының төрттен бір бөлігін әртүрлі онлайн-ойындар, интернет-TV қарау және интернет-радио тыңдау, тіпті виртуалды күнделік жүргізу арқылы өздерінің бос уақыттарын өткізеді»^{127, 24}.

Жүргізіліген зерттеулердің қорытындысы бойынша жасөспірімдердің әлеуметтік желілердегі өзара қарым-қатынас құралы ретінде «әңгімелесу» болып табылады. Оқушылардың көзқарастары бойынша, жолдастарымен әңгімелесу (32,6 %), жаңа таныстық (28,6 %), форумдарда қызығушылықтары бойынша әңгімелесу негізгі рөл атқарады. Сонымен қатар сауалнамаға жауап бергендердің 60 % басқа адамдармен тез байланыс орнату, 45,7 % ойын ойнайды, музыка тыңдайды, кино көретінін айтқан.

Р. С. Немовтың пікірінше, «әңгімелесу ең алдымен тұлғаның қалыптасуына әсер етеді, соған сәйкес ол тәрбиемен, адамның адаммен қарым-қатынасымен байланысты. Психологиялық дұрыс тәрбие дегеніміз тұлға ретінде қалыптасуға бағытталған, ғылыми негізделген адамдардың әңгімелесуі»^{128, 396}.

Әңгімелесу процесі кезінде біз әңгімелесушімен белгілі бір ақпаратпен алмасамыз. Коммуникативті процестің ең негізгі сипаттамасы оның қатысушыларының бір-біріне әсер етуі болып табылады. Әңгімелесу кезінде екеуінің арасында диалог пайда болады және әңгімелесушімен кері байланыс орнатылады.

Әңгімелесу өмірлік тәжірибенді, құндылықтарды, көзқарасынды, мінез-құлық нормаларын жеткізудің негізгі құралы болып табылады. Сонымен қатар әңгімелесу адамның өмірінде әлеуметтенудегі негізгі рөлге ие. Біздің әрқайсымыз үшін қоғамдық өмірде өз орнымызды табуға тырысатынымыз өте маңызды.

Балалық шақтағы әңгімелесудің орны ерекше болады, өйткені осы кезеңде мінез-құлық және негізгі көзқарастар қалыптаса бастайды. Барлығымызға белгілі болғандай, мысалы, балалар ойын ойнау кезінде әңгімелесу арқылы байланыс орнатады, бір-бірін түсінеді, мінез-құлқын жетілдіреді.

Шынайы өмірде адамдар арасындағы коммуникация вербалды және бейвербалды құралдар арқылы жүзеге асады. Әңгімелесудің вербалды құралдарына адамның сөйлеуі (ауызша және жазбаша) жатады. Адамның

¹²⁷ Солдатова Г. В., Зотова Е. Ю., Чекалина А. И., Гостимская О. С. Пойманные одной сетью: социально-психологическое исследование представлений детей и взрослых об интернете / Под ред. Г. В. Солдатовой. — М., 2011. — 176 с.

¹²⁸ Немов Р. С. Психология / Р. С. Немов. — М.: Владос, 2001. — 640 с.

қозғалысы, мимикасы, қимылдары, интонациясы, тұрған тұрысы, тіпті кездесу үшін киіп келген киімі — барлығы бейвербалды сигналдарға жатады. Сөйтіп олар бейвербалды құралдар арқылы бір-біріне қарым-қатынасын, бір-біріне деген сезімдерін білдіре алады.

Ал енді виртуалды әңгімелесуге тоқтала кетейік. Әлеуметтік желілердегі виртуалды әңгімелесу кезінде (скайп немесе бейнеқоңырау көмегімен сөйлесуді есептегенде), біз әңгімелесушінің түрін көрмейміз, оның сөйлесудегі интонациясын, даусын ести алмаймыз. Мұндай жағдайда тек жазбаша мәтінге сүйене аламыз. Желідегі виртуалды әңгімелесу кезінде хат-хабар арқылы сөйлесіп, бір-бірімізді тек суреттен ғана көреміз де, коммуникацияның бейвербалды түрі мүлдем болмайды.

Барлығымызға белгілі болғандай, әлеуметтік желілерде «лақап» атты жамылып, әңгімелесушінің алдында әдемі қыз немесе жігіт болып көрінгісі келетіндер жеткілікті. Тәрбиелі адамның негізгі белгісі әңгімелесуші адамды тыңдай білу және түсіну. Бірақ біз виртуалды әңгімелесу туралы айтқан кезде әңгімелесушінің сізді түсінгендігі туралы мәселе туындайды. Оның сіздің хат-хабарыңызды мұқият оқып, айтайын деген ойыңызды түсінді ме? Сондықтан да виртуалды диалогтерде және пікірлерін қалдырғанда түсініспеушіліктер пайда болып, қақтығыс жағдайына алып келеді.

Көптеген жасөспірімдер әлеуметтік желілерде өздерінің эмоцияларын жасырмай жазады. Бірақ адамдардың интернет-әңгімелесудегі сезімдері шынайы өмірмен бірдей болады. Виртуалды әңгімелесушілер де қуанады, жабырқайды, бір-біріне өкпелейді. Өкінішке орай, осы қағиданы көптеген интернет қолданушылар ұмытып кетіп жатады.

Әңгімелесу мәдениетін қалыптастыруда отбасылық тәрбиенің алатын орны зор. Отбасында баланың кішкентай кезінен бастап мәдениетінің негізі қаланады, қоғамдағы өмірдің ережелері мен адамгершілік нормаларын үйрену басталады, қауіпсіздік ережелерімен танысу жүреді.

Кейде әлеуметтік желілерде көп отыратын оқушыларға виртуалды әңгімелесу шын өміріндегі тұлғалық қарым-қатынастарына әсер етеді. Мысалы, әлеуметтік желілердегі көп қайталана беретін сөйлемдер (фразалар) кейбір жасөспірімдердің өмірлік ұстанымдарына айналған.

Дос болу барлық адамдар үшін, әсіресе балалар үшін өмірлеріне өте маңызды екендігімен келіспеуге болмайды. Оқушы үшін өзінің достарына керек болуы, олардың ортасында беделге ие болуы маңызды. Сондықтан да ересектерге қарағанда, олар шын және виртуалды достық қарым-қатынасқа ерекше көңіл аударады. Ғалымдардың мәлімдеуі бойынша, балалардың желідегі виртуалды әңгімелесуінің сипатына байланысты екі топқа бөлуге болады:

- бірінші топ үшін шын өмір мен желідегі әңгімелесудің ешқандай айырмашылығы жоқ;

- екінші топ интернетті «жан-жақты, ашық әңгімелесу» мүмкіндігі ретінде қарастырады.

Шындығына келгенде, виртуалды достар шын өмірдегі досыңмен әңгімелесуді алмастыра алмайды. Жасөспірім өмірде қиын жағдайларға тап болған кезде өзіне адал достардың қажеттілігі туындайды. Осындай уақыттарда олардың көмегі мен қолдауы керек болады. Кейде әртүрлі себептерге байланысты балалар өздеріне жақын адамдарымен сөйлескеннің орнына виртуалды достарымен сөйлескенді жөн деп есептейді.

Қызығушылықтарының бірдей болуы (мысалы, сыныбы мен аула), өмір туралы ұқсас пікірлерінің болуы виртуалды достықтың негізгі тірегі болып табылады. Ескере кететін жағдай, жасөспірімдердің ортасында интернет арқылы бөтен адамдармен ұлдар, жеткіншектер және жоғары табысты отбасының балалары танысады екен. Бұл топтағы жасөспірімдердің виртуалды әңгімелесетін «желілік достары» өте көп болуы мүмкін. Статистика бойынша қазіргі жасөспірімдердің орташа есепке сәйкес шамамен 300 адам, ал белсенді қолданушыларда виртуалды достары 1000-ға дейін жетеді.

Бір қарағанда, барлығымызға виртуалды әңгімелесудің ешқандай қауіптілігі жоқ сияқты. Онда кіммен сөйлесуді таңдауға болады, жағымсыз тақырыптардан кетіп қалуға болады, ал қауіп төнген жағдайда оны тізімнен өшіріп тастауға болады. Балалар виртуалды әңгімелесуді ойын ретінде қабылдайды. Сөйтіп көптеген жағдайларда жаңа таныстарды ойланбастан өзінің достарына қосып алады. Көп жағдайда, ең алдымен, достары мен сыныптастарын қосады, одан кейін достарының достары, одан әрі таныс емес адамдар да қосыла бастайды.

«Шексіз» әңгімелесудің соңы жасөспірімдерді желідегі алаяқтар мен қылмыскерлердің құрған қақпандарына түсіреді.

Балалар мен жасөспірімдердің психикасына теріс әсер ететін интернет-тегі қылмыскерлердің мынадай әдістері болуы мүмкін:

- өзінің алдағы мақсаттарын жүзеге асыру үшін (сексуалдық қанағаттану, басқа да зорлық жасау) баланың сеніміне кіру;

- балаларға сексуалдық зорлық көрсету суреттері бар, балалар порнографиясы немесе материалдарын қолдану, тарату, яғни баланың денсаулығына физикалық немесе психологиялық зиянды келтіру.

Егер ересек адам өзінің өмірлік тәжірибесіне сүйене отырып, мұндай жағымсыз құбылысқа төтеп бере алатын болса, балалар үшін осындай қиын жағдайдан жол тауып шығу қиынға соғады. Интернет-қылмыстылық пен интернет-алаяқтық балалар мен жасөспірімдерді қылмыстық әлеммен байланыстыруы мүмкін. Сондықтан да өте қатты ашықтық пен сенімділік

рухани және материалдық салдарға әкеп соғып қана қоймай, баланың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіруі мүмкін.

Виртуалды әңгімелесу кезінде қылмыскермен немесе алаяқпен байланысқа түсу мүмкіндігі жоғарылайды. Өйткені балалар шын мәнінде кіммен сөйлесіп отырғанын білмейді. Көптеген жағдайларда қылмыскерлер жалған аккунт-фейктер (ағылш. fake — ұқсатып жасау, жалған) құрады. Тіпті кейбір алаяқтар интернет қолданушының жеке мәліметтеріне қол жеткізу үшін веб-парақшалар немесе бірнеше аккаунттар ашады да, оны троллинг немесе киберқудалау үшін пайдаланады.

Қазіргі кезде кейбір жасөспірімдер виртуалды кеңістікте кездесетін зорлық-зомбылықтар туралы біле бермейді. Зорлық-зомбылық дегеніміз адамның ырқына қарсы қасақана физикалық немесе психикалық әрекеттер жасау. Кәмелетке толмаған балалар мен жасөспірімдерге қарсы физикалық, психологиялық, сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық жасалуы мүмкін.

Ақпараттық технологиялардың дамуына байланысты ғылымда медиа зорлық-зомбылық туралы пікірталастар жалғасуда. Медиа зорлық-зомбылық — медиаресурстарды (теледидар, бейне, интернет және т. б.) пайдаланумен байланысты зорлық-зомбылық. Медиа зорлық-зомбылық туралы теледидар мен компьютер экрандарынан адамның ерік-жігеріне қарсы әрекеттерді көрсеткен кезде айтуға болады. Мұндай құбылыспен балалар онлайн-ойындарды ойнағанда, әлеуметтік желілерден бейне немесе кино көрген кезде кездесіп жатады.

Көптеген зерттеушілер оқушылардың медиа зорлық-зомбылықпен мынадай жағдайларда көп кездесуі мүмкін деп есептейді:

- егер оқушылар зорлық-зомбылық және қатыгездік көріністері бар (зорлық-зомбылық пен қатыгездік көріністері бар ойындар, кинолар, сайттар көргенде) ақпараттық медиаресурстарды қолданатын болса;

- егер бала троллинг немесе кибербуллингтің құрбанына айналатын болса;

- егер бала интернет-қылмыскер немесе алаяқтың тәуелділігіне түсетін болса.

Осы бөлімшені қорытындылайтын болсақ, балаларда зорлық-зомбылықтың құрбандарына деген суық қандылық және енжарлық дамиды да, өмірде кездесетін қиындықтарды зорлық-зомбылық арқылы шешуге болатынына сенімділігі қалыптасады.

Онлайн-ойындарды ойнаған кезде балалар тек агрессия және қатыгездікпен ғана кездесіп қана қоймайды, сонымен қатар онлайн-ойыншылардың ішінде қылмыскерлер, экстремистік немесе секталық ұйымдардың мүшелері кездеседі. Олар баламен ойын тақырыбында сөйлесе отырып, өздерінің қызметіне қарай тартуы мүмкін. Интернет желі ұлттық ұйымдардың немесе тоталитарлық секталардың құрығына түсірудің құралы болып

келеді. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, экстремистік үгіт-насихатқа құндылықтары енді қалыптаса бастаған балалар, жасөспірімдер және жастар тез еріп, еліктеп кетеді.

Балалар медиа зорлық-зомбылыққа тек ойындар ойнаған кезде ғана ұшырамайды. Ол саналы түрдегі киберкудалаудың да нәтижесінде құрбан болуы мүмкін.

Сондықтан кәмелетке толмағандардың психологиялық жас ерекшеліктерін ескеру арқылы компьютерлік ойындардың өндірісі мен қолдану саласын ретке келтіру қажет.

Тұлғаның әлеуметтенуі өмір бойы жүретін белсенді процесс емес, ол тек индивидтің тұлға ретінде қалыптасуы үшін қажет болатын белгілі бір уақытқа созылады.

Шындығына келгенде жас және психологиялық ерекшеліктері қылмыс жасауға икемді жасөспірім тұлғасын қалыптастыру процесінде негізгі фактор болып табылмайды. Оған жасөспірімдер мен жастардың көп бөлігінің қылмыстық құқық бұзушылық жасамауы дәлел бола алады. Жас және психологиялық ерекшеліктері тек кәмелетке толмағанның әлеуметтік портретінің бір бөлігі ғана. Ал жасөспірімнің тұлға ретінде қалыптасуына жасөспірімнің әлеуметтену процесі негізгі рөл атқарады. И. С. Кон әлеуметтенуді индивидтің «белгілі бір әлеуметтік рөлдер мен мәдениеттерді»^{129, 101} әлеуметтік тәжірибелерді жинақтауы деп анықтайды.

Қорытындылай келе, біз интернеттің әсер етуі арқылы жасөспірімдер тұлғасының әлеуметтенуіндегі кейбір мәселелерге көңіл аударуымыз қажет. Осы мәселені зерттеген мамандардың пікірлері бойынша, кәмелетке толмағандардың жасаған құқық бұзушылықтарына экрандағы зорлық-зомбылықтың әсері себеп болған. Экрандағы агрессия тым көп мөлшерде көрсетілуде. Соның нәтижесінде жасөспірімде шындық пен виртуалды әлемнің шекарасы жойылады. Агрессиялық көріністерді бақылау агрессивті мінез-құлықты қалыптастырып қана қоймайды, сонымен бірге балада біреудің қайғы-қасіреті алаңдатпайтын бола бастайды. Заңнама арқылы зорлық-зомбылыққа, қаталдыққа, порнографияға шектеу қоятын қажетті құқықтық нормаларды енгізу қажет. Әйтпесе жасөспірімдердің психологиясы өзгеріп, қаталдық пен зорлық-зомбылыққа қалыптасып алулары мүмкін.

Біздің көзқарасымыз бойынша, кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқына микроорта деңгейінде әсер ететін детерминанттарға интернет органы да жатқызуға болады. Себебі тұлғаның әлеуметтенуіне отбасы және мектеппен қатар интернет орта да негізгі факторға айналды. Болашақта оның рөлі тез қарқынмен дамиды. Сондықтан да өсіп келе жатқан ұрпақты дайындайтын педагогикалық кадрларды дайындау құрылымында

¹²⁹ Кон И. С. Социология личности. — М., 1967. — 383 с.

ақпараттық-психологиялық, ақпараттық-криминологиялық және рухани-имандылық қауіпсіздікті қамтамасыз етумен байланысты мәселелерді қарастыру керек. Біз өмірімізге енген ақпараттық-технологиялардан енді бас тарта алмаймыз, енді кәметке толмағандарды тәрбиелеуде осы технологиялардың тиімді тұстарын қолданған дұрыс.

Біздің көзқарасымыз бойынша, оқу процесіне «Медиапедагогика» деген жаңа пәнді енгізу қажет. Жаңа пәннің мақсаты — оқушыларға ақпараттық кеңістікте қауіпсіздік технологияларын оқыту, ақпараттық қауіптерге қарсы әдістерді оқыту^{130, 423}.

Сонымен қатар интернетті үлкен «теңіз» деп есептейтін болсақ, онда балаларды теңізде жүзе білуге үйретіп, ата-аналар мен мемлекеттік органдар «құтқару шеңберінің» ролін атқаруы керек.

2.2 Қазіргі замандағы интернетпен байланысты девиантты мінез-құлықтар

Бұл бөлімде қарастыратын қазіргі замандағы интернет-тәуелділікпен байланысты девиантты-мінез құлықтар көбінесе зорлық-зомбылық түсінігімен тығыз байланысты. Себебі зорлық-зомбылық қылмыстық құқықта қылмыстық құқық бұзушылықты біріктіретін элемент ретінде сипатталады. Зорлық-зомбылық девианттылық сияқты уақыт талабына сәйкес өзгеріске ұшырап отырады. Ол уақыт өткен сайын аса қатыгезденіп, күрделене түсуде. Бұның негізгі себебі қоғамдағы макроортаның (саяси, экономикалық, әлеуметтік, рухани, имандылық тұрғыдан) өзгеріске ұшырап жатқандығы.

Қазіргі жастардың қаталдығы, өз қара басының мүддесін ғана ойлауы, қылмыстық әлемге араласуы қоғамның өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр. Жастар сана-сезімінің дағдарысы мемлекет үшін барлық экономикалық дағдарыстардан да қауіпті. Жасөспірімдердің проблемасына құлақ аспау стратегиялық сипаттағы қателік болып табылады, өйткені олар он бес-жиырма жылдан соң мемлекеттің бетке ұстар азаматтарына айналады^{131, 88}.

Біз интернетпен байланысты девиантты мінез-құлықтарды кәметке толмағандардың жеке дара деңгейіндегі детерминанттар қатарына жатқыза-

¹³⁰ Күмісбеков С. К. Жаһандану дәуіріндегі девиантты мінез-құлықтың алдын алудың негізгі бағыттары // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы. — 2015. — № 2(74). — Б. 416-425.

¹³¹ Күмісбеков С. К. Кәметке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтарының алдын алудағы жасөспірімдерді имандылық және рухани жағынан тәрбиелеудің маңызы // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. — 2016. — № 1(35). — Б. 88-92.

мыз, себебі олар тұлғаның имандылық пен психологиялық дамуына әсер етеді.

Өз кезегінде зорлық-зомбылық ғылыми әдебиеттерде тән зорлығы және психикалық зорлық деп екіге бөлінеді. Біздің бұл бөлімдегі зерттеуіміз тек психикалық зорлық-зомбылықпен ғана байланысты болғандықтан, зорлық-зомбылықтың осы түріне тоқтала кетейік.

Адамның психикалық зорлық-зомбылыққа ұшырауы біздің елімізде өте аз зерттеліп келеді. Өйткені заң актілерінде адамның психикалық зорлық-зомбылыққа ұшырауы тиісті дәрежеде қорғалмай отыр. Сонымен қатар қылмыскердің әрекеті мен психикалық зорлық-зомбылықтың арасындағы себепті байланысты анықтау күрделі мәселе болып табылады.

Мәселен, Л. В. Сердюк өз еңбегінде психикалық зорлық-зомбылыққа мынадай анықтама береді: «Психикалық зорлық-зомбылық дегеніміз — адамдардың немесе адамдар тобының психикасына, олардың еркіне қарсы не еркінен тыс, ақпараттық немесе бейақпараттық жолмен жүзеге асырылатын және олардың ерік білдіру бостандығына қысым келтіретін немесе психикалық әлде физиологиялық зақым келтіретін қоғамға қарсы, құқыққа қайшы әсер етулер»^{132, 44}.

Зорлық-зомбылық проблемасы туралы Б. У. Алмуханов былай деп жазады: «Қазіргі кезде зорлық — ол ежелден қалыптасқан, жеке және топтық қатынастарда адамдардың өз мүдделерін жүзеге асырудың құралы ретінде жалпы адамзатқа тән құбылыс болып табылады. Себебі зорлық бір адамның екінші бір адамды бағындыру немесе билікке қол жеткізу және мүлікті иемдену сияқты қатынастарда негізгі құрал ретінде пайдаланылады»^{133, 12}.

«Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 желтоқсандағы заңының 4-бабында тұрмыстық зорлық-зомбылықтың мынадай түрлерін бөліп көрсетеді: күш көрсету, психологиялық, сексуалдық және экономикалық сипаттағы зорлық-зомбылық.

Осы заңда біз талқылап отырған психологиялық сипаттағы зорлық-зомбылыққа мынадай түсінік беріледі, яғни адамның психикасына қасақана әсер ету, оны қорқыту, қорлау, бопсалау немесе құқық бұзушылықтарды немесе өмірге немесе денсаулыққа қауіп төндіретін, сондай-ақ психикалық, дене және жеке басы дамуының бұзылуына әкеп соғатын әрекеттерді

¹³² Сердюк Л. В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование. — М., 2002. — 384 с.

¹³³ Алмуханов Б. У. Зорлықтың қылмыстық-құқықтық мәні және оның іс-әрекетті саралаудағы маңызы: Заң ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. — Алматы, 2007. — 133 б.

жасауға мәжбүрлеу (еріксіз көндіру) арқылы ар-намысы мен абыройын кемсіту¹³⁴.

Киберқудалау — бұл саналы түрде адамға виртуалды кеңістікте зорлық келтіру. Көбінесе қудалау әлеуметтік желілерде қоғамдық сипатта болады және мейлінше көп адамдардың білгеніне бағытталады. Мұндай кибершабуылдың нағыз авторын табу қиынға соғады, өйткені виртуалды әңгімелесуде анонимді тіркеледі және жәбірленуші қылмыскердің кім екенін білмеуі де мүмкін. Олар белгілі бір үрей тудыратын хаттар арқылы жәбірленушіге психикалық зорлық келтіреді.

Жағымсыз сипаттағы хат-хабарлар жеке хат-хабар түрінде ғана келмейді, сонымен қатар пікір жазуда, парақшадағы талқылауларда, форумдарда және электронды поштаға келеді. Кейде қудалау әлеуметтік желімен тоқталып қоймайды, ол YouTube-ке жіберілген бейнеролик арқылы, ұялы немесе үйдің телефонына шабуылдарын жалғастыруы мүмкін. Киберқудалау кейде үлкен ауқымды қамтып, оның құрбаны шын өмірде де және виртуалды өмірде де өзін толық қауіпсіздікте сезіне алмайды.

Киберқудалаудың мынадай белгілері болады: сіздің барлық байланыстарыңызға бір бағыттағы хат-хабарлар келе бастайды. Киберқудалаушы сіздің электронды байланыс жүйелеріңіз арқылы ақпарат жинай бастайды. Киберқудалаушы көбінесе «шабуылын» бірнеше қайнар көздерден жібереді. Айталық, қудалаушы сіздің фотосуретіңізді танысу сайтына жіберіп, телефон нөміріңізді көрсетеді, нәтижесінде таныс емес адамдардан жағымсыз қоңыраулар қабылдайсыз.

Мұндай әрекеттің себебі ренжу, қызғаныш немесе көре алмаушылық болады. Көп жағдайларда киберқудалауға ұшыраған адамнан жақын танысының интернетте өш алуы екенін көреміз.

Осындай ұсақ кек қайтарулар нағыз қайғыға алып келуі мүмкін, ол туралы он үш жастағы америкалық қыздың оқиғасы мысал болады. Меган Мейер желідегі намысына тиетін хат-хабарлардан кейін өзіне-өзі қол жұмсаған. Меганның «виртуалды жігіті» аяқ астынан оған оның бет-әлпеті туралы (қыз бала толық болған) намысына тиетін сөздерді жиі жаза бастаған. Оны соңғы хат-хабардан кейін шкафта асылып тұрған күйінде тапқан. Тергеу барысында «жас жігіт» шын өмірде Меганның бұрынғы құрбысының шешесі екені анықталды. Бірақ сот оны ақтап шықты, өйткені соңғы хат-хабардың авторы ол екенін жүз пайыз дәлелдей алмаған.

Өкінішке орай, көптеген ата-аналар өз балаларының киберқудалауға ұшырағандары туралы білмей де жатады. Қазіргі кезде ғалымдар киберқудалаудың көптеген түрлері бар екендігі туралы жазуда. Олардың ішінде:

¹³⁴ «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 желтоқсандағы № 214-IV Заңы // <http://adilet.zan.kz/> (дата обращения 27.05.2015).

кибербуллинг, троллинг, киберокшаулау, киберсталкинг және т. б. Бұлардың жасалу әдістері әртүрлі болғанымен, негізгі мақсаты киберкудалаудың құрбанына агрессиялық немесе жағымсыз әсер ету.

Қазіргі бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жастардың қандай да бір нәрсені талдап, терең түсінуі қиындай түсті, сондықтан олар қызық қуып, интеллектіні қажет етпейтінді қабылдайтын болды. Бұндай жастар қарсылығы аз жолмен жүріп, аз уақыт ішіндегі сезімдерден қанағат алып, болашағын ойламайды. Жаңа қалыптасып келе жатқан жасөспірім тұлғасы үшін ақпарат құралдарын дұрыс пайдаланбау бала психикасына ауыртпалық түсіреді^{135, 8}.

Кибербуллинг (cyber-bullying) — нақты қолданушыға бағытталған ақпараттық шабуыл болып табылады. Әлеуметтік желіде барлығының алдында қорлау немесе мазақ ету, ұятқа қалдыратын фотосуреттер мен бейнежазбалар осы құбылыстың белгілері. Бұл адамды виртуалды психологиялық террорға ұшыратады және өзіне-өзі қол жұмсауға алып келеді.

Басқаша айтқанда, кибербуллингте диффамацияның да белгілері болады. «Диффамация дегеніміз — басқа адамның ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін немесе оның беделін түсіретін мәліметтер тарату. Диффамацияның жала жабудан ерекшелігі, мұнда таратылатын мәліметтердің шындығы, яғни жала жабу көрінеу мәліметтерді тарату болса, диффамация шынайы мәліметтері тарату болады»^{133, 74}. Жоғарыда аталғандарды зерделей келе, біз кибербуллингті психикалық зорлықтың бір түрі деп қарастырамыз. Себебі басқа адамның ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін немесе оның беделін түсіретін мәліметтерді тарату адам психикасына әсер ете отырып, нәтижесінде психикалық жан күйзелісіне алып келуі мүмкін. Сонымен қатар психикалық зорлықтан келетін зиян тән зорлығынан да асып түсуі мүмкін.

Кибербуллинг — жасөспірімдердің виртуалды терроры, оның атауы ағылшын сөзінен (*bull* — бұқа) бастау алады, ол мынадай мағыналарға жақын: агрессивті шабуылдау, қорқытушы, арандату, террор жасау.

Соңғы кездері кибербуллинг интернетте көптеп кездесетін құбылыс. Байқап қарасақ, бұл құбылыс балаларды қызықтырады, әсіресе, әлеуметтік желілерде жиі кездеседі. Зерттеушілер балалар мен жасөспірімдердің кибербуллингпен байланысты қайғылы жағдайларды атап көрсетеді. Мысалы, 13 жасар Райан Патрик өзінің бұрынғы жолдастарына өзінің гей емес екендігін дәлелдеу үшін өзін-өзі өлтірген.

Кибербуллинг жәбірленуші туралы белгілі бір мәліметтерді басқа адамға таратамын деп қорқытумен де байланысты болады. Яғни өтірік жала

¹³⁵ Зайнуллина А. А. Девиантты мінез-құлықтың қалаптасуына бұқаралық ақпарат құралдарының әсері // Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану. — 2011. — № 4(18). — 8-10 б.

жабу арқылы мәліметтерді таратумен қатар шындыққа сай келетін, бірақ жәбірленуші үшін құпия болып табылатын мәліметтерді тарату да жатқызылады.

Кибербуллинг басқа мемлекеттердегі балалар мен жасөспірімдер арасындағы жаппай құбылысқа айналды. Мысалы, А. Сидельников мынадай мәліметтер келтіреді: «Ұлыбританияда жастарына қарай балалардың 11-ден 34-ке дейінгі пайызы кибербуллингтің құрбанына ұшыраған. Әрбір оныншы немесе әрбір үшінші бала сандық технологияны қолдану арқылы қорқытуға және қудалауға ұшыраған»¹³⁶.

Harris Interactive компаниясының мәліметіне сәйкес 13-17 жастағы американдық жасөспірімдердің шамамен 43 % кибербуллингтің электронды түрімен кездескен. Америкалық оқушылардың пікірі бойынша, олардың 80 % құрбылары кибербуллингпен ермек үшін айналысады деп есептейді, сауалнамаға жауап бергендердің 64 % кибербуллингтің себебін өшін алудан көреді. Оқушылардың пікірі бойынша, кибербуллингтің таралуының негізгі себебі қудалаудың жазаланбайтындығы және өздерінің құрбандарынан кек қайтаруынан қорықпайтындығы болып табылады.

Л. Найденова желідегі кибербуллингтің бірнеше көрінісінің түрлерін бөліп көрсетеді:

- сөз жарыстыру (флейминг) — әлеуметтік желілердегі екі және одан да көп адамдардың арасындағы қысқа эмоционалды сөз қайтару. Кей кездерде флейминг созылмалы қақтығысқа (holywar — қасиетті соғыс) алып келеді. Бір қарағанда флейминг тең адамдардың күресі, бірақ кейбір жағдайларда ол тең емес психологиялық террорға ұласуы мүмкін.

- қалжырататын шабуылдар (harassment) — жәбірленушіге бағытталған қайталанса беретін жаман пиғылдағы хат-хабарлар (мысалы, ұялы телефонға жіберілген жүздеген sms, толастамас қоңыраулар шалу). Сонымен қатар бұл құбылыс чаттарда және форумдарда, онлайн-ойындарда да кездеседі.

- жала жабу (denigration) — шындыққа жатпайтын ақпаратты және намысқа тиетін ақпаратты тарату. Хат-хабарлар, фотолар арқылы жүзеге асады, көбінесе олар сексуалдық сипатта болады.

- белгілі бір тұлғаға айналу (imper-sonation) — қудалаушы тұлға жәбірленушінің әлеуметтік желіге енетін құпия сөзін білу арқылы енеді де, оның атынан достарына арандатушылық хаттар жібереді.

- алдау, құпия ақпаратты арбау арқылы алу және тарату (outing & trickery) — интернетте жеке ақпаратты алу және оны керек емес адамға жіберу.

¹³⁶ Сидельников А. Кибербуллинг больше всего угрожает детям // <http://www.infox.ru/hi-tech/internet/2009/11/16/cyberbullying.phtml> (дата обращения 11.01.2016).

- хеппислепинг (Happy Slapping – көңілді шапалақтау) — бұл атау ағылшын метросында болған жағдаймен байланысты, онда жасөспірімдер өтіп бара жатқан адамдарды соққыға жығады, қалғандары ұялы телефонға түсірген. Қазіргі таңда бұл атау зорлық-зомбылық көріністері бар бейне-таспалардың барлығына тиесілі. Бейнетаспалар көптеген жағдайда интернетке тіркеледі және жәбірленушінің келісімінсіз оны мыңдаған адамдар көреді¹³⁷.

А. Сидельников, әсіресе, оқушылар үшін өте қауіпті құбылыс — кибербуллингтің кері әсеріне мыналарды жатқызады:

- кибербуллинг адамның өзін сақтықта сезінуіне мүмкіндік бермей, жәбірленушіге аптадағы жеті күн және 24 сағат бойы әсер етеді.

- кибербуллинг кезіндегі шабуыл аяқ астынан және ауыр тиюі мүмкін. Мұндай электронды хат-хабарды бақылауда ұстау өте қиын және оны алған жәбірленушіге қатты психологиялық әсер етеді.

- кибербуллингті қолданған тұлғалар жасырын түрде қалады. Бала өзін кім қудалап жүргенін білмейді және қауіптілікті асыра қабылдауға бейім болады.

- кибербуллинг барлық адамдарға бірдей қатты әсер етеді. Кибербуллингтің құрбаны жасөспірімдер де, сонымен қатар мектеп мұғалімі де болуы мүмкін.

- кибербуллинг әдейі де жасалмауы мүмкін. Кейде жабық топтың мүшелері немесе онлайн-қауымдастықтың мүшелері біреуге зиян келтіремін деп ойламай, әзілдеуі мүмкін. Оның әзілін үшінші тұлға жәбірленушіні қудалау үшін қолдануы мүмкін¹³⁶.

Желілік әңгімелесумен байланысты киберқудалауға жататын тағы бір қауіпті құбылыс киберсталкинг деп аталады. Барлық байланыстың құралдары арқылы (әлеуметтік желідегі хат-хабарлар, ұялы телефонға қоңырау шалу және т. б.) жәбірленушінің жеке мәліметтерін (телефон нөмірі, мекенжайы және т. б.) жариялау арқылы жағымсыз ақпараттарды жіберумен сипатталады. Мысалы, 16 жастағы оқушы Джек Престонның оқиғасын алайық. Жасөспірімнің мектептегі құрбы-құрдастары түнгі қоңыраулармен, интернетте ол туралы өсек таратумен, намысына тиетін хат-хабарлар жіберумен қорқытқан. Осындай қудалаудан кейін бала далаға шығудан қалады және өзіне-өзі қол жұмсай жаздайды^{138, 167-169}.

Киберсталкингтің негізгі ерекшелігі оның жаппай сипат алуында. Мұнда киберқудалауды жалғыз адам емес, кішкентай топ немесе әлеуметтік

¹³⁷ Найденова Л. Кибер-буллинг: опасное виртуальное «быкование» // <http://psyfactor.org/lib/cyber-bullying.htm> (дата обращения 16.03.2015).

¹³⁸ Бартол К. Психология криминального поведения. — СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. — 352 с.

желі де болуы мүмкін. Олар қудалаудың құрбанына байланыстың барлық құралдар арқылы қауіп төндіреді.

Киберсталкинг түсінігі өсіп келе жатқан танымалдылығына байланысты қазіргі кездің психологтер, әлеуметтанушылары, педагогтері, психиатрлары зерттелу жүргізді. К. Бартолтың 2004 жылы жарық көрген «Психология криминального поведения» атты еңбегінде киберсталкинг түсінігіне тіпті бір тарау арналған. Кітаптың авторы әлеуметтік желідегі қудалау мен қауіп-қатер төндіру шын өмірдегі адамның қудалауымен көп ұқсастығы бар деп есептейді. Шын өмірдегі және виртуалды өмірдегі қудалаушылардың негізгі мақсаты құрбандарын қауіп-қатер төндіру арқылы басқаруға келіп тіреледі. К. Бартолдың ойынша, ештеңеден күдіктенбей жүрген құрбандарды, әсіресе әйелдерді мазасыздануға алып келетін чаттар мен электронды пошталар киберқудалаушыларға бақылаусыз және шексіз мүмкіндік береді^{138, 167-169}.

Груминг — интернет арқылы кәмелетке толмаған тұлғаға қатысты сексуалдық мақсатта зорлық-зомбылық көрсету. Кәмелетке толмаған тұлғаға интернет арқылы алғашында достық қарым-қатынас орнатады және сеніміне кіреді, кейін сексуалдық тақырыпта әңгімеге тартады. Соңында кәмелетке толмағанның жалаңаш түскен фотоларын және бейнетүсірілімін жіберуді сұрайды. Кейін ол суреттер мен бейнелер балалар порнографиясы бар сайттарда тарап кетеді.

Кек қайтарумен байланысты болып келетін тағы бір киберқудалау — *кибероқшаулау*. Шеттету деген барлығымызға белгілі. Балалар мен жасөспірімдерде шеттету (байкот) өте қатал жаза болып табылып, эмоционалды теңселтуге алып келеді. Кибероқшаулау кезінде әлеуметтік желіде шеттету болады да, қудалаудың құрбаны өз бетімен топтан немесе қауымдастықтан шығады. Ал оған қарсы достық ұсынбайды, достар тізімінен өшіріп тастайды, өздерінің парақшасына кіруді шектейді және т. б. Виртуалды оқшаулау оқушыларға сыныптағы немесе ұжымдағы оқшаулаудан артық түспесе кем түспейді. Бала өзін ешкімге қажет емеспін, шеттетілген сезімде болады. Көп жағдайда кибероқшаулау желідегі және шын өмірдегі қақтығыс немесе ұрыс-керістен кейін жүзеге асады. Бұл жаста осындай жағдайда қалу оны дағдарысқа алып келеді. Өйткені құрбы-құрдастарымен араласу оқушының өмірінде негізгі орын алғандықтан, жалғыздық оларға өмірдің сынағы болады.

Троллинг — интернетте ұрыс пен жанжал шығаратын сипаттағы ақпараттарды жариялау. Өкінішке орай, троллинг әлеуметтік желілерде кең таралған құбылыстардың біріне айналды. Ұрыс-керістерді өршіту, өтірік ақпараттарды тарату, психологиялық шабуылдар желідегі «тролдердің» қызметінің қорытындысы. Қазіргі уақытта оның көптеген саралаулары бар.

«Тролдердің» ортасында қолданушылардың құрбы-құрдастары да және ересек адамдар да болуы мүмкін.

Сонымен қатар желілерде интернет-алаяқтар да өздерінің құрбандарын іздестіреді. Көптеген жас интернет қолданушылар желілердегі барлық ақпараттарға сеніммен қарайды. Қылмыскерлер олардың сеніммен қарайтындарын пайдаланғандықтан, желілерде соңғы жылдары интернет-алаяқтықпен байланысты қылмыстар көбейіп отыр. Әлеуметтік желілерде алаяқтардың көтермейтін тақырыптары жоқ. Мысалы, 2012 жылы 18 жасқа дейінгі интернет қолданушылар арасында жүргізілген зерттеулердің мәліметі бойынша, интернет-алаяқтықтың көп кездесетін түріне мыналар жатады: тегін заттар мен купондарды беруге уәде ететін лотореялар (44 %), жалған антивирусты бағдарламалар (40 %), жалған электронды поштаны пайдаланумен фишинг-алаяқтық (39 %), банктік есеп-шот туралы ақпарат алу (39 %), жоқ жұмысқа шақыру (38 %).

Интернет-алаяқтар көп жағдайда жасөспірімдердің қалта шығындарына деген қалауларының жоғары болатынын пайдаланады. Олар әлеуметтік желілерде «көп табысты» жұмысқа шақырумен болады. Мысалы, «Жасөспірім желіде бәленше сома ақша тапты», «Оқушы ақшаға малынып жүр», «2 сағат ішінде байы...», «Мен бір сағатта 600 доллар ақша таптым!» деген жарнамалармен кездеседі. Ал шындығында ақшаны алу үшін алдымен есеп-шотқа белгілі бір сома ақша аудару қажет немесе тауар сатып алу керек. Қалай ақша аударылып, тауар сатып алынған соң жұмыс беруші сағымдай жоқ болады.

«Кибермоббинг» — бір адамға құрбы-құрдастарының (көбінесе сыныптастары) тарапынан мазаққа қалдыру. Мұндай виртуалды түрдегі келеке келтіру шын өмірде қақтығыстарға, төбелестерге және өзіне-өзі қол жұмсауға дейін әкеп соғады^{139, 61}.

Кәмелетке толмаған девиантты жеке тұлғаның тәртіпті құрбыларынан айырмашылығы оның бұзылған имандылық және құқықтық қатынастармен сипатталатын ортасы мен қызметінің болуы;

- кәмелетке толмағандардың тұлғасы жеткілікті қарқыны бар құқыққа қарсы және моральға жат әрекеттер жағдайында қалыптасады;
- тәрбие беру процесінде оңтайлы әсер ететін көздердің: мықты оқу және еңбек ұжымдарының, қоғамдық ұйымдардың және т. б. болмауы;
- тұлғаны қандай болса сондай түрде қабылдайтын, көзқарасы мен мінез-құлқы жөнінен ұқсас адамдар шеңберімен ғана тұйықталуы;
- жанжалға жақындығы, қоғамға қарсы іс-әрекетке мемлекеттік және қоғамдық теріс бағаға дағдылануы, жеткілікті берік қорғану механизмдерін

¹³⁹ Кумисбеков С. К. Самоубийство как девиантное поведение // Тенденции развития современной юриспруденции: Сб. мат-лов II междунаро. науч. прак. конф. — СПб., 2015. — С. 59-62.

қалыптастыру: ықтимал немесе нақты қылмыстық және басқадай әлеуметтік жауапкершілік алдындағы қауіптену, корку, ұят сезімінің төмендеуі;

- тұлғаның біртіндеп криминалдануы, қылмыс жасау жағдайындағы белсенділігі және, әдетте, жеткіліксіз негізделген сылтаумен қылмыс жасауы^{140, 35}.

Балалар үшін желілерде кездесетін тағы бір қауіп тәуелділіктің пайда болуымен байланысты. Компьютер алдында ұзақ уақыт «отыру» немесе оған деген қызығушылық баланың денсаулығына және психологиясына теріс әсер етуі мүмкін.

Желілік компьютерлік ойындарға шексіз құмар болу гемблинг (игромания) деген атпен белгілі. Ойын құмарлық өте үлкен өзекті мәселеге алып келуде, нақтырақ айтсақ, балаларды асоциалды және қылмыстық әрекетке итермелейді.

Интернет-тәуелділік (интернет-аддикция) — бүгінгі таңдағы ақпараттық қоғамда пайда болған маңызды проблемалардың бірі. Қандай да бір тәуелділік сияқты интернет-тәуелділік тұлғаға бұзушылық әсер етеді және медиа зорлық-зомбылықтың түрі болып табылады.

Санкт-Петербургтегі В. М. Бехтерев атындағы Психоневрологиялық институтының ғалымдары компьютерге үйірсектіктің он белгісін көрсетіп берді. Олар:

- бірнеше сағат компьютер алдында бір ойынды ойнап отыру;
- ата-аналарымен кикілжіңге бару;
- үйге кешігіп келу;
- сабаққа үлгерімі нашарлап, сабаққа жиі бармай қалу;
- баланың бұрынғы достарымен қарым-қатынасы азаяды;
- өзі сияқты компьютерге үйірсектермен ғана араласады;
- күнделікті ақшаға сұранысы көбейеді;
- берген уәдесін орындамайды; ашуланшақ, мазасыздану мінездері пайда болады;
- ұйқысы бұзылып, зейіні мен есте сақтау қабілеті нашарлайды;
- көз жанары төмендейді, басы ауырады, омыртқасының қисаюы басталады.

Осы белгілердің бесеуі бала бойында анықталса, «компьютер ойынына тәуелділік ықтимал» деген анықтама беріледі. Ал егер жеті немесе одан да көп белгі байқалса, ол тәуелділіктің құлы деп саналады.

Тағы бір интернет-тәуелділіктің сипаты, балалар мен жасөспірімдердің Интернетте белгілі бір мақсатсыз сағаттар бойы «қаңғып» жүруі. Осындай «қаңғыбастыққа» салыну әлеуметтік желілердегі топтар мен қауымдастықтың болуымен байланысты. Әрине, ол ұзақ уақытты және күшті талап етіп,

¹⁴⁰ Қонақбаева Г. Кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының себептері // Заң. — 2011. — № 1. — 34-39 б.

шын уақытты қадағалау сезімі жоғалады, қоршаған ортаны байқамайды. «Электронды қаңғыбастыққа» көбінесе жасөспірімдер бейім болады және олардың өмірді тануға деген құлшынысы басым келеді. Осы факторлардың барлығы жасөспірім ұрпаққа, яғни оның сабағына, денсаулығына және қоршаған ортаға қырам-қатынасына кері әсерін тигізеді.

Бәрімізге мәлім болғандай, баланың ой-өрісінің дамуына медиа-мәдениет шығармашылығының (кинофильмдер, компьютерлік ойындар және т. б.) маңызы зор. Оқушы медиа әлеміне беріліп, онда болып жатқан құбылыстарды көздерімен көреді де, тура қабылдайды. Әсіресе виртуалды өмірде өздерін ересек сезінеді, ойындағы «батырлардың» тағдырын шешеді.

Балалардың қиялы виртуалды әлемде өмір сүруі мүмкін. Психологтердің зерттеуі бойынша, ол үлкен қауіп қатер туғызуы мүмкін. Мысалы, В. С. Мухинаның пікірі бойынша, виртуалды әлемде өмір сүру, шын өмірден ауытқу, ересектермен және құрбыларымен қарым-қатынастың болмауы жасөспірімдік аутизмге алып келуі мүмкін^{138, 167-169}.

Адамның мұндай жай-күйі интернет-тәуелділік кезінде де пайда болуы мүмкін. Интернетке тәуелді адамдар жалғыздыққа, әлеуметтік оқшаулануға, депрессиялық жағдайға бейім болады. Шын өмірде адамдармен қарым-қатынас орнату кезінде қиындықтар туындап, агрессияның көрінісі белең алады. Мұндай қолданушыларда өзін-өзіне бақылау жасау сезімін қадағалауда мәселелер туындайды.

Зерттеушілердің мәліметі бойынша, оқушылардың 15 %-да интернет-тәуелділіктің пайда болуына байланысты бейімділік болады екен.

Интернет-тәуелділіктің дамуы үшін ең қауіпті кезең ол жасөспірімдік жас болып табылады. Жасөспірімдердің қызығушылығы құрбы-құрдас-тарымен және достарымен қарым-қатынас жасаумен тығыз байланысты және олардың өмірінде негізгі рөл атқарады. Бірақ барлық жасөспірімдер сыныпта немесе аулада өздерінің құрбыларымен қарым-қатынас орната алмайды. Сонымен қатар жасөспірімдік кезеңде ұлдар мен қыздар өздерінің уақытын сүйікті істеріне арнайды.

Интернет-тәуелділіктің бірнеше түрлері бар: ақпараттық, ойынға тәуелділік, қарым-қатынасқа тәуелділік және т. б. Мысалы, ақпараттық Интернет-тәуелділікке көп уақытын желілерде ақпарат іздеуге жұмсайтындар ұшырайды. Ал өсіп келе жатқан жас ұрпақ ойын ойнаумен байланысты тәуелділікке тап болады.

Медиа зорлық-зомбылық әртүрлі формада болады: ашық киберқудалаудан бастап интернет-тәуелділікке дейін. Көптеген зерттеушілер медиа зорлық-зомбылық қазіргі кездегі балаларға теріс әсер ететінін айтады. Медиа зорлық-зомбылықтың қандай түрі болмасын балаларға теріс әсер етіп, мінез-құлқы мен құндылықтарының бұзылуына әкеп соғады. Қазіргі кездегі

зерттеушілер медиа зорлық-зомбылықтың төмендегідей салдарын бөліп көрсетеді:

- агрессия және қаталдықпен байланысты мінез-құлықтың өзгеруі;
- өмірлік құндылықтардың өзгеруі, яғни өзін қоршаған адамдарға өзінің басымдығын көрсетуге тырысу;
- сөйлесу мәнерінде жағымсыз кейіпкерлерге еліктеуге тырысу;
- қылмыстық және асоциалды мінез-құлықтың пайда болу қаупі.

Жасөспірімдер медиа зорлық-зомбылыққа қарсы қауіпсіздік шараларымен көбінесе таныс болмайды. Қауіп баланың желілерде жеке басы туралы ақпаратты жариялаған кезде туындауы мүмкін, мысалы, телефон нөмірі, мекен-жайы, ата-анасының жұмыс орны, мектептің нөмірі және т. б.

Ал екінші қателік, онлайн сөйлесу кезінде танымайтын адамдармен белсенді түрде қарым-қатынас орнату кезінде туындайды. Бұл қауіп, әсіресе, «барлығымыз» үшін әлеуметтік желілерде кездеседі.

Өкінішке орай, мектептерде компьютерлік техниканы оқытуға көп көңіл бөлінгенмен, балаларға киберқауіпсіздік (желідегі балалардың қауіпсіздігі) туралы аз айтылады.

Қазіргі кездегі адамдардың өмірі интернетпен тығыз байланысты болып отыр. Кейбір ата-аналар өздерінің балаларына соңғы үлгідегі гаджеттерді алып беруге тырысады. Ал кейбіреулері әлеуметтік желілерде кездесетін қауіптерден аулақтату үшін интернетті шектеуге тырысады. Зерттеулердің қорытындысы бойынша, «балалар әлеуметтік желілерде порнография көреді, педофильдермен қарым-қатынас орнату қаупі туындайды, моральдық қорқыту мен зорлық-зомбылыққа тап болады, тіпті алаяқтардың құрығына түсуі мүмкін». Сонымен қатар, Ресейдегі балалардың 40 % интернет және басқа қайнар көздер арқылы сексуалдық сипаттағы бейнелерді кездестірген. Олардың ішіндегі әрбір алтыншы бала сексуалдық сипаттағы суреттерді күн сайын көреді екен. Ресейде онлайн-танымайтын адамдармен кездесу интернет қауіптіліктің алғашқы орнын алады. Ресейлік балалардың жартысына жуығы үнемі интернетте жаңа адамдармен танысады, ал 40 % интернет арқылы танысқан адамдарымен кездескенін мойындаған.

Сондықтан да ақпараттың тез қарқынмен дамыған қазіргі қоғамда оқушылардың интернеттегі қауіпсіздігін қамтамасыз ету, медиаресурстарды қолдану мәдениетіне тәрбиелеу, дене және психологиялық денсаулығының дұрыс дамуын қамтамасыз ету, рухани және имандылық құндылықтарды дамыту алғашқы орынға шығып отыр.

Осы тармақшаны қорытындылайтын болсақ, жолдастармен қарым-қатынас, күнделікті кездесулер, әңгімелесу бүгінгі таңда шынайы өмірде ғана емес, виртуалды кеңістікте де болады. Әлеуметтік желілерде «әңгімелесу» немесе жалпы интернетті пайдаланудың жақсы және жаман тұстары бар екені белгілі. Тез арада жаңалықтармен алмасу, жаңа қарым-

қатынастар орнату және т. б. жағымды жақтарына жатады. Жағымсыз жақтары балаларға әсер ететін қауіптермен байланысты: интернет-алаяқтар мен қылмыскерлермен кездесу, виртуалды өмірге тәуелділіктің болуы, шын өмірден алшақтау және т. б.

Жоғарыда көрсетілген пікірлерді басшылыққа ала отырып, кибер-девианттылық дегеніміз — жәбірленушінің психикасына ақпараттық тәсілдер арқылы әсер етіп, оның психикасының бұзылуына әкеп соғатын немесе психикасына құқыққа қайшы, қоғамға қарсы, қасақана заңсыз әсер етуді айтамыз. Кибердевианттылықтың қатарына кибербуллинг, троллинг сияқты әрекеттерді жатқызуға болады.

Жеке дара деңгейдегі детерминанттарға кәмілетке толмаған тұлғалардың жекелеген ерекшеліктері, яғни имандылық және психологиялық даму деңгейлерімен байланысты болады деп атап өткен болатынбыз. Жеке дара деңгейдегі детерминанттарға интернетпен байланысты девиантты мінез-құлықтарды жатқызамыз.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындалай келе, кәмілетке толмағандардың интернетпен байланысты девиантты мінез-құлықтарының алдын алу бойынша келесідей шаралар ұйымдастыру қажет:

- медиа зорлық-зомбылық әлеуметтік желілерде кездесетін қудалаумен байланысты болып қана қоймай, қауіпті контентті (зорлық және қаталдық мазмұндағы ойындар, бейне роликтер, суицидті насихаттау, есірткі заттарын қолдану) пайдалану кезінде де кездеседі. Сондықтан ересектер (педагогтар мен ата-аналар) балалар мен жасөспірімдердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша жүйелі түрде алдын алу шараларын ұйымдастырулары қажет;

- осы заманның ата-аналары балаларына қауіпсіздіктің негізгі ережелерін түсіндіріп қана қоймай, виртуалды әлеммен қарым-қатынас орнатуда негізгі кеңесші немесе көмекші болуға ұмтылуы қажет. Ол үшін әрқашан заңнамалық актілер, интернеттегі балалар қауіпсіздігіне арналған жобалар медиа зорлық-зомбылық пен қатыгездіктен қорғану құралдары туралы білімдерін жетілдіріп отырған жөн;

- балаларды интернетте қорғау бойынша заңнамалық актілердің болғаны дұрыс. Қазақстанда қауіпсіз интернеттік ортаны қалыптастырмай, тиімділігі жоғары ақпаратты қоғам құру мүмкін болмайды. Ол, ең алдымен, желілік контингенттің көп бөлігін қамтитын балалар мен жасөспірімдердің қауіпсіздігіне бағытталуы қажет. Бұл мәселені шешу үшін өсіп келе жатқан ұрпақтардың желідегі кездесетін қауіптеріне талдау жүргізу арқылы ғана жетуге болады;

- балалар мен жасөспірімдерге интернетті қалай дұрыс меңгеру керектігін және ондағы қиындықтарды жеңе білуге үйрету барысында үлкендерге төменгі үш міндетті тиімді қолданған кезде ғана пайдалы болады:

біріншіден, егер өзіміздің балаларымыздан қазіргі кездегі технологияларды үйренетін болсақ; екіншіден, оларды балалармен бірге зерттеу; үшіншіден, тек бетпе-бет сөйлесу арқылы қалыптасатын рухани құндылықтарды тәрбиелеу.

- әлемдегі интернеттегі балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатындағы тәжірибелерге сүйенетін болсақ, ешқандай заң және ешқандай фильтрация желідегі қажет емес контентті «тазалай» алмайды. Сонымен қатар дамыған қолданыстағы заңнаманың өзі тиімді құқықтық қолдануды қажет етеді. Сондықтан қазіргі кездегі мемлекеттің, білім беру институттарының және интернет-индустрияның негізгі міндеті ата-аналарға, мұғалімдерге және балаларға интернет-қауіпсіздіктің дағдыларын игеруге көмектесу, қажетті зерттеулермен, технологиялармен және оқу бағдарламаларымен қамтамасыз ету болып табылады¹⁴¹.

2.3 Жаһандану дәуіріндегі кәмелетке толмағандардың суицид мәселелері

Соңғы онжылдықта әлемдегі мемлекеттердің психологтері, психиатрлары, социологтері және заңгерлері өзіне-өзі қол жұмсау проблемасына назар аударуда. Көптеген мемлекеттердегі суицид санының көбеюі және өзіне-өзі қол жұмсауға әрекет жасауға ұмтылғандардың санының артуы экономикаға, қоғамдық тәртіпке, имандылыққа және рухани құндылықтарға кері әсер етеді. Өзіне-өзі қол жұмсау қазіргі қоғамның ең өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр.

Адамзат тарихында өзіне-өзі қол жұмсау әртүрлі бағаланған болатын. Әр түрлі тарихи кезеңдерде өзіне-өзі қол жұмсауға қарама-қайшы рухани баға берілді. Өзіне-өзі қол жұмсау құқықта да әртүрлі бағаланды. Бұл актіге байланысты қатынас философиялық, діни, құқықтық және ғылыми көрініске тәуелділік арқылы болды.

Өзіне-өзі қол жұмсау туралы мәліметтер адамзат өркениеті пайда болған кезден бастап кездесе бастаған. Сөйтіп өзіне-өзі қол жұмсау адамның даму тарихындай өте көне құбылыс.

Бұқаралық ақпарат құралдары әр аптада осы жайлы кемінде бір немесе бірнеше хабар беруде. Сондықтан осындай дертпен мелекет тарапынан күресудің өзектілігі артып отыр. Мемлекеттің келешегі саналатын жасөспірімдердің осындай дертке шалдығуы бүкіл қоғамның ең басты проблема-

¹⁴¹ Күмісбеков С. К. Қазіргі замандағы кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлығының пайда болу себептері // Аубакировские чтения: Мат-лы междунаро. науч.-практ. конф., посв. 80-летию со дня рожд. д.ю.н., профессора А. Ф. Аубакирова. — Алматы, 2016. — С. 91-95.

сы. Тек Қазақстанда ғана емес, бүкіл дүниежүзінде өзіне-өзі қол жұмсау оқиғалары соңғы жарты ғасырда көптеп орын алып отыр.

Бүгінгі күні соғыс пен қанды қылмыстарға қарағанда, әлемде өз-өзіне қол жұмсау салдарынан өмірден өтетіндер көп екен. Қазір әлемде адамдардың 10 пайызы психикалық аурулармен ауырады, оның саны 10 жылдан кейін 15 пайызға жететін көрінеді. Қазақстанда тұрғындардың 10,8 пайызы жан күйзелісіне ұшыраған. 17 миллион халқы бар Қазақстан үшін бұл аз емес.

Кеңес Одағы кезінде бұл мәселе жабық қаралатын болған. 1930 жылы Санақ жөніндегі мемлекеттік комитет өз-өзіне қол жұмсағандармен айналысатын секторды жауып, бұл жұмысты психиатрға тапсырады. Неге десеңіз, өзіне-өзі қол жұмсағандарға ақыл-есі кеміс, психикалық ауруға шалдыққандар деп баға берілді. Сол кезде АҚШ-та да өзін өлімге қиып, одан аман қалғандарды жазасын өтеу үшін түрмеге қамайды екен.

Статистика бойынша, әлемде жыл сайын шамамен бір миллиондай адам өз-өзіне қол жұмсап, 20 миллиондай адам өзіне-өзі қол жұмсауға әрекет жасайтын көрінеді. Тіпті, әр 40 секунд сайын бір кісі өз жанын өзі киюда деген дерек те бар.

Қоғам үшін суицидтің қауіптілігіне қарамастан, көп жағдайларда өзіне-өзі қол жұмсау проблемасы қазіргі уақытқа дейін медицина, психология, философия және социология ғылымдары саласында ғана қарастырылып келді. Ал криминологияда өзіне-өзі қол жұмсау мәселесі аз зерттелген. Қазіргі ғылымда өзіне-өзі қол жұмсау терминіне, құбылысына және себебіне түсінік беретін ортақ бағыт жоқ. Өзіне-өзі қол жұмсау қылмыстылық туралы криминологиялық көзқарас бойынша жағымсыз және асоциалды құбылыс ретінде қарастырылады.

ДДСҰ-ның мәліметі бойынша, Қазақстан 100 мың тұрғынға шаққанда 15 суицидтік жағдайдан келетін мемлекеттердің ішінде оныншы орын алады, ал 10-14 жастағы ұлдар мен қыздардың арасындағы суицидтердің саны бойынша 1-ші орында¹⁴².

Желі — агрессияға әртүрлі әсер ететін жайлы орын. Желілік ресурстарға жүргізілген талдаудың нәтижелері бойынша суицид жасөспірім интернет тұтынушылардың арасында жиі талқылауға түсетін тақырып болып отыр. Интернетте оны қалай жасау керектігі жөніндегі нұсқаулықты, жасауға ұмтылған адамның тарихы туралы ақпарат, тіпті өзіне компаньон табуға болады. «Google-да «суицид» сөзін жазып іздеген кезде сайттардың 60 % суицидтің себептерімен статистика, 20 % суицидалды жағдайды шешудің

¹⁴² РК — в топ-10 стран мира с самым высоким уровнем суицида // <http://www.uralskweek.kz/2014/09/24/pk-v-top-10-stran-mira-s-samym-vysokim-urovnem-suicida/> (дата обращения 24.09.2014).

жолдары туралы, 10 % суицидті жабық түрде насихаттайтын сайттар мен форумдар» алады екен¹⁴³.

Суицид (өзіне-өзі қол жұмсау) — өзін өмірден қасақана айыру (латын тілінен аударғанда *sul* — өзін, *caedere* — өлтіру). Я. И. Гилинскийдің көзқарасы бойынша, әлеуметтік құбылыс ретінде өзіне-өзі қол жұмсау қылмыстылық пен қылмыс сияқты бөлінетін жеке мінез-құлық актісіндей бөлектенеді^{144, 57}.

ДДСҰ-ның мәліметі бойынша, жыл сайын 1 миллион адам өз-өзін өлімге қаса, 10-20 миллиондай адам өзін өлтіруге әрекет жасайды¹⁴⁵. ДДСҰ-ның шкаласы бойынша жылына 100 мың тұрғынға шаққанда 20 жағдай «дағдарыс деңгейі» болып есептеледі, ал Қазақстандағы соңғы зерттеулердің мәліметі бойынша 100 мың тұрғынға шаққанда 26,9-ды құрайды (Worldhealthstatistics, 2011)¹⁴⁶.

4-кесте. 15-19 жастағы жасөспірімдер арасындағы аяқталған суицид көрсеткіші бойынша ең жоғары көрсеткіш көрсеткен мемлекеттер (осы жас тобының 100 000 адамға шаққанда)

Мемлекеттер	Ұлдар	Қыздар	Барлығы
1	2	3	4
Шри-Ланка	43,9	49,3	46,5
Литва	38,4	8,8	23,9
Қазақстан	31,2	10,5	21,0
Ресей	30,6	8,5	19,8
Жаңа Зеландия	22,3	8,2	15,3
Сальвадор	13,2	15,8	14,5
Беларусь	23,6	3,9	14,0

¹⁴³ Проблема детского суицида обретает опасные масштабы — Тасмағамбетов // http://tengrinews.kz/kazakhstan_news/problema-detskogo-suitsida-obretaet-opasnyie-masshtabyi-260547/ (дата обращения 21.08.2014).

¹⁴⁴ Гилинский Я. И. Социодинамика самоубийств / Я. И. Гилинский, Л. Г. Смолинский // Социс. — 1988. — № 5. — С. 57-60.

¹⁴⁵ Кәмететке толмағандар арасында өзіне-өзі қол жұмсаушылықтың алдын алу жолдары // <http://bilimdiler.kz/psihologia/5194-kameletke-tolmagandar-arasynda-ozine-oz-i-kol-zhumsaushylyktyn-aldyn-alu-zholdary.html> (дата обращения 11.04.2014).

¹⁴⁶ Второй (периодический) доклад о выполнении Республикой Казахстан Международного пакта о гражданских и политических правах // <http://www.adilet.gov.kz/ru/node/59345> (дата обращения 13.04.2014).

5-кесте. 15-19 жастағы жасөспірімдер арасындағы аяқталған суицид көрсеткіші бойынша ең төменгі көрсеткіш көрсеткен мемлекеттер (осы жас тобының 100 000 адамға шаққанда)

Мемлекеттер	Ұлдар	Қыздар	Барлығы
1	2	3	4
Египет	0	0,04	0,02
Грузия	0,6	0	0,3
Сирия	1,0	0	0,5
Азербайжан	1,1	0	0,6
Армения	1,3	0,6	1,0

Қазан төңкерісінен бастап 1989 жылға дейін КСРО-да өзіне-өзі қол жұмсау статистикасы жабық болды, шетелдік авторлардың еңбектері мемлекетке енгізілмеді және суицидология бойынша елдегі бірен-саран зерттеулер «Қызмет бабында пайдалану үшін» деген белгімен шығарылды. Өзіне-өзі қол жұмсау қоғамдық оптимизмге қауіп келтіреді деп есептелді. Ұлы Отан соғысы кезінде тұтқынға түсу қаупі төнген жағдайда өзін өлтіруге бұйрық берілді¹⁴⁷.

Өткен ғасырдың 50-60-шы жылдары бүкіл әлемде өзіне-өзі қол жұмсаудың өсуі байқалды. Міне осы уақытта халықаралық термин «суицидология» пайда болып, өзіне-өзі қол жұмсау феноменінің теориялық және тәжірибелік саласына зерттеулер жүргізіле бастады. Өкінішке орай, суицидтің теориялық жүйесінде жүргізілген әртүрлі бағыттар зерттеу қорытындыларының карама-қайшы нәтижелеріне әкеп соқты. Өзіне-өзі қол жұмсау тұжырымдамасының негізгілері ретінде мыналарды айтуға болады: биологиялық, әлеуметтік, психологиялық және әлеуметтік-психологиялық.

Соғыс кезеңінде суицидтің төмендеуі байқалғаны белгілі болды, өйткені жауды өлтіру бұл кезде құпталатын болған. Бұдан шығатын қорытынды, суицид тек материалдық қиындықтармен ғана байланысты болмайды. Сонымен қатар суицид агрессиялық мінез-құлықтың сыртқы көрінісіне тыйым салынған кезде туындауы мүмкін.

Өзіне-өзі қол жұмсау туралы зерттеу жүргізілген отандық және шетелдік әдебиеттерге талдау жасау бірнеше түсініктерді анықтап алуға мүмкіндік береді.

Суицидент — өзін-өзі өлтірген немесе өзіне-өзі қол жұмсауға ұмтылған адам.

¹⁴⁷ Приказ Народного комиссара обороны Союза ССР № 227 от 28 июля 1942 г. // <http://www.airpages.ru/dc/doc227.shtml> (дата обращения 13.04.2014).

Өзіне-өзі қол жұмсау (суицид) деп өзінің ерік-жігерінің нәтижесіндегі адамның өлімі.

Өзін-өзін өлтіруге әрекет жасау — әртүрлі себептерге байланысты адам өлімімен аяқталмаған адамның әрекеті^{148, 101}.

Өзіне-өзі қол жұмсау тұлғаның әлеуметтік және рухани төмендеуін көрсетіп қана қоймайды, сонымен қатар жалпы мемлекеттің де дамуына әсер етеді.

Жасөспірімдердің суициді көп жағдайда көмек туралы жан айқайының уақытылы естілмеуінің нәтижесі ретінде қарастырылады. Бірақ екінші жағынан жасөспірім өзінің осы әрекеті арқылы өзіне назар аудартуға тырысады.

А. Г. Амбрумованың тұжырымдамасына сәйкес суицидті микроәлеуметтік жанжалды басынан өткерген тұлғаның әлеуметтік-психологиялық бейімделмеуінің салдары ретінде қарастырады. Сөйтіп өзіне-өзі қол жұмсау (шын суицид) және өзіне-өзі қол жұмсауға әрекет жасау (аяқталмаған суицид) деп екіге бөледі.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасы бойынша өзіне-өзі қол жұмсау әрекетінен кейін тірі қалған тұлғаларға қатысты ешқандай құқықтық норма қолданылмайды^{149, 40}.

Суицидтің себептері өте күрделі және жан-жақты болады. Оларды адамның биологиялық, генетикалық, психологиялық және әлеуметтік саласынан іздеуге тура келеді. Көптеген мамандар жасөспірімдердің оқудағы қиыншылықтарға, сатқындыққа, көпшіліктің алдында қорлануына байланысты суицид жасауды, оның себебі емес, түрткісі деп есептейді.

С. В. Бородин және А. С. Михлин суицидтің негізгі мазмұнын саралауға тырысқан болатын¹⁵⁰, 13:

Жеке-отбасылық:

- отбасындағы жанжалдар, ажырасу (жасөспірімдер үшін — ата-анасының ажырасуы);

- жақын адамының ауруы, өлімі;

- жалғыздық, жауапсыз махаббат;

- жыныстық жетіспеушілік;

Денсаулығына байланысты:

- психикалық ауру;

¹⁴⁸ Күмісбеков С. К. Ішкі істер органдары қызметкерлері арасындағы суицидтің алдын алу // Қазақстан Республикасы Алматы академиясының ғылыми еңбектері. — Алматы, 2015. — № 1(42). — Б. 100-103.

¹⁴⁹ Цой О. Р. Самоубийство в местах лишения свободы: криминологические проблемы / О. Р. Цой; под ред. И. В. Корзуна. — М.: Норма, 2007. — 208 с.

¹⁵⁰ Алимова М. А. Суицидальное поведение подростков: диагностика, профилактика, коррекция. — Барнаул, 2014. — 100 с.

- соматикалық ауру;
 - түр келпенінің ақаулығы.
- Әлеуметтік мінез-құлыққа байланысты:*

- қылмыстық жауапкершіліктен қорқу;
- жазадан немесе ұяттан қорқу.

Жұмыспен және оқумен байланысты қақтығыстар.

Материалдық-тұрмыстық қиыншылықтар.

Суицидтің үш түрі бар: а) шынайы суицид; б) жариялық суицид; в) жасырын суицид. Суицид — түсініспеушілік пен жалғыздықтан туындайтын мәселе. Әрдайым адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасында түсініспеушілік орын алып жатса, ата-ана баласын түсіне алмаса, күйеуі әйелін түсінбесе немесе керісінше дегендей, жақын жандардың бір-бірін түсінбеуі осындай қайғылы оқиғаларға алып келуі мүмкін. Суицидалды әрекет деп суицидалды белсенділіктің, ойын білдіру, суицид жасауға талпыну және қол жұмсауды айтуға болады.

Балалық, жасөспірімдік және жастық суицид өзінің жағдайына көңіл аудартуға, көмек сұрауға бағытталады. Балаларың өлім туралы нақты түсініктері болмайды. Барлық жас категориясындағы балалар өлімді ұзақ уақыт ұйықтаумен, басына түскен қиындықтан құтылу жолымен, басқа әлемге ену түрімен және өзін ренжіткен адамды жазалау құралы ретінде сипаттайды.

6-7 жастағы суицидент-балалар өлімді басқа бір әлем деп елестетеді. Олардың ойынша, өлім - терең түс көру, жақындарының өлімі – олардың ұзақ уақыт болмауы. Балалар өлімнің соңы бар, егер ол аяқталған жағдайда жаңа өмір басталады деп түсінеді. Олар суицидтен қорқуды білмейді.

10-12 жастағы үлкен балалар өлімді мәңгілікке жоқ болып кету деп түсінгенмен, өлім өмірдің соңы екенін білмейді. Бұл жастағы балалар суицид арқылы өздерін ауыр жағдайдан құтқарады және өзін немесе өзінің туыстарын мәңгілік емес, тек белгілі бір уақытқа жазалайды.

А. М. Джоробекованың айтуынша, 10-12 жасында не жақсы және не жаман принципі бойынша өзін қоршаған орта туралы түсінігі қалыптасады. Олар бұл түсінікті ата-аналарынан, құрдастарынан, фильмдерден, тұрмыстық жағдайлардан қабылдайды^{151, 53}.

Жасөспірімдік және жастық кезде өлім тақырыбына және өмірдің мағынасы туралы философиялық қызығушылық туындайды. Бірақ мұндай ой барлық жасөспірімдерге тән болмайтынын ескере кету керек.

Барлық жастағы ер адамдар өмірмен қоштасудың тәсілі ретінде механикалық немесе травматикалық әдістерін таңдаса, яғни асылу, атылу,

¹⁵¹ Джоробекова А. М. Проблемы совершенствования мер борьбы с преступностью несовершеннолетних (уголовно-правовые и криминологические аспекты) — Бишкек, 2006. — 322 с.

көлікпен қағу, ал әйелдер көбінесе улануды қолданады екен. Соңғы кездері биіктен құлау арқылы өзіне-өзі қол жұмсау көбейіп келеді. Сонымен қатар психоактивті заттардың әсерінен өзіне-өзі қол жұмсағандар да бар.

Әртүрлі этнос өкілдерінің өзіне-өзі қол жұмсау тәсілдері де әртүрлі болады екен: жапондық — пышақ салу, кейбір Орта Азиялық және Африкалық елдерде — өзін-өзі өртеу, Сингапурда — биіктен құлау, Америкада — атылып қалу және т. б.

АҚШ-та жасөспірімдердің суицидалды мінез-құлқы күнделікті құбылысқа айналды. 1950-ші жылдардан 1980-ші жылдардың соңына дейін суицид саны 3 есе артты. Шамамен 5 мыңдай жасөспірім жыл сайын өзіне-өзі қол жұмсаудан қайтыс болады. Бұл сан одан да көп болуы мүмкін, өйткені кейбір суицидалды актілер ресми түрде «оқыс жағдай» деп тіркеледі.

Діннің суицидтік мінез-құлыққа әсері көптеген ғасырлар бойы байқалып келеді. Құран қандай да болсын аутоагрессияның көрініс беруіне қарсы.

Суицидтік мінез-құлықтың кең таралуын ескерту үшін, ең алдымен, бұл құбылысты жан-жақты зерттеу қажет. Қазіргі уақытта жасөспірімдерге бұл құбылыстың көрініс беруіне көптеген биологиялық, психологиялық, әлеуметтік факторлар әсер етеді. Суицидтік мінез-құлыққа әсер ететін демографиялық факторларға жасы, жынысы, діни көзқарасы жатады. 15–29 жас аралығындағы еркектер мен әйелдер арасындағы суицид жасауы ең жоғары болып тұр. Көп жағдайларда ер адамдар суицид жасаудың тәсілі ретінде атыс қаруынан атылу мен асылып қалуды қолданады екен. Ал әйел адамдар негізінен әртүрлі дәрі-дәрмектермен улануды қолданады^{152, 21}.

Соңғы бес жылдағы статистикалық мәліметтерге талдау жасайтын болсақ, өзіне-өзі қол жұмсаудың жағармай құю арқылы жасалатын жаңа әдісі пайда болған. Елімізде жасалған өзіне-өзі қол жұмсаудың бұл әдісі көбінесе отбасындағы және үкіметке назарылық білдірумен байланысты болып отыр.

Қарастырылып отырған жас ерекшелігінің суицидтік мінез-құлыққа әсер ететін психологиялық әлеуметтік факторларға отбасындағы қатынастар, өмірдегі стрестік жағдайлар, сексуалды немесе физикалық зорлық-зомбылық, кейбір жастар субмәдениетінің және бұқаралық ақпарат құралдарының әсері, әлеуметтік қорғалмауы, өмірден өз орнын таба алмау жатады.

Кәмелетке толмағандарға отбасындағы өзгерістер айтарлықтай күйзеліске әкеп соғады, яғни ата-анасының біреуінің немесе екеуінің де өлімі, ажырасуы, отбасында әке немесе шешенің пайда болуы, ата-анасының ұзақ

¹⁵² Каримова Р. Б. Антикризисная профилактика суицидоопасных состояний у подростков: Метод. рек. — Алматы: Book Plus, 2012. — 100 с.

уақыт болмауы суицидті мінез-құлықтың әртүрлі формаларына әкеп соғуы мүмкін.

Педагогика ғылымында девиантты мінез-құлықты балалар әлеуметтік бейімделу кезеңінде қиындықтарға тап болады деген көзқарас қалыптасқан. Әлеуметтік ортамен өзара қарым-қатынасының жоғалуы салдарынан балаларда ауытқушылық мінез-құлықтар пайда болады^{153, 90}.

Депрессия жағдайында суицид жасауға ұмтылған адамдарды зерттеген ғалымдар отбасы құрамының өзгеруі және қандай да бір әлеуметтік-психологиялық климаттың өзгеруі ешқандай әсер етпегендігін айтады. Бұл мәліметтерден байқайтынымыз, суицидтік мінез-құлыққа әлеуметтік-психологиялық факторлар емес, депрессия негізгі себеп болуы мүмкін.

Зорлық-зомбылықтың қандай да бір түрі көрініс берген отбасында тәрбиеленген жасөспірімдер, соның ішінде физикалық және сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылыққа ұшырағандарда өзіне-өзі қол жұмсау тәуекелділігі жоғары болады. Өзіне-өзі қол жұмсағандардың 40 % отбасындағы зорлық-зомбылықтың салдарынан болғандығы анықталған. Стрестік жағдайлар біртіндеп суицидтік ойларға алып келуі мүмкін. Ал жасөспірімдер үшін стрестік факторларға ата-анасымен келіспеушілік, досынан немесе құрбысынан айырылу, басқа сыныпқа немесе басқа мектепке ауысу, ата-анасының ажырасуы немесе өлімі жатады. Бірақ бұл факторлар әрқашан суицидтік мінез-құлыққа алып келе бермейді, сондықтан өзіне-өзі қол жұмасудың нақты себептерін анықтау үшін жасөспірімнің жеке басының ерекшеліктерін ескеру қажет.

Кейінгі кездері Қазақстанда кәмелетке толмағандардың өзіне-өзі қол жұмсау фактілері әлеуметтік желілермен байланысты болған. Мысалы, Алматы қаласында өзіне-өзі қол жұмсаған тоғызыншы сынып оқушысының интернеттегі жеке парақшасында суицидалды сипаттағы жазбалар кездеседі¹⁵⁴, 2013 жылдың мамыр айында екі жасөспірім 12-ші қабаттан секіріп қайтыс болды. Кейін олардың достары олардың өзіне-өзі қол жұмсауды насихаттайтын интернет-топтың беделді мүшелері болғанын айтты¹⁵⁵.

Қазақстан Республикасы ҚК-нің 105-бабына талдау жасайтын болсақ, жәбірленушіні қорқыту, оған қатыгездікпен қарау немесе адами қадір-қасиетін үнемі қорлау арқылы кінәлі адамға материалдық немесе өзге де

¹⁵³ Ларионова С. О. Девиантное поведение как научно-педагогическая проблема // *Фундаментальные исследования*. — 2013. — № 1. — С. 90-94.

¹⁵⁴ «Суицидальные» сайты взяла под контроль Генпрокуратура Казахстана // http://tengrinews.kz/kazakhstan_news/suitsidalnyie-saytyi-vzyala-pod-kontrol-genprokuratura-kazakhstana-241341/ (дата обращения 09.04.2015).

¹⁵⁵ О сайтах для самоубийц предложили рассказывать в школах Казахстана // http://tengrinews.kz/kazakhstan_news/o-saytah-dlya-samoubiys-predlojili-rasskazyivat-v-shkolah-kazakhstana-236154/ (дата обращения 12.04.2015).

тәуелді адамға қатысты адамды өзін-өзі қол жұмсауға дейін жеткізу нормалары айқындалған. Біздің ойымызша, қазіргі ақпараттық технологиялардың дамуына байланысты 105-бапқа «интернет желісін пайдалану арқылы» өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу нормасын қосу қажет.

Жасөспірімнің өзіне-өзі қол жұмсауға әкеп соғатын психологиялық эмоционалдық стрестің бірі жүкті болуының қаламау. Өкінішке орай біздің қоғамымызда бесіктен белі шықпай жатып, оң мен солын ажыратып үлгермеген бойжеткендер аяғы ауыр болып жатады.

Бүкіл әлемдік статистика деректері бойынша жасөспірімдер арасындағы жүктілік соңғы жылдары біршама артты және арту үстінде. Бүкіл әлемдегі жасалатын түсіктің 4 миллионы жасөспірім (15-18 жастағы) қыздарға тиесілі^{156, 7}.

Суицидтің қайталануын зерттеген ғалымдар суицидтен қайтыс болған адамдардың туыстары да өзін-өзі қол жұмсауға бейім болады деген пікірлер айтады. А. Г. Амбрумова өзіне-өзі қол жұмсау ген арқылы берілмейді деп есептейді. Оның ойынша, тек психикалық аурулар ғана генмен беріледі.

Соңғы жылдары суицидтік мінез-құлыққа әсер ететін биологиялық факторларды зерттеу өзекті болып отыр. Кейбір авторлар суицидті аутодеструктивті мінез-құлықпен байланыстырады. Ал Ю. В. Поповтың пайымдауынша, өмірлік проблемалардан қашуға тырысудан пайда болады.

Тіпті табиғаттың геофизикалық көрсеткіштерінің өзгеруі де суицидтік мінез-құлыққа әсер етуі мүмкін екен. Геомагниттік ауытқулар кезінде өзіне-өзі қол жұмсау әрекеттері 2-3 есе ұлғаятыны байқалған. Ал кейбір зерттеушілер суицидтік мінез-құлыққа экологиялық детерминанттар әсер етеді деп есептейді. Алайда біздің ойымызша, қазіргі уақытта бұл мәселе репрезентивті мәліметтердің болмауына байланысты даулы болып табылады.

Депрессияға ұшыраған жасөспірімдер токсикомания арқылы депрессиядан құтылу үшін «өздерін емдеумен» шұғылданады. 11-19 жастағы өзіне-өзі қол жұмсағандарға зерттеу жүргізген М. Strober (1988) суицид жасағандардың 76 % арақ ішу немесе есірткі заттарын қолдану арқылы болғандығын, ал М. J. Martunnen (1991) 13-19 жастағы финдік өзіне-өзі қол жұмсағандардың екіден үш бөлігі спирттік ішімдіктерге тәуелді болғандығын анықтаған^{157, 133}.

Кейбір авторлар суицидалды әрекеттердің көпшілігін психикалық дені сау адамдар тұлғаның әлеуметтік-психологиялық бейімделмеу жағдайында жасайтынын айтады.

¹⁵⁶ Багаева Е. В. Девочки Казахстана: право на жизнь: аналитический документ. — Алматы, 2012. — 30 с.

¹⁵⁷ Шелехов И. Л., Каштанова Т. В., Корнетов А. Н., Толстолес Е. С. Суицидология: Учеб. пос. / И. Л. Шелехов, Т. В. Каштанова, А. Н. Корнетов, Е. С. Толстолес — Томск: Сибирский государственный медицинский университет, 2011. — 203 с.

ДДСҰ мәліметіне сәйкес қазіргі таңдағы 15-29 жастағы жастар тобының суицидті өлім себептерінің екінші орнына шығып отыр. ДДСҰ анықтамасына сай «өзіне-өзі қол жұмсау — өзіне-өзі қол жұмсаудың саналы түрдегі актісі»¹⁵⁸. Ғалымдардың мәліметі бойынша, ер адамдардың арасындағы өзіне-өзі қол жұмсауы әйелдерге қарағанда үш есе көп қайталанады. Қазақстан ерлер арасындағы суицид бойынша (80 % жоғары) рейтингі жоғары мемлекеттердің қатарына жатады.

Ресейдегі ер адамдардың суицидін зерттеушілер ер адамдардың өзіне-өзі қол жұмсауы бойынша төмен аймақтарды анықтаған: Ингушетия, Қарашай-Черкессия, Дағыстан, Солтүстік Осетия және Ростов облысы (яғни, Солтүстік кавказ аймағы). Автордың пайымдауынша, Солтүстік Кавказ аймағының ер адамдарының «азаматтығымен», ортаның жағымсыз жағдайларына төтеп бере алатын және қоғамда өздерінің орнын білумен байланыстырады¹⁵⁹.

Суицидтік мінез-құлыққа үлкен әсер ететін ерекше ұйымдар бар. Э. Дюркгеймнің пікірі бойынша, олар ішкі қатаң тәртібі бар ұйымдар: әскер, түрме, жетімдер үйі және колониялар. Ол өзіне-өзі қол жұмсауға әсер ететін факторларға талдау жасады және суицидтің бірнеше заңдылықтарын анықтаған. Олар: әйелдерге қарағанда ер азаматтарда; отбасын құрғандарға қарағанда жалғызбасты, күйеуі немесе әйелінен айырылғандар, ажырасқандарда; қарапайым азаматтарға қарағанда солдаттарда; қыспен салыстырғанда жазда суицидтің пайызы жоғары болады.

Өзіне-өзі қол жұмсау қазіргі қоғамның өте өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр, біріншіден, өзіне-өзі қол жұмсау жеке адамның өмірін қиып қана қоймай, қоғамға қауіп төндіреді; екіншіден, айналасындағы адамдарға кері-әсер етіп, жұқпалы формаға айналып кетуі мүмкін. Бірақ өзіне-өзі қол жұмсаудың алдын алумен айналысып жүрген мамандар суицидтің табиғатын түсіндіретін ортақ теорияның жоқтығымен байланыстырады. Осы кезге дейін ешбір ғылым қиын жағдайға тап болып, суицид жасаған адамды не дені сау адамға немесе психикасы дұрыс емес ауру адамға жатқызу керектігі туралы нақты пікірін айтқан жоқ.

Қазіргі уақытқа дейін өзіне-өзі қол жұмсаудың алдын алудың тиімді жүйесі қалыптаспаған және суицид жасауға жақын тұлғамен жұмыс жасайтын тиімді әдіснама дайындалмаған. Кейбір авторлардың көзқарасы бойынша, мемлекеттегі суицидтің алдын алудың тиімділігі аз, олар алдын

¹⁵⁸ Самоубийства. Сайт Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ) // <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs398/ru/> (дата обращения 24.09.2014).

¹⁵⁹ Белоглазов Г. Социологический анализ самоубийств в России // <http://katatonia.narod.ru/ssuicide.html> (дата обращения 24.09.2014).

алу бойынша дұрыс бағыт алмауымен және бағдарламалардың дұрыс қаржыландырылмауымен, әлсіз қадағалануымен байланысты^{160, 34}.

Өзіне-өзі қол жұмсауды зерттейтін ғылымды «суицидология» деп атайды. Суицидология пәнаралық ғылым болып табылып, оның құрамына кірген әртүрлі ғылыми пәндер суицид туралы өз көзқарастарын білдіреді. Әдебиеттерде «суицид» пен «өзіне-өзі қол жұмсау» синоним ретінде қарастырылып, адамның өзінің өмірін киюға жол бермеуге бағытталады. Осы кездегі ғылыми әдебиеттерде адамның өзіне-өзі қол жұмсау туралы неше түрлі терминдер қолданылуда. Бірақ оларды бір нәрсе «адамның өлімі өзін өлтіруге бағытталған әрекетінің нәтижесі» деген түсінік біріктіреді. Суицидолог М. Фарбер өзіне-өзі қол жұмсау — біле тұра, әдейі және тез өзінің өмірін кию деп түсіндіреді. Осыдан шығатын қорытынды, адам өзін-өзі саналы түрде өлтіру дегенді білдіреді. Ал философ Е. Дюринг өзіне-өзі қол жұмсауға мынадай анықтама береді: «Өзіне-өзі қол жұмсау — өзінің күйзелісін шешудегі ерікті түрдегі өлімнен басқа, осы актіні жасауға итермелеген тәртіпке қарсы шығуы болып табылады»^{161, 74}.

Суицид мәселесін зерттеу барысында «өзін-өзі күйрету» термині де қолданылады. Э. Фромм «тікелей емес өзін-өзі күйретуге» маскүнемдік, темекі тарту, ойынқұмарлық, мақсатсыз тәуекелге бару феномендерін жатқызады. Сөйтіп ол қазіргі уақытта суицидтік мінез-құлықты «өзін-өзі күйрету» мағынасында қарастыру қажет деп есептейді. Ал суициолог А. М. Meerloo осыған спорттың қауіпті түрімен айналысу, тамақты артық жеу немесе тамақтан бас тарту, автокөлікті қауіпті жүргізу (автоцид) феномендерін де жатқызады^{162, 23}.

Әлеуметтанушылар, психиатрлар, философтар, тарихшылар және заңгерлер өзіне-өзі қол жұмсаудың түсінігі мен себептерін түсіндіруге бағытталған көптеген теориялық және эмпирикалық зерттеулері бар.

Өзіне-өзі қол жұмсауды зерттеуге ұмтылған алғашқы еңбектердің бірі — француз Э.Дюркгеймнің суицидтің әлеуметтік факторларын талдауға арналған монографиясы. Дюркгейм бойынша, суицид адамды қоршаған әлеуметтік ортамен байланыстардың үзілуімен сипатталады. Оның көзқарасы бойынша суицидтің үш негізгі түрі болады:

¹⁶⁰ Елшібаева К. Ф. Жасөспірімдер арасындағы суицидтің алдын алу: жалпы білім беретін мектептерге арналған әдістемелік құрал. — Алматы: Арман-ПВ, 2012. — 92 б.

¹⁶¹ Гизатулина А. А. Социальная природа суицида (теоретические основания методики исследования) // Вестник Челябинского государственного университета. Философия. Социология. Культурология. — 2012. — № 35(289). Вып. 28. — С. 73–79.

¹⁶² Ефремов В. С. Основы суицидологии. — СПб.: Диалект, 2004. — 480 с.

Бірінші түрі — бұл эгоистік (өзімшілдік) өзіне-өзі қол жұмсау: индивид өзін қоғамнан, отбасынан және жолдастарынан бөлек немесе оқшау сезініп, өзін-өзі күйретуге ұшыратады;

Екінші түрі — аномиялық өзіне-өзі қол жұмсау: индивидтің аномияға реакциясы; қоғамның құндылықтары және нормаларымен келіспеушілік, жалғыздықта қалып, өмірдің мағынасын жоғалту;

Үшінші түрі — альтруистік өзіне-өзі қол жұмсау: егер топтың немесе социумның беделді мүшесі оған әсер етсе, онда ол қоғамның, әлеуметтік немесе діни идеяның пайдасы үшін өзін құрбан етеді.

Австриялық ғалым А. Адлер адамның суицидтік мінез-құлқының себебін оның белгілі бір қобалжуынан көреді. Оның пайымдауынша, ерте балалық шақтағы тәрбиенің дұрыс берілмеуіне байланысты ауытқулардың болуы суицидке әкеп соғады. Нәтижесінде балалық шақтағы ауытқулар үшін жауапты адамдардан өшін алу актісімен жалғасады және өзіне аяушылық сезімін тудыру үшін суицидтік әрекет жасайды¹⁶³. Э. Гроллман суицидтің факторларын зерттей келе, суицидтік мінез-құлыққа әсер ететін негізгі фактор «отбасындағы климаттың дұрыс болмауынан» деп есептейді.

Өзіне-өзі қол жұмсаудың себептерін зерттеуде көрсеткіштердің нәтижелерін ескеру қажет, яғни адамның жынысын (әйелдерге қарағанда ер адамдар суицидті көп жасайды), жасын (15-24 жастағы жастар өмірлерін өздеріне қол жұмсаумен аяқтайды). Эмоционалды ауытқулар суицидке әкеп соғатын негізгі көрсеткіш болып табылады.

Эмоционалды ауытқушылықтардың белгілеріне мыналар жатады:

- бұрын қанағаттандыратын жұмысты істеуде немесе өзін қоршағандармен уақыт өткізуде қызығушылықтың болмауы;

- отбасынан және жолдастарынан байланыс үзу оқшаулану;

- өлім туралы ойларды жиі ойлау;

- болашаққа жоспар құрмау («Бұл мені неге алаңдату қажет? Ертең өліп қалуым мүмкін»).

Заңгер А. Ф. Кони өзіне-өзі қол жұмсауға әсер ететін үш факторды бөліп көрсетеді. Бірінші себеп — отбасы құндылықтарының әлсіреуі және ондағы ішкі үйлесімділіктің бұзылуы. Екінші себеп — әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың өзгеруі. Үшінші себеп — жұмыссыздықпен, тығырыққа тірелумен байланысты қиындықпен күресуді тоқтату. Энрико Морзеллидің зерттеуі бойынша, Пруссиядағы 5 мың суицид жасағандардың 2 %-ын қыздар, 1 % — күйеуге шыққандар, 2,5 % — жесірлер, 7 % — ажырасқан әйелдер жасаса; 5 % — бойдақтар, 5 % — үйленгендер, 19 % — жұбайынан айырылғандар және 58 % — ажырасқан еркектер құраған^{164, 113}. Бұдан

¹⁶³ Адлер А. Смысл жизни // Философские науки. — 1998. — № 1. — С. 15–26.

¹⁶⁴ Кони А. Ф. Самоубийство в законе и жизни // Суицидология: Прошлое и настоящее: проблема самоубийства в трудах философов, социологов,

байқайтынымыз, бірнеше ғасырлардың өзінде де суицид жасауға отбасы құндылықтарының әлсіреуі, яғни ажырасудың себеп болатыны белгілі.

Австриялық зерттеуші В. Франклдің тұжырымдамасы бойынша, адам өмірін алдыға жылжытушы негізгі күш өмірдің мағынасын іздеу және сол үшін күрес болып табылады. Бірақ өмірдің мағынасын барлық адамдар таба бермейді. Адамның өмірінде мәні болмауы экзистенциалды вакуумді немесе мақсатсыздық сезімін тудырады. Оның пікірінше, өмірдің мағынасын анықтамау суицидтік мінез-құлықтың қалыптасуына себепші болады. «Өзіне-өзі қол жұмсаушы адам өлімнен қорықпайды, ол өмірден қорқады», — деп айтқан екен.

Ал экзистенциализм өкілі, орыстың философы Н. Бердяев та өмірдің мағынасын жоғалту құдайды жоғалту деп есептейді. Бердяевтің айтуынша, егер адамда қандай да бір үміт болса, онда ол барлық қиындықтар мен ауыртпашылықтарға шыдайды. Үміттің үзілуі өзіне-өзі қол жұмсауға әкеп соғады.

Австриялық психиатр З. Фрейд адамда табиғатынан өзіне-өзі қол жұмсауға икемділік қалыптасқан деп есептейді. Фрейд өзінің еңбегінде адамдағы екі қызығушылық негізінде (Эрос — өмір инстинкті, Танатос — өлім инстинкті) суицидке талдау жасайды. Адамның жасы ұлғайған сайын Эростың күші әлсірейді де, Танатостың күші барған сайын күшейе бастайды, сөйтіп адамды өлімге әкеп соғады. Фрейдтің көзқарасы бойынша, суицид пен адам өлтіру Танатостың эсер етуімен байланысты болып табылады, яғни агрессияның көрініс беруі. Сыртқы агрессияның соңғы шегі адам өлтіруге әкеп соқса, ішкі агрессияның соңғы шегі өзіне-өзі қол жұмсауға алып келеді.

Жасөспірімдердің өз-өзіне қол жұмсауының тағы бір себебі — қоғамдағы әділетсіздік. Біреуде бәрі бар, екіншісінде түк жоқ. Бүгінгі қоғамда өркениеттің даму қарқыны аса жоғары, жасөспірімдердің дағдарыс жағдайына ұшырауы және өмірдегі кездейсоқ жағдайлардың — мектептегі, үйдегі кемсітушілік, өзін керек емес деп сезінушілігі, өмірдің мәнін, жақынын жоғалту, әлеуметтік мінез-құлық нормаларының төмендеуі, теледидар мен интернеттің әсері, тығырықтан шығу, мәселені дұрыс шешу жолдарын білмеуі, күйзелістер, әртүрлі ауруларға шалдығу және т. б. суицидтің себептері болып табылады. Ол үшін отбасылық құндылықтарды, махаббат, мейірім, қамқорлық, керек болу сезімдерін тәрбиелеуіміз керек. «Балаларға көмектесудің ең жақсы тәсіл — бұл олардың ата-аналарына көмектесу», — деп Томас Харрис айтқанындай, бала тәрбиесі тек тамақтың тоқтығы, көйлектің көктігі емес, ол ата-аналардың үлкен рухани еңбегі болуы тиіс. Бүгінгі таңда балалар арасында суицид оқиғаларын азайту үшін

әлеуметтік педагогтер мен психологтердің жұмысын жандандыру ісін кезек күттірмейтін мәселеге айналдыруымыз қажет.

Ежелгі халықтардың діліне жат болған бұл ұғым, соңғы жылдары тез қарқынмен көбеюде. Бұл жерде айта кететін жағдай, кез келген дін өз-өзін ажалға қиятындарды құптамайды. Кезінде христиан діні өкілдері осы жолды таңдаушыларды жер қойнына тапсырмаған. Ал ежелгі Грекияда өздеріне қол жұмсауға ұмтылғандардың қолдарын шауып тастаған. Ал ислам мемлекеттерінде бұл сирек кездесетін құбылыс. Шариғатымызға қайшы келгендерге жаназа намазы оқылмайды, құран бағышталмайды.

Егер Алла қиындық берсе, адам көтере алатындай дәрежеде береді. Адам баласы соны түсініп, жақсылық пен жамандық та бір Алладан берілетіндігіне иланар болса, онда сол жанның рухы бекем болады да, ол суицидке бармайды.

Кейбір адамдар өмірдің қиындықтарына шыдай алмай, бұл өміріне басқаларды кінәлау білімнің таяздығынан туындайды. Құранда Аллаһ Тағала бізге тағдырға тәуелді болуды емес, жасаған әрбір іс-әрекетімізге жауапты болуды бұйырады, — деп жазылған^{165, 357}.

Өзіне-өзі қол жұмсау Ислам дінінде ең үлкен күнәларға жатады. Аллаһ Тағала «Ниса» сүресінің 29-30-аяттарында: «Бір-бірінді өлтірмендер. Расында, Аллаһ сендерге ерекше мейірімді. Ал кім осы айтылғанды дұшпандық, зұлымдықпен істесе, оны жақында отқа саламыз» — деп ескертеді. Өзіне-өзі қол жұмсағандар осы аятта айтылған бір-бірін өлтіргендерге берілген үкіммен бірдей болатындығын, яғни тозақ отында болатынын айтады. Аллаһ Тағала: «Сабыр етушілерді қуандыр, қашан оларға қиыншылық келсе, олар шын мәнінде біз Аллаһқа тәнбіз әрі оған қайтушымыз дейді. Аллаһ расында сабыр етушілермен бірге» — деп жазылған «Бақара» сүресінің 155-156-аяттарында.

Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) әл-Бұхариден жеткен хадисінде: «Кімде-кім өзін темір қарумен өлтірген болса, ол тозақта әрқашан сол темірді көтеріп жүреді. Ал кімде-кім у ішіп өлетін болса, ол адам тозақта мәңгі у ішіп жүретін болады. Егер біреу өзін өлтірмек болып таудан құласа, ондай адам тозақта мәңгі құздан құлап бара жатады» депті^{166, 170}.

Өз-өзіне қол жұмсау — түсініспеушілік пен жалғыздықтан туындайтын мәселе. Әрдайым адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасында түсініспеушілік орын алып жатса, ата-ана баласын түсіне алмаса, күйеуі әйелін

¹⁶⁵ Сейтбеков С. Иман негіздері: Алматы; Ислам мәдениеті мен білімін қолдау қоры, 2011. — 376 б.

¹⁶⁶ Күмісбеков С. К. Суицидті мінез-құлықтың пайда болу себептері // Актуальные проблемы применения уголовного законодательства Республики Казахстан на современном этапе: вопросы теории и практики: Мат-лы междунаро. науч. практ. конф. — Алматы, 2015. — С. 165-171.

түсінбесе, жақын жандардың бір-бірін түсінбеуі осындай қайғылы оқиғаларға әкеп соғады.

Қазіргі уақыттағы кәмелетке толмағандардың өзіне-өзі қол жұмсау себептерін инфантилизация процесімен де байланыстыру қажет.

Инфантилизация (лат. *infans* — «бала») ересек адамның бала кейпінде болуы. Инфантильді адам деп балалық жастан шықпаған және әрқашан қорғауды, қамқоршылықты қажет ететін адамдарды айтамыз. Инфантильді адамның ең басты ерекшеліктерінің бірі — жауапсыздық. Ал жауаптылық дегеніміз өзінің жасаған іс-әрекетіне жауап беруін айтамыз. Инфантильді адамдар өздерінің іс-әрекетіне жауап бере алмайды және олар асоциалды мінез-құлыққа бейім болады. Осындай эгоцентристік мінез-құлқының әсерінен олар өздерін қоршаған ортадан оқшауландырады.

Постиндустриалды қоғамда инфантильді мінез-құлық белгілері бар адамдар жаппай көбейе бастады. Қазіргі қоғамның жаппай инфантилизацияға ұшырауын В. А. Шупер адамдардың материалдық жағдайының жаппай өсуінен көреді.

Қазіргі таңда балалары, қарт ата-аналары, өзінің Отаны, тіпті өздері үшін де жауап бергісі келмейтін жауапсыз адамдар көбейіп барады. «Менен кейін топан су қаптаса да бәрібір» дейтін ұстаныммен өмір сүретін жастарымыз көбейді. Егер болып жатқан процестерді бақылайтын болсақ, инфантилизацияны бізге итермелеуде. Жастар көретін сапасыз телеканалдар тұтынушылық құндылықтарды дәріптейді. Өйткені инфантильді адамдар жылтырмаққа, тауарларға деген төмен пайызды акцияларға, көршісінен немесе танысынан артық затты сатып алуға тырысады. Сөйтіп жақсы өмір сүруге ұмтылатын қызметкерлер банктерден несиелер алып оны қайтара алмайды да, өзіне-өзі қол жұмсауға әкеп соғудың бір себебіне айналады.

Инфантильді тұлға балалық шағында дұрыс тәрбие бермеуден қалыптасады. Әсіресе, 8-12 жасында балаға өзінің іс-әрекетіне деген жауапкершілігін түсіне білуге үйрету қажет. Инфантильдік мінез-құлық біртіндеп пайда болады. Яғни баласы үшін ата-анасының үйге берілген тапсырмасын аяқтауы, аяқ-киімінің бауын байлауы, баласының соңынан киім-кешектерін жинауы және т. б. Ата-ана ешқашан баласы үшін жұмыс жасамауы керек, жаман болса да оны өзі атқарғаны дұрыс. Баланы кішкентай кезінен еңбекке тәрбиелеу орынды. Өйткені еңбек қиындықтарды жеңу тәжірибесін қалыптастырады.

Жастар есеюге аса құлшыныс білдіргісі келмейді және өздері жауаптылықтан құтылуға тырысады. «Жастықты ұзарту» үрдісін жас болып көрінумен, жастардың сән үлгісіне еруімен, компьютерлік ойындарға және әртүрлі ойын-сауықтарға қызығумен (дискотека, түнгі клубтар) түсіндіруге болады.

Сонымен қатар ата-бабамыздан келе жатқан құндылықтарымызды қазіргі кездің тұтынушылық құндылықтары ауыстыра бастады. Технологиялардың дамуымен мәңгі бала (*puer aeternus*) болып қалудың қазіргі кезде жаңа тәсілі пайда болып, олар геймерлерге айналды. Оларда оқуға деген қызығушылықтан гөрі ойынға деген қызығушылық басым. Кейін бұл мектептегі бейімсіздікке әкеп соғады да, ол үлкен әлеуметтік мәселеге айналады.

Қарапайым баладан инфанттың айырмашылығы мынада, қарапайым бала есеюге және жауапты болуға тырысатын болса, инфант тұлға есеюге және жауаптылық алуға құлықсыз болады.

Қоғамның инфантилизациялану процесі оның әртүрлі саласында байқалуда. Біріншіден, экономикалық салада, инфантильді адам — өте жақсы тұтынушы. Консьюмеризм — тұтынушылық қазіргі қоғамның айырылмас бөлігіне айналды. Жаңадан шыққан тауарларды алу үшін банктерден несие ала отырып, оның салдары туралы ойланбайтын болды. Сөйтіп өзінің іс-әрекетіне деген жауаптылық сезімі жоғалады.

Екіншіден, әлеуметтік салада байқалады. Бәрімізге белгілі болғандай отбасы институты тоқырауға ұшырауда. Ата-бабамыздан келе жатқан патриархалды отбасы тарих қойнауына еніп барады. Қазіргі кездегі отбасында бір ғана бала тәрбиеленеді және ол ата-апаларынан бөлек тұрады. Балалар мен ата-әжелері арасындағы қатынас үзіліп бара жатыр. Сонымен қатар, есейіп кеткен тұлғалардың ата-аналарына деген экономиялық тәуелділігі жалғасын табуда. Яғни есейіп кетсе де ата-анасымен бірге тұрып, «өзі үшін өмір сүру» үрдісі қалыптасып, отбасын құруға және бала тәрбиелеуге асықпайтындар көбейіп келеді.

Отбасында бір ғана бала болғандықтан, ата-анасы өмірдің қиындықтарынан қорғаштауға тырысатыны белгілі. Оның алдынан қиындық шықса, олар одан тығылуға тырысады. Сөйтіп баланы қиындыққа қарсы күресуге үйретудің орнына тығылуға үйретіп ол, өз бетімен шешім қабылай алмайтын болады. Соған байланысты нашақорлардың, маскүнемдердің, жезөкшелердің санының өсуі, отбасын құруға асықпау көбеюде.

Үшіншіден, ақпараттық салада көрініс беруде. Ата-аналар өздерінің балалары қабылдап жатқан ақпаратқа бақылау жасай алмайтын болды. Сонымен қатар ересектердің өздері балалары үшін ақпарат берудің қайнар көзі бола алмайды да, олар үшін еліктеудің үлгісі болудан қалды. Сөйтіп тәрбиелеудің негізгі рөлін ақпараттық кеңістік өз қолына алуда.

М. Сандомирскийдің көзқарасы бойынша, қоғамның инфантилизациялануының жағымсыз және пайдалы жақтары да бар. Жағымсыз жақтарына әлеуметтік мінез-құлықтың бұзылуын, конформизмді, ішкі жан дүниесінің өзгеруін, консьюмеризмді, манипуляцияға ұшырауын жатқызса, пайдалы

жақтарына инновацияға, жаңа технологияларға адамдардың тез үйренуін жатқызады¹⁶⁷.

Ғалымдар қоғамның интеллектаудық деңгейі төмендеп бара жатқанына дабыл қағуда. Көптеген ғалымдардың пайымдауынша, инфантилизация процесіне қарсы қоғамның күресуі қажет. Ол, ең алдымен, адамдарда жауаптылық сезімін қалыптастырумен байланысты болуы керек және оны қалыптастыруда, ең алдымен, балалар мен жасөспірімдерден бастаған дұрыс.

Бұл жерде айтайын дегеніміз, болашақ елімізді қорғайтын құқық қорғау қызметкері болсын, басқа мамандық иесі болсын, барлығын кішкентай кезінен жауапкершілікті мойнына алып, дұрыс шешім қабылдауға тәрбиелеу. Біз өсіп келе жатқан ұрпағымызға ата-дәстүріміз бойынша дұрыс тәрбие беріп, жағымсыз ойларға бой алдырмай, өмірді бағалай білуге үйретіп өсірсек, мұндай қайғылы жағдайлар болмайтын еді.

Жасөспірімдер арасында өзіне-өзі қол жұмсаушылардың көбеюі, ең алдымен, телеарналардан беріліп жатқан ұрыс-төбелеске, қантөгіске толы фильмдердің әсері, сондай-ақ бәріне шайлығын айырамын, байлығын еселеймін, деп шарқ ұрып жүрген ата-аналардың жұмысбастылығы кінәлі, олар күнкөрістің қамымен таң атқаннан күн батқанша үй қарасын көрмейді, балалардың оқуына, тәрбиесіне көңіл бөле бермейді, назардан тыс қалған бала өзін керексіз сезінеді. Дүниенің ақпараттануы, адамның табиғаттан алшақтауы, неше түрлі компьютерлік ойындар, көбінесе жастардың арасында суицидтің көбеюіне ықпал етіп отыр.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындалай келе, кәметке толмағандардың өзіне-өзі қол жұмасауының алдын алу бойынша келесідей шаралар ұйымдастыру:

- балаларды тәрбиелеуде ата-бабадан келе жатқан құндылықтарымызды және отбасы институтын тоқырауға ұшыратпау;

- суицидтің алдын алу мақсатында қазіргі ақпараттық технологиялардың дамуына байланысты Қазақстан Республикасы ҚҚ 105-бабына «интернет желісін пайдалану арқылы» өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу нормасын қосу қажет.

- кәметке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық және қатыгездік көріністеріне нөлдік төзімділікті қамтамасыз ету мақсатында қандай да бір интернет-алаңын суицидтің алдын алу құралы ретінде пайдалануға болады. Суицид туралы айтылатын сайттарда жасырын психологтер жұмыс жасауы қажет және бұл жұмысқа суицидтің нәтижесінде балаларынан айырылған ата-аналарды жұмылдырған дұрыс;

¹⁶⁷ Сандомирский М. Мы впадаем в детство поодиночке и группами: тезисы об инфантилизации общества // Свободный мир // <http://www.liberty.ru> (дата обращения 17.10.2015).

- ата-аналарға интернеттегі қауіптер туралы насихат жұмыстарын жүргізуге ерекше көңіл бөлу керек;

- полиция органдары білім беру мекемелерімен бірлесіп, оқу орындарында, оқушылар мен студенттер жиналатын жерлерде суицид пен интернеттің теріс жақтары туралы ақпараттық стендтер орналастыру.

- бұқаралық ақпарат құралдарын, соның ішінде интернет желісін ерекше бақылауға алу баса назар аударарлық мәселеге айналып отыр. Сондықтан суицидтік және экстремистік идеологияны насихаттаушыларға қарсы жауап ретінде ондағы қауіп туралы мәлімет беретін бағдарламаларды ғаламтор желісіне тарату.

Зерттеу жұмысын қорытындылай келе, кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының алдын алуды одан әрі жетілдіре түсу қажет деп есептейміз. Құқық бұзушылықтың алдын алу бойынша белгілі бір жетістіктерге жеткенімен, кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының өсу үдерісін ауыздықтау қиынға соғып отыр. Кәмелетке толмағандардың девиация деңгейі әзірге төмендеген жоқ.

Кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының алдын алудың тиімділігін арттыру әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси, тәрбиелік, имандылық, ұйымдастырушылық факторларға байланысты. Кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқына қарсы тұратын мемлекеттік, мемлекеттік емес азаматтық қоғамдық институттар, заңды тұлғалар жағынан ерекше көңіл бөлуді талап етеді.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың үлкен-кішісі болмайды демекші, күнделікті үлкеннің немесе кішінің қолымен іске асып жатқан қылмыстық құқық бұзушылықтардың азаймай, көбеюі сол құқық бұзушылықтарды жүзеге асырғандардың болашақ өмірінің жарқын жақтарымен емес, керісінше, бұлыңғыр шақтарға толы екенін көрсетсе керек. Жалпы қылмыстылықпен, соның ішінде кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылығымен күрес жүргізудің тиімді жақтарын қарастыра отырып, алдын алу шараларымен әсер ету басты талап болып қала бермек.

Біз қарастырып отырған кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқы өз бетінше жеке өзекті мәселе болып табылады, себебі криминологиялық, әлеуметтік және ресми статистикалар бойынша жалпы девиантты тұлғалардың ішінде кәмелетке толмағандардың басымдылығы тұрақты түрде жоғары.

Криминология теориясында қылмыстылықтың алдын алуда бір-бірімен тығыз байланысқан міндеттер бар, оның біріншісі, қылмыстылықтың динамикасына, құрылымына, себептеріне алдын алу арқылы әсер ету; екіншісі — девиантты мінез-құлық түрлері мен нысандарын ескерту, қоғамдық өмірдің белгілі бір саласындағы құқық бұзушылықтарды ескерту. Үшінші міндет жеке адамның құқық бұзушылық жасауын ескертуден тұрады.

Сонымен қатар девиантты мінез-құлықтың себептері, жағайлары және түрлері бойынша басқа да асоциалды мінез-құлықты тұлғалардан ерекшеленіп тұрады. Бұл кәмелетке толмағандардың жас ерекшеліктеріне байланысты болып келеді. Кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқына талдау жасау арқылы олардың алдын алу бойынша қорытындылар мен ұсыныстарды екі топқа бөлдік.

1. Кәмелетке толағандардың девиантты-мінез құлқының алдын алу бойынша жалпы шаралар

1) Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу саласындағы халықаралық және отандық заңнамаларға талдау жасаудың нәтижесінде заң шығарушы «кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқы» түсінігін нақты анықтамаған, тіпті кей жерлерде оның әртүрлі баламасы ұсынылады. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына «кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқы» заңды түрдегі анықтамасын бекіту қажет, яғни «кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқы» түсінігіне 11 жасқа толған, бірақ 18 жасқа толмаған тұлғаның мінез-құлқының құқықтық немесе имандылық стандарттарына және қоғамда қабылданған ресми қалыптасқан қарама-қарсылық білдіру мінез-құлқы жатады.

2) Девиантты мінез-құлық туралы көзқарастарға тарихи шолу жасау арқылы ғылымда әртүрлі теориялардың қалыптасқанын байқаймыз. Осы теориялардың ешқайсында бұл дұрыс емес деп алып тастауға болмайды. Керісінше оларда кемшіліктердің болуымен қатар олар қарастырып отырған мәселенің бір шындығын басқа қырынан жаңаша ашады. Девиантты мінез-құлықтың себептері туралы теориялардың көп болуы девиантты мінез-құлықты жан-жақты зерттеуге көмектеседі.

3) Кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының деңгейлері бөліп көрсетілді:

- қылмысқа дейінгі деңгейге әкімшілік әрекет ету шараларына әкеп соғатын құқық бұзушылық жасау; бастапқы, негізгі орта және жалпы орта білім алудан бас тарту; отбасынан және балалардың оқу-тәрбие ұйымдарынан жүйелі түрде қашып, мынадай қоғамға қарсы әрекеттер жасауы жатады: алкогольдік ішімдіктерді, есірткі және психотроптық заттарды, сол тект заттарды тұтыну, қаңғыбастық, қайыршылық, жезөкшелікпен айналысу және басқа да өзіндік белгілері бойынша қылмыстық құқық бұзушылыққа жатпайтын асоциалды (қоғамға қарсы) мінез-құлықтар;

- кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының қылмыстық деңгейі — бұл кәмелетке толмағандардың қылмыстық теріс-қылқ немесе қылмыстық белгілеріне жататын әрекет жасауы. Бұл деңгейде девиантты мінез-құлық әлеуметтік-қылмыстық әдіс арқылы құқықтық немесе имандылық нормалардан ауытқумен көрініс табады.

- кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының қылмыс жасағаннан кейінгі деңгейі — бұл кәмелетке толмағандардың қылмыстық теріс-қылқ немесе қылмыстық белгілеріне жататын әрекеттерді бірнеше рет жасауы немесе кәмелетке толмағандардың арасындағы қылмыстық рецидив.

4) Кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының алдын алудың мемлекеттік бағдарламасы атты кешенді құжат дайындау қажет. Ол профилактикамен айналысатын субъектілердің тізімін анықтап, олардың арасындағы байланысты және стандарттарды бекітіп, оларды реттеуші ретінде Қазақстан Республикасындағы Бала құқықтары жөніндегі уәкіл болуы мүмкін. Бұл бағдарламаға білім беру ұйымдарының, Кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссияның, денсаулық сақтау органдарының, ювеналды соттардың, ішкі істер органдарының және т.б. өзара іс-қимылы бойынша кешенді шараларды қосуды ұсынамыз.

Осы Мемлекеттік бағдарламаның шеңберінде «Балаларды денсаулығына және дамуына зардабын тигізетін ақпараттан қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы мазмұны жағынан баланы оның денсаулығына, имандылық және рухани жағынан дамуына зиян келтіретін өнімдерді айналымға тарату іс-әрекеттерінен қорғауының кепілі және балалардың денсаулығына, имандылық және рухани жағынан дамуына зиян келтіретін ақпараттардан қорғайтын қатынастарды реттеудің құқықтық кешені болып табылады.

II. Кәмелетке толағандардың девиантты-мінез құлқының алдын алу бойынша арнайы шаралар

1) Интернет орта тұлғаның әлеуметтенуіне отбасы және мектеппен бірге негізгі факторға айналды. Болашақта оның рөлі тез қарқынмен дамиды. Сондықтан өсіп келе жатқан ұрпақты дайындайтын педагогикалық кадрларды дайындау құрылымында ақпараттық-психологиялық, ақпараттық-криминологиялық және рухани-имандылық қауіпсіздікті қамтамасыз етумен байланысты мәселелерді қарастыру керек. Біздің көзқарасымыз бойынша, оқу процесіне «Медиапедагогика» деген жаңа пәнді енгізу қажет. Жаңа пәннің мақсаты — оқушыларға ақпараттық кеңістікте қауіпсіздік технологияларын оқыту, ақпараттық қауіптерге қарсы әдістерді оқыту.

2) Қазіргі замандағы интернетпен байланысты девиантты мінез-құлықтың алдын алу бойынша мынадай шараларды ұйымдастыру керек:

- кәмелетке толмағандардың психологиялық жас ерекшеліктерін ескеру арқылы компьютерлік ойындардың өндірісі мен қолдану саласын ретке келтіру. Біз интернеттің әсер етуі арқылы жасөспірімдер тұлғасының әлеуметтенуіндегі кейбір мәселелерге көңіл аударуымыз қажет, өйткені кәмелетке толмағандардың жасаған құқық бұзушылықтарына экрандағы зорлық-зомбылықтың әсері себеп болған. Экрандағы агрессия тым көп мөлшерде көрсетілуде. Соның нәтижесінде жасөспірімде шындық пен

виртуалды әлемнің шекарасы жойылады. Агрессиялық көріністерді бақылау агрессивті мінез-құлықты қалыптастырып қана қоймайды, соннымен бірге баланы біреудің қайғы-қасіреті алаңдатпайтын бола бастайды. Заңнама арқылы зорлық-зомбылыққа, қаталдыққа, порнографияға шектеу қоятын қажетті құқықтық нормаларды енгізу қажет. Әйтпесе кәмелетке толмағандардың психологиясы өзгеріп, қаталдық пен зорлық-зомбылыққа қалыптасып кетуі мүмкін.

- кәмелетке толмағандардың арасында кибердевианттылықтың жаңа түрлері пайда болды (киберқудалау, кибербуллинг, хептислепинг, киберс-талкинг, груминг, троллинг, кибермоббинг, гемблинг, интернет-тәуелділік және т. б.).

- кибердевианттылыққа баруының себебі олардың арасындағы қарапайым әңгімелесу немесе бетпе-бет қарым-қаттынастың болмауынан туындап отыр. Зерттеулер көрсеткендей, жоғары технологиялардың дамуына байланысты «тірі» әңгімелесулер жойылып барады. Әлемдегі интернеттегі балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатындағы тәжірибелерге сүйенетін болсақ, ешқандай заң және ешқандай фильтрация желідегі қажет емес контентті «тазалай» алмайды. Сонымен қатар қолданыстағы заңнаманың өзі тиімді құқықтық реттеуді қажет етеді. Сондықтан қазіргі кездегі мемлекеттің, білім беру институттарының және интернет-индустрияның негізгі міндеті ата-аналарға, мұғалімдерге және кәмелетке толмағандарға интернет-қауіпсіздіктің дағдыларын игеруге көмектесу, қажетті зерттеулермен, технологиялармен және оқу бағдарламаларымен қамтамасыз ету.

3) Кәмелетке толмағандар арасындағы суицидтің алдын алу бойынша:

- балаларды тәрбиелеуде ата-бабадан келе жатқан құндылықтарымызды және отбасы институтын тоқырауға ұшыратпау;

- суицидтің алдын алу мақсатында оны бұқаралық ақпарат құралдары арқылы насихаттағаны үшін қылмыстық құқыққа өзгерістер мен толықтырулар енгізу;

- кәмелетке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылық және қатыгездік көріністеріне нөлдік төзімділікті қамтамасыз ету мақсатында қандай да бір интернет-алаңын суицидтің алдын алу құралы ретінде пайдалануға болады. Суицид туралы айтылатын сайттарда жасырын психологтер жұмыс жасауы қажет және бұл жұмысқа суицидтің нәтижесінде балаларынан айырылған ата-аналарды жұмылдырған дұрыс;

- ата-аналармен интернет желісіндегі қауіптер туралы насихат жұмыстарын жүргізуге ерекше көңіл бөлу керек;

- полиция органдары білім беру мекемелерімен бірлесіп, оқу орындарында, оқушылар мен студенттер жиналатын жерлерде суицид пен интернеттің теріс жақтары туралы ақпараттық стендтер орналастыру керек.

- бұқаралық ақпарат құралдарын, соның ішінде интернет желісін ерекше бақылауға алу баса назар аударарлық мәселеге айналып отыр. Сондықтан суицидтік және экстремистік идеологияны насихаттаушыларға қарсы жауап ретінде оның қаупі туралы мәлімет беретін бағдарламаларды интернет желісіне тарату.

4) Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімше қызметінің негізгі бағыттарына мыналарды жатқызу қажет:

- кәмелетке толмағандар істері жөніндегі учаскелік полиция инспекторлары, мектептегі полиция инспекторлары жергілікті полиция құрамына енген болатын. Болашақта мектептегі полиция инспекторларының халыққа жақын болуын қамтамасыз ету үшін және олардың мәртебесін көтеру қажет;

- мектептегі полиция инспекторларының біліктілігін арттыру мақсатында ПО қатардағы, кіші және орта басшы құрам лауазымына қызметке қабылданатын тағылымдамадан өтушілерді арнайы алғашқы оқытудың үлгілік оқу және тақырыптық жоспарына «Ювеналдық криминология» пәнін енгізу қажет, өйткені бұл мәселемен айналысатын құқық қорғау органдары қызметкерлерінің тек заңгерлік білімі ғана емес, сонымен қатар психологиялық және педагогикалық білімі болуы қажет, өйткені ересектерге қарағанда жасөспірімдердің психикалық жүйесі нәзік болады және оларға ерекше көңіл бөлу керек;

- ақпараттық технологиялардың тез қарқынмен дамуына байланысты «Ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі учаскелік полиция инспекторларының қызметін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы № 1098 бұйрығына өзгерістер мен толықтырулар енгізген жөн.

Нақтырақ айтсақ, «Білім беру ұйымдарының білім алушылары арасында құқық бұзушылықтардың алдын алу ұйымдастыру» бөлімінде құқық бұзушылықтар мен қылмыстардың алдын алу мақсатындағы іс-шараларға мынадай толықтырулар енгізу қажет:

Яғни мынадай редакцияда жазылсын: «мектептегі полиция инспекторлары және кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі учаскелік полиция инспекторлары 18 жасқа толмаған балалары бар отбасыларды аралап-тексеру барысында интернеттегі зорлық-зомбылықтан және суицидтен балаларды қорғау үшін балаларының қандай медиаконтентті оқитыны туралы ата-анасының бақылауда ұстауы туралы бағыттағы ересектермен профилактикалық әңгімелер жүргізу».

Монографиядағы қорытындылар мен ұсыныстар кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының алдын алу бойынша жұмысын жетілдіруге септігін тигізеді деп ойлаймыз.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	3
1. ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ ..	7
1.1 <i>Девиантты мінез-құлықтың түсінігі.....</i>	<i>7</i>
1.2 <i>Девиантты мінез-құлық туралы көзқарастардың пайда болуы</i>	<i>29</i>
1.3 <i>Кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының себептері және жағдайлары.....</i>	<i>47</i>
2. ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ.....	64
2.1 <i>Қазіргі замандағы кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының қалыптасуына интернеттің әсері ...</i>	<i>64</i>
2.2 <i>Қазіргі замандағы интернетпен байланысты девиантты мінез-құлықтар.....</i>	<i>81</i>
2.3 <i>Жаһандану дәуіріндегі кәмелетке толмағандардың суицид мәселелері.....</i>	<i>93</i>
ҚОРЫТЫНДЫ	111
I. <i>Кәмелетке толағандардың девиантты-мінез құлқының алдын алу бойынша жалпы шаралар.....</i>	<i>112</i>
II. <i>Кәмелетке толағандардың девиантты-мінез құлқының алдын алу бойынша арнайы шаралар</i>	<i>113</i>

ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Монография

Күмісбеков Серікқазы Күмісбекұлы

Редактор: С. Б. Қуанышбекова

Техникалық редактор: С. М. Аубакирова

Тексеруге 01. 09. 2021 ж. Басуға 15. 11. 2021 ж. қол қойылды.

Қалыбы 60×84¹/₁₆. Офсеттік қағаз. Офсеттік баспа.

Шартты баспа табақ 6,8. Есепті баспа табақ 5,9.

Таралымы 200 дана. Тапсырыс № 611.

Қазақстан Республикасы ІІМ Бәрімбек Бейсенов атындағы
Қарағанды академиясының ғылыми-зерттеу және редакциялық-баспа
жұмысын ұйымдастыру бөлімі.

Қазақстан Республикасы ІІМ Бәрімбек Бейсенов атындағы
Қарағанды академиясының 2021 жылға арналған әдебиеттер
шығару жоспарының № 26 тақырыбы.

Қазақстан Республикасы ІІМ Бәрімбек Бейсенов атындағы
Қарағанды академиясының баспаханасында басылды.
Қарағанды қаласы, Ермеков көшесі, 124